

Вища освіта в Україні

О. А. Бакалець

Актуальні проблеми
української нумізматики, генеалогії
та історичного краєзнавства
(за письмовими та скарбовими джерелами)

ЛЬВІВ 2015

О. А. Бакалець

Актуальні проблеми
української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства
(за письмовими та скарбовими джерелами)

Львів 2015

**ББК 63.2 (4 Укр.) 5
Б 19**

Рекомендовано до друку Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (протокол № 6 від 21 січня 2015 р.)

Рецензенти:

Коляструк О.А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Абакумова В. І., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Голиш Г. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

ISBN 978-617-574-110-8

Магнолія 2006

Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами). – Львів: Магнолія 2006, 2015. – 232 с.

Збірка статей являє собою наукове видання, у якому автор, використовуючи об'ємний письмовий, колекційний та скарбовий матеріал, розкриває особливості фінансової політики та грошового обігу Польщі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманської держави другої половини XVII – XVIII ст., Російської імперії, УНР, робить спробу проаналізувати та ввести в науковий обіг понад 100 раніше не опублікованих скарбів, переважно Поділля, проаналізувати процес поширення в грошовому обігу України XIV–XX ст. західноєвропейських, російських монет, грошей місцевого карбування.

Деякі розвідки присвячені проблемам археології, історії України, історичного краєзнавства, генеалогії.

Праця розрахована на науковців, викладачів історії, економіки, фінансів, студентів ВНЗ, широке коло читачів.

Бакалець О. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, член Національної спілки краєзнавців України, нумізмат.

© **О. А. Бакалець**

Зміст

Вступ.....	4
Розділ.1. Актуальні проблеми української нумізматики XIV – початку XX ст.	
Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б. Хмельницького (1648–1657 рр.).....	5
Козацькі літописи та щоденники XVII – XVIII ст. – важливі джерела вивчення економіки та повсякденного життя Гетьманщини.....	10
Талер у грошовому обігу України кінця XVI – початку XVIII ст.....	17
Російська монета та її значення в грошовому обігу за часів Гетьманщини.....	31
Гроші та грошовий обіг Поділля в XVII – XVIII ст.....	42
Монетні скарби XVII – XVIII ст. Хмельниччини.....	54
Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст.....	58
М. С. Грушевський про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV – XVIII ст.....	64
Аналіз складу скарбів монет XVIII ст. Гетьманщини.....	71
Барські скарби монет XVII ст.....	80
Праця Ю. Сіцінського “Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.” – важливе нерративне джерело вивчення грошей та грошового обігу на Поділлі XVII–XVIII ст....	88
Нові знахідки монет XVI – XVIII ст. на Західному Поділлі.....	97
Скарб європейських монет XVII ст. с.Серебринці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл..	100
З історії однієї рідкісної монети Катерини I (1725–1727).....	103
Меджибізькі скарби XVI – XVIII ст.	108
Глинський скарб XVI –XVII ст. Глухівського району Сумської області.....	115
Щоденник Миколи Ханенка 1727–1757 рр. – важливе джерело вивчення побуту, грошей та цін на товари і послуги за часів Гетьманщині	118
Монетні скарби другої половини XVII – поч. XVIII ст. Кролевецького району Сумської обл..	123

Волковинський скарб монет XVII – поч. XVIII ст.....	127
Нові знахідки західноєвропейських монет др. пол. XVII – поч. XVIII ст. в Деражнянському районі Хмельницької області.....	131
Скарби західноєвропейських монет др. пол. XVII ст. фонду Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського	135
Лисогірський та Юринецький монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIV – початку XVII ст.....	141
Івчинський скарб 1976 р. срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею.....	148
Нові знахідки пазьких грошів XIV – XV ст. на Поділлі.....	156
Грошова політика УЦ Р на чолі з М. Грушевським у 1917 – 1918 рр.....	165
Розділ 2. Дослідження проблем історії України, історичного краєзнавства, генеалогії	
Археологічні пам'ятки Барської землі Поділля (за музейними матеріалами періоду VI тис. до н.е. – першої пол. I тис. н.е.).....	170
Пам'ятки черняхівської культури урочища «Золотий ключ» Барського району (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею).....	176
Роль Меджибізької та Барської фортець на початковому етапі національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (за письмовими джерелами).....	179
Галузінські та Йолтуховські – шляхетські роди барської околичної шляхти XV – XX ст. (генеалогічний аспект).....	185
Магдебурзьке право на території України в дослідженнях українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст.....	191
У 2011 р. Бар відзначив своє 610-річчя.....	200
Марія Дмитрієнко – видатний історик, науковець, наш земляк.....	204
Підпільний та партизанський рух на території Барщини в 1941–1944 рр.....	209
Творчі зв'язки М. Коцюбинського та М. Грушевського (до 100-річчя від дня смерті та 150-річчя з дня народження М.М. Коцюбинського).....	213
«Мемуари» барського старости Бернарда Претвича – важливе джерело вивчення історії оборони степового порубіжжя середини XVI ст.	219
Список наукових праць Бакальця О. А.....	224

ВСТУП

Роль історичної науки у формуванні світогляду та життєвої позиції молодого людини надзвичайно вагомим. Вивчення минулого, історичних подій та постатей з допомогою писемних та речових пам'яток дає можливість співставити як жили, за що боролися наші предки в далекому і найближчому минулому, формувати історичне мислення та давати власні оцінки історичним подіям.

Серед кількох тисяч наук історія займає одне з почесних місць, адже її об'єктом дослідження виступає не окрема сфера життя суспільства, а весь комплекс суспільно-політичних, економічних, соціальних та культурних процесів від найдавніших часів до сучасності. Важливою структурною складовою історичної науки є комплекс спеціальних історичних дисциплін – джерелознавчих галузей знань, що вивчають окремі типи історичних джерел та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження. Нині комплекс СІД налічує понад 80 дисциплін, які є субдисциплінами джерелознавства.

Спеціальні історичні дисципліни діляться на дві великі групи: ті, що досліджують окремі типи джерел (нумізматику – монети та історію грошового обігу, фалеристика – нагородні знаки, геральдика – герби, вексикологія – прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, штандарти, генеалогія – родоводи) та дисципліни, що розробляють окремі методи роботи з джерелами (палеографія – зовнішні ознаки писемних пам'яток, архівознавство – історію архівістики, історичне краєзнавство – історію міст, сіл, історичних постатей, архітектурних пам'яток конкретного регіону. Тобто спеціальні історичні дисципліни виступають важливим джерелом вивчення найважливіших проблем української історії.

Автор монографії, використовуючи речові, писемні, літописні та скарбові джерела, зупиняється на актуальних проблемах сучасної археології, української нумізматики, генеалогії, історичного краєзнавства та організації фінансової справи, грошового обігу на українських теренах за Литовсько-Польської доби, Гетьманщини (1648–1782 рр.) та новітнього часу. Зокрема, використовує українські літописи та щоденники генеральної старшини XVI–XVIII ст. – Густинський, Львівський, Межигірський літописи, Острозький літописець (1500–1636 рр.), козацькі літописи С. Величка, Г. Граб'янка, «Самовидця», щоденники козацької старшини – Я. Марковича та М. Ханенка.

Автор, використавши вже відомі наукові праці М. Котляра, археографічну карту Подільської губернії, складену Є. Сіцинським, скарбові матеріали Національного музею історії України, фонди краєзнавчих та історичних музеїв 8 сучасних областей, 10 окремих приватних колекцій, робить спробу детально проаналізувати та ввести в науковий обіг понад 100 раніше не опублікованих нумізматичних скарбів, прослідкувати процес поширення в грошовому обігу Польщі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини та Поділля у XIV–XVIII ст. західноєвропейських, російських і татарських монет та грошей місцевого карбування.

Деякі розвідки присвячені проблемам археології, історії України, генеалогії, історичного краєзнавства, історії повсякденності, що свідчить про широкий спектр наукових інтересів автора.

Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часів гетьмана Б. Хмельницького (1648–1657 рр.)

Автор розвідки, використовуючи письмові джерела, зупиняється на особливостях організації фінансової справи, збору податків, спробі карбування українських монет за часів гетьмана Богдана Хмельницького. Зокрема, наголошує на тому, що в період Гетьманщини інтенсивно розвивається внутрішня і зовнішня політика, торгівля, ярмарки, ремесла, промисли, сільське господарство. У грошовому обігу України середини XVII ст. панували золоті дукати, срібні талери та їх фракції, переважно Речі Посполитої, Німеччини, Австрії, Швеції, Нідерландів.

367 років відділяє нас від подій національно-визвольної революції 1648–1676 рр. Саме вона стала початком національного визволення українців з під влади польської шляхти та впливу католицької церкви, початком формування української Гетьманської держави на чолі з Б. Хмельницьким (1595–1657).

У сучасних умовах, коли Україна йде шляхом зміцнення своєї державності, утвердження на міжнародній світовій арені, усе більше викликає зацікавлення постать Б. Хмельницького, по-новому значення Переяславської ради та березневих статей 1654 р., зростає інтерес до фінансової політики українського гетьмана. Роль Богдана Хмельницького в національній історії надзвичайно велика і вагома. Про це яскраво свідчить праця академіка В. Смолія “Богдан Хмельницький” (2002). Не випадково, 1995 р. за рішенням ООН був оголошений роком Богдана Хмельницького, а Національний банк України, започатковуючи нову серію ювілейних монет у зв'язку із 400-річчям з дня народження засновника Гетьманської держави, випустив в обіг дві монети номіналом 200000 (мельхіорова) та 20000000 (срібна) карбованців.

Б. Хмельницький уже після перших перемог у 1648 р. над Річчю Посполитою провів серію заходів щодо формування державного апарату влади на зразок козацького самоуправління, налагодженню господарства, постачання армії продуктами харчування, одягом, боєприпасами, провіантом; сприяв вільному розвитку ремесел, торгівлі, митної та податкової служб, вільному землеволодінню. Зміцнивши свою владу в Україні, піднявши її авторитет в усьому світі, гетьман задумується над проблемою формування національної еліти, спадкового гетьманату, дієздатної державної скарбниці (фактично вона не була в цей час розділена на державну і гетьманську), заснування монетного двору в Чигирині, карбування власної монети.

Фінансову справу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 року в Україні було введено посаду гетьманського підскарбія. Поповнення державної скарбниці здійснювалося з чотирьох основних джерел: земельного фонду, прикордонного мита, доходів від промислів, та торгівлі і податків населення.

Про організацію фінансової справи та грошовий обіг Гетьманщини за часів Б. Хмельницького багато цікавих фактів надають українські історики: М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Січинський, І. Крип'якевич, І. Джиджора, Д. Яворницький, М. Слабченко, М. Котляр, В. Смолій, О. Оглоблін, О. Реєнт, В. Шугаєвський, Н. Полонська-Василенко, М. Дмитрієнко, Є. Чернов. Важливими джерелами вивчення даної проблеми є універсали та листи Б. Хмельницького, «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке» С. Величка, описи розвитку української торгівлі Г. Боплана, П. Алепського, «Історія русів», матеріали Гетьманської канцелярії, нумізматичні скарбові джерела, польські та російські архівні матеріали.

Найближчим постійним помічником гетьмана була генеральна, вища військова старшина, яка разом становила центральне гетьманське правління. До неї входили: обозний, два осавули, два судді, писар. З часом до генеральної старшини почали відносити і

військового хорунжого, бунчужного та підскарбія. Центром, столицею, де перебувало гетьманське правління, стало місто Чигирин.

Територія України поділялася на полки (у Правобережній було 12 таких одиниць, в Лівобережній – 11). На чолі полку стояв полковник, який обирався на полковій раді чи призначався гетьманом. Полки поділялися на сотні (100 – 500 козаків). У містах і селах адміністративні функції виконували отамани. Над селянами часто стояли війти. Поряд із цим у містах з Магдебурзьким правом діяли виборні магістрати на чолі з війтами, а в інших – ратуші. Магістратам і ратушам підлягали міщани¹. Магдебурзьким правом володіли міста: Київ, Ніжин, Бар, Вінниця, Глухів, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Мена, Короп, Остер, Козелець, Полтава, Гадяче, Батурин та інші.

Унаслідок здобутих над поляками перемог, міщани тепер більш вільно займалися ремеслом, різними промислами (млинарством, виробництвом спиртних напоїв, воску тощо), торгівлею, а частина з них – сільським господарством. Серед міських ремісників були фахівці близько 300 спеціальностей.

Продовжувала розвиватися внутрішня й зовнішня торгівля. Хоча через війну з Польщею торговельні зв'язки із західними країнами послабилися, зокрема через Гданськ, зате налагодився більш тісний торговельний обмін із Росією, Молдавією, Валахією, Угорщиною, Кримом, Туреччиною, Австрією, Семиградям, Швецією. Експорт з України був спрямований до Балтійського моря, але набував значення новий східноєвропейський шлях із Росії через Україну на Балкани. Українські купці вивозили до Московського царства худобу, шкіри, вовну, поташ, селітру, скло, порох, мед, сало, дзеркала, скляний посуд, книги. З Московії в Україну привозили металеві вироби (ножі, цвяхи, голки), цінні хутра, дорогі тканини та інші товари. У 1649 р. укладено проект конвенції з Туреччиною про українську торгівлю на Чорному і Середземному морях: українські кораблі мали право вести торги в усіх турецьких провінціях, на всіх островах і в портах; без оплати мита; на долішньому Дніпрі Україна зобов'язувалася побудувати кілька пристаней; усі торгові справи мав пильнувати український резидент (посол) у Стамбулі. Українське господарство було самовистачальне, а при розвитку торгівлі давало основи для самостійного політичного життя². Бурхливо зростала в період становлення Гетьманщини внутрішня торгівля між Правобережжям, Лівобережжям, Слобожанщиною та Запорізькою Січчю.

На підлеглих Гетьманщині землях, площею близько 250 тис.км., у середині XVII століття проживало 1,2 – 1,5 млн. чоловік (це близько 50% усього населення України).³ Землі, що раніше належали Речі Посполитій, стали власністю Війська Запорозького, були передані селянським поселенням, козакам та православним монастирям. Прибутки з частини цих земель (рангових) йшли на виплату грошей високопоставленим козацьким урядникам, які перебували на службі, а також на утримання компанійський полків. Близько 33 % землі належало українським козакам, старшині та шляхті, 17 % – були у власності православної церкви⁴.

Гетьман Б. Хмельницький уже в перші місяці війни організував державну скарбницю з відповідною структурою її поповнення, розробив і запровадив необтяжливу для народу податкову систему. За дорученням гетьмана Б. Хмельницького молдаванин Остафій Астаматій організував митні комори на московському та молдавському кордонах, установив такси митних оплат – індукти і евекти. Як свідчить Павло Алепський, митні збори на кордонах України і доходи з оренди горілчаних напоїв давали в рік понад 100000 червоних золотих (дукатів)⁵. 1 дукат в середині XVII ст. складав 3,43 г чистого золота⁶.

До державного скарбу належали “королівщини” – державні рангові землі. Старшина випрошувала у гетьманів грамоти на право володіння маєтностями з земельного фонду. Козацька держава, яка не мала достатньо коштів для оплати праці всім урядовцям та чиновникам на місцях, дає їй маєтки колишньої польської шляхти на період служби. Але дуже часто гетьман залишав старшині їх «рангові маєтності» на «довічно», тим самим Хмельницький сприяв формуванню козацької «помісної еліти»⁷.

На перших порах козацький стан не був замкнений: кожен міщанин чи селянин, який ніс військову службу, маг переходити в козацький стан. Селяни стали вільними хліборобами. Вони були обкладені грошовими і натуральними податками, підлягали загальній військовій адміністрації, сплачували на користь Гетьманщини стації (переважно в срібній іноземній монеті), «показенщину» – податок на виробництво горілки, тютюнову десятину, мито за помел зерна в млині, мито за довіз (індукту) і вивіз (евекту) товарів. Збирання мита часто віддавалося на відкуп (в оренду). Задля власного забезпечення старшина збирала з селян зерно, м'ясо, кури, яйця, мед, льон, коноплі, полотно, провіант для коней. Міщани платили мито із заїжджих дворів, броварень, цегельень, лазень, «мостове», «вагове», «комірне», що йшло на утримання міських урядовців і канцелярій. Також до їх обов'язків входило укріплення замків і валів міста, оборона під час нападу ворога. Міщани, козаки, купці одержали право вільно курити горілку, мед і пиво.

У цей час на українському ринку найбільш поширеними і цінними грішми були іноземні монети: срібні талери (вага 24 – 31 г), півталери (14 – 15 г), орти (0,25 талера), тимфи, шостаки (6 грошів), трояки (3 гроші), півтораки (1,5 гроша), гроші, мідні соліди (шеляги) короля Яна Казимира (1649 – 1668 рр.). Із фінансових документів другої половини XVII століття бачимо, що «старі», «биті», «коронні» гроші коштували на ринку набагато дорожче за нові – менш якісні. Український історик Іван Крип'якевич вважав, що загальні щорічні прибутки українського скарбу складала 1 мільйон золотих⁸.

Розширенню міжнародних економічних, політичних, торговельних зв'язків Гетьманщини сприяло перебування в Чигирині на початку 1657 р. акредитованих і спеціально висланих до Б. Хмельницького послів: турецького, австрійського, кримського, двох шведських, двох від князя Ракоці із Семиграддя, трьох із Молдавії, трьох із Волощини, посла польського короля і окремо – від польської королеви, послы з Литви та Московського царства.

Важливим елементом зміцнення самостійності та економічної могутності будь – якої держави є випуск власної національної валюти (монети). Питання про карбування власних українських грошей в часи гетьманування Б. Хмельницького залишається ось уже 355 років проблемним та дискусійним. На жаль, в жодному із понад 2,5 тисяч скарбів, окремих знахідок монет цієї доби, які виявлені і досліджені науковцями за останні два століття, не зафіксовано жодної монети Б. Хмельницького. Але відомо ряд документів та свідчень сучасників гетьмана про заснування в Чигирині монетного двору та карбування в 1649 – 1653 рр. перших у часи Гетьманщини українських монет. Проте даний факт викликає багато полеміки в наукових історичних колах. Частина вчених припускає можливість карбування українських монет. Це такі відомі українські історики, економісти, боністи, як: І. Крип'якевич, В. Замлинський, Г. Балабушевич, В. Смолій, В. Степанков, М. Дмитрієнко, Н. Ніколаєнко та інші. Але М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Антонович, М. Котляр, спираючись на факт відсутності нумізматичного матеріалу, в тій чи іншій мірі відкидають можливість карбування власних монет за Б. Хмельницького.

Так, І. Крип'якевич, характеризуючи господарський розвиток, торгівлю, податкову систему Гетьманщини переконливо пише про карбування Богданом Хмельницьким власної монети⁹. Автори праці «Б. Хмельницький: Хроніка життя та діяльності» (1994) Валерій Смолій та Валерій Степанков зазначають: “ Є дані, що український уряд карбував власну монету: «на одной стороні меч, а на другой стороні – его Богданово имя»¹⁰. Автори навчального посібника «Спеціальні історичні дисципліни»(1992) В. Замлинський, Т. Балабушевич, М. Дмитрієнко твердять про можливість карбування в Чигирині української монети, спираючись на свідчення московського посла в гетьманській столиці Кунакова, який у своєму листі царю в 1649 р. пише: «А в Чигирин. Богдан Хмельницький минзу (монетний двір) делает деньги, а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой – его Богданово имя»¹¹. Подібні свідчення вони черпають з листа Подільського воєводи Станіслава Потоцького польському королеві Яну Казимиру від 29 жовтня 1652 року: «Хмельницький вмешивается в права власти Вашей королевской милости: чеканит деньги».

Про це ж повідомляла «Gazette de Frans» 21 грудня 1652 року: «Казацкий гетьман начал чеканить на Украине на свой лад, чем вызвал протест польского короля»¹².

На нашу думку, найбільш об'єктивно до проблеми карбування власної монети Б. Хмельницьким підійшов доктор історичних наук, професійний нумізмат Микола Котляр, зокрема у своїх монографіях «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (1971) та «Кладоискательство и нумизматика» (1974). Вивчаючи документи, вітчизняні та іноземні, скарби монет XVII ст., вчений приходив до думки, що всі відомі документи, які містять свідчення про карбування в Чигирині у 1649 – 1653 рр. за Б. Хмельницького власних монет, не мають фактичного нумізматичного підтвердження. М. Котляр, вивчивши архівні матеріали, наводить у своїй праці цікавий факт: «В 1649 г. в Польшу приехал дипломатический агент русского царя дьяк Григорий Кунаков. Он посетил Варшаву, был на приеме у короля, внимательно присмотрелся к событиям на украинских землях, охваченных пламенем освободительной войны. Об увиденном доложил царю Алексею Михайловичу в «Записке дьяка Григория Кунакова о добытых им в бытность в Польше сведений касательно войны поляков с казаками в 1649 г. . . .» Словно вскользь, Кунаков писал: «А в Чигирине, где учинил Богдан Хмельницкий мынзу и деньги делают, а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой стороне, ево, Богданово, имя». Аналізуючи свідчення слуги князя Сапеги татарина Бреїмова, який ніби бачив у Варшаві в 1653 р. монету, де « на одной стороне меч, а на другой стороне его Богданово имя»¹³.

М. Котляр припускає, що Бреїмов сплутав ім'я Богдана із іменем Богуслава. Саме в цей час в честь перемог князя Богуслава Радзивілла була відкарбована пам'ятна медаль. На одному боці медалі зображено меч, на якому висить лавровий вінок, над ним – “всевидяще око” і сонце. Навколо зображення – напис на латинській мові: “Promptitudine prudencia” (“В храбрости – благоразумие”). На зворотному боці медалі зображено ідеалізований портрет князя Радзивілла та напис: “Boguslaus Radzivill Dux”. М. Котляр припускає, що саме цю медаль Бреїмов прийняв за монету Богдана Хмельницького.

Ми вважаємо, що остання версія найбільш вірогідна, але є деякі сумніви. Не міг Бреїмов, будучи слугою князя Казимира Сапеги при королівському дворі, не відрізнити польську чи українську мови від латинської. Відомо, наприклад, що Б. Хмельницький, перебуваючи два роки в турецькому полоні, досконало вивчив турецьку і татарську мови, традиції та звичаї цих народів. По-друге, всі чотири відомі сучасним історикам письмові джерела свідчать про можливість карбування українських монет, на яких зображено меч та Богданове ім'я, а не портрет молодого князя Радзивілла. По-третє, Б. Хмельницькому у 1649 р., після підписання з Польщею Зборівського договору та визнання гетьманської України незалежною державою відкривалася добра нагода зміцнити свою владу як в середині самої держави – Війська Запорозького, так і на міжнародній арені карбуванням власної монети. Знаючи добре українську історію, Хмельницький у своїх універсалах неодноразово звертається до традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Гадаємо, що Богдан, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий, які в X – XI ст. карбували в невеликій кількості власні золоті і срібні монети (златники та срібляники) на зразок візантійських, зробив спробу відкарбувати власну українську монету. Можливо, було створено в Чигирині монетний двір, підготовлено ескізи монет, виготовлено штемпелі та перші пробні зразки, але в силу певних внутрішніх чи зовнішніх причин Хмельницький відмовився від своєї ідеї або відклав її реалізацію до кращих часів.

До таких причин, на нашу думку, слід віднести:

- складне внутрішнє та зовнішнє становище Гетьманщини, особливо після невдалого військово-політичного союзу з Московським царством у 1654 р.;
- відсутність власних родовищ золота, срібла та міді;
- не було досвіду карбування власних монет, зокрема в Лівобережжі, бракувало спеціалістів і обладнання;
- грошовий ринок був достатньо наповнений золотими дукатового типу монетами (угорськими, польськими, італійськими, голландськими монетами та великими срібними

талерами і розмінними срібними монетами: півталерами, ортами (1/4 талера), шостаками (6 грошів), трояками (3гроші), двохгрошовиками, польськими, німецькими та шведськими драйпелькерами (1,5 гроша), грошами (1 грош), півгрошами. Про це яскраво свідчать великі скарби польських та західноєвропейських монет XVII ст., знайдені та досліджені подільськими нумізматами за останні 20 років. Так, у 1991 р. в с. Журавлівка Барського району на горі Тарапатої С. Д. було викопано скарб срібних монет у кількості 924: 16 ортів 1621–1626 рр. часів Сигізмунда III, 38 шотаків 1622–1626 рр., 817 півтораків Речі Посполитої 1619 – 1627 рр., 15 шведських драйпелькерів 1630 – 1635 рр., 45 – прибалтійських володінь Швеції 1622–1635 рр., 1 драйперкер Померанії 1622 р., 61 прусська монета Георга Вільгельма та Густава II Адольфа 1621 – 1633 рр.

Входження Гетьманщини у васальну залежність від Московського царства з часом призвело до обмеження української автономії, поділу України на сфери впливу Речі Посполитої, Московії і Туреччини, до насадження в грошовому обігу відповідно московського рубля, польського златого і турецьких мідних мангарів, срібних акче, золотих алтинів (зокрема на Поділлі, яке перебувало під владою Туреччини в 1672–1699 рр.).

Отже, у результаті національно–визвольної війни 1648–1657 рр. на теренах України під керівництвом Б. Хмельницького сформувалась нова гетьманська держава монархічно-республіканського типу. Яскравими показниками її сили та життєдіяльності стала чітка фінансова, ринкова, митна та податкова політика, спрямована на зміцнення позицій України в Європі та поліпшення соціального становища всіх верств українського суспільства. Як відзначав один із шляхтичів, у захоплених містах повстанці «призначали своїх урядників, вчинивши собі окрему Річ Посполиту». Тобто національно - визвольна, антикатолицька війна переросла в «національну революцію»¹⁴.

.....

- 1.Рибалка І. К. Історія Української РСР. Дорадянський період / І.К. Рибалка. – К., 1978. – С.174.
- 2.Крип'якевич І. П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів, 1992. – С. 197.
- 3.Субтельний О. Історія. Україна / О. Субтельний. – К., 1992. – С. 128.
- 4.Субтельний О. Там само. – С. 128.
- 5.Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – К., 1992. в 2-х т. – Т. 2. – С. 119.
- 6.Шуст Р., Зварич В. Нумізматики. Довідник / Р. Шуст, В. Зварич. – Тернопіль, 1998. – С.145.
- 7.Дорошенко Д. І. Там само. – С. 122.
- 8.Крип'якевич І. П. Там само. – С. 200.
9. Крип'якевич І. П. Там само. – С. 199.
- 10.Замлинський В.В., Дмитрієнко М.Ф., Балабушевич Т.А. и др. Специальные исторические дисциплины: Нау. пос / В.В. Замлинський, М.Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич. – К., НМК ВО, 1992. – С. 225.
- 11.Замлинський В.А. Там сомо. – С . 225.
- 12.Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1994. – С. 26.
- 13.Котляр Н. Ф. Кладонискательство и нумизматика /Н. Ф. Котляр.– К.,1974.– С.116–117.
- 14.Степанков В. С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року / В. С. Степанков // Подільська старовина. Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С. 16.

The auther dwells urop, the special means of finance organizing, the system of taxes, the attempts of carving their own money at the period of Hetman Bohdan Khmelnytsky. The author emphasizes the fact that home and foreigntre trad, adriculture , market and manufacturing were developing intensively in the period of Hetman state . In the currency of the 18th century golden ducats and their fractions were predominating on the territory of Poland (Rich Pospolyta), Germany, Austria, Sweden and Holland.

Козацькі літописи та щоденники XVIII – XVIII ст. – важливі джерела вивчення економіки та повсякденного життя Гетьманщини

Козацькі літописи – це важливі джерела історико-літературного жанру. Характерною особливістю цих національних пам'яток є виклад історичних подій у певній хронологічній послідовності. Козацькі щоденники розкривають особливості побуту та повсякденного життя генеральної старшини XVIII ст. Уданій статті автор робить спробу розглянути козацькі літописи та щоденники під кутом зору висвітлення важливих проблем історії Гетьманщини, до яких відносяться питання економіки, грошового обігу та повсякдення.

Розбудова України як національної європейської правової держави є цілісним процесом, стержень якого – українська національна ідея. Одним із важливих шляхів конкретизації національної ідеї, на думку І. Дзири, стало виявлення та фаховий аналіз літописних та мемуарних творів в історико-культурній спадщині нашого народу [8, с.198].

Автори козацьких пам'яток XVII – XVIII ст. розкривають вікопомні моменти в житті української держави, національно-визвольні повстання, війни, розбудову козацької республіки за Богдана Хмельницького та його послідовників, проблеми «Руїни», економіки, грошового обігу, побуту. Вони переважно звертаються до широкої маси читачів, прагнуть піднести їхню історичну й національну свідомість.

Українське літописання XVII ст. представлене багатьма пам'ятками: Густинський, Львівський (1498–1649 рр.), Острозьким (1500 – 1636 рр.), Межигірський літописи, збірка оповідань «Літописці Волині і України» [1].

У них розповідається про боротьбу проти сваволі польських магнатів, Туреччини і Кримського ханства, військові та морські походи запорожців, національно-визвольні повстання, економічне становище українських міст, ціни на сільськогосподарську продукцію, часті неврожаї, епідемії, пожежі, про тогочасні міжнародні зв'язки України.

Яскравою та унікальною сторінкою українського літописання є козацько-старшинські літописи, які були створені в XVII – на поч. XVIII ст. Їх поява пов'язана із зростанням національної самосвідомості, освіти серед українського народу й розгортанням його національно – визвольної боротьби проти польського панування на українських землях [12, с.353].

Авторами літописів виступали найбільш освічені представники козацької старшини, які часто були учасниками чи очевидцями тогочасних подій, мали доступ до архівних документів, могли користуватися даними козацької канцелярії чи матеріалами переписів. Значення цих літописів вагоме ще й тому, що ряд документів, використаних літописцями не дійшли до наших днів. У козацьких літописах переважає тематично – хронологічний виклад подій з тенденцією до систематичної історичної праці. Основною темою літописів є військово-політична тематика, що було природною для цієї епохи й відповідного рівня розвитку національної історичної науки [7, с. 81].

Поряд із подіями Визвольної війни у літописах значна увага приділяється розвитку освіти та духовної культури в Україні в цей період, становленню української держави – Війська Запорозького, автономії Гетьманщини; характеризуються економічні та грошові відносини на Лівобережжі у другій половині XVII – XVIII ст. При вивченні даних проблем великий інтерес складають літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Ф. Сафоновича, В. Рубана.

В Україні вивченням літописів плідно займалися історики і літописознавці М. Грушевський, М. Марченко, О. Бевзо, Я. Ісаєвич, М. Брайчевський, Є. Апанович, О. Оглоблін. В останні десятиріччя цікаві розвідки про козацькі літописи та щоденники провели М. Котляр «Літописи Самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.» (1970) [13], І. Дзира «Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини XVII ст.» (2002) [7], «Літописна спадщина козацьких канцеляристів 30 – 80-х рр. XVIII ст.:

методика дослідження» (2005) [7], Ю. Мицик «Украинские летописи XVIII века» (1978), О. Бакалець «Українські літописи XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини» (2004) [4], Бакалець О., Ільницька Н. «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727 – 1753 рр. – важливе джерело вивчення побуту, грошового обігу, цін на товари та послуги в Гетьманщині» (2012) [5].

Літопис Самовидця є одним із найбільш вірогідних творів української історіографії другої половини XVII – початку XVIII ст., в якому детально описані події в Гетьманщині починаючи з 1648 до 1702 р. Місце написання і автор твору невідомі. На думку деяких дослідників, зокрема О. Оглобліна, твір був укладений у Лівобережній Україні, найімовірніше у Стародубі. В історичній літературі побутує версія, за якою, на думку В. Мозолецького, О. Оглобліна, М. Петровського, автором літопису був генеральний підскарбій Р. Ракушка – Романовський [21, с.41 – 95]. На жаль, оригінал літопису не зберігся, він дійшов до нас завдяки відомій копії XVIII ст., опублікованій у 1846 р. О. Бодянським. Самовидець, безперечно, – прихильник автономії України.

Козацький літопис Григорія Граб'янки «Действия приземной и от начала кровавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского с поляками» багато уваги приділяє соціально–економічним аспектам походження українського козацтва, історії Визвольної війни проти Польщі, труднощам економічного розвитку в період «Руїни» (1663–1687). Наявність понад 50 списків літопису свідчить про його популярність у народі [10]. Описані в ньому події хронологічно охоплюють період від найдавніших часів до 1709 р., тобто до загибелі Г. Граб'янки під час одного із походів.

Найбільш повно історичні події, і зокрема економічні відносини у Гетьманщині в другій половині XVII ст. (до 1720 р.) висвітлені у літописі Самійла Величка («Летопись событий в Юго-западной России в XVIII веке. Составитель Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720»). Через весь літопис проходять ці слова Самійла Васильовича Величка (1670 – 1728), що дало можливість наступним історикам характеризувати його як «безсумнівно українського патріота» [18, с.1].

У своєму чотири томному літописі автор, який тривалий час працював у генеральній військовій канцелярії, широко використовує різні історичні документи, трактати, інструкції, царські грамоти. Опис подій Гетьманщини він доводить до 1720 р. Літопис написаний барвистою мовою у стилі українського бароко. Величко нерідко вкладає в уста історичних діячів власні думки, а іноді складає для них цілі промови.

Інший історичний твір – «Хроніка» Феодосія Афановича – українського просвітника, проповідника, історика, політика. Текст написано в Києві у 1672 – 1673 рр., це перша в Україні узагальнююча історіографічна праця.

Місцеві та козацько–гетьманські літописи XVII – XVIII ст. є унікальні і письмові свідчення історичних подій в Україні напередодні, в ході та після Визвольної війни українців проти Польщі (1648 – 1657). Вони дають певні відомості про господарство, побут, грошовий обіг цього періоду. Джерельна цінність кожного з них неоднакова, але їх об'єднує спільна ідея – утворення й зміцнення козацько–гетьманської державності України, утвердження економічної незалежності, ідея боротьби українських гетьманів за збереження автономії в умовах «Руїни» і наступу на права Гетьманщини з боку російських царів у XVIII ст.

У добу польського короля Сигізмунда III (1587 – 1632) зміцнення торгівельних відносин призвело до поширення на українських землях золотої та грубої срібної монети – дукатів і талерів з країн Західної Європи [2, с. 5–6]. З'явилося чимало польських монет різних номіналів, зокрема, так звані срібні «орти», «вурти» (16–18 грошів), «шостаки» (6 грошів), «півтораки» (1,5 гроша) 1614 – 1627 рр. Останні дістали в Україні назву «чехів» і перебували в обігу до середини XVIII ст. [9, с. 14].

Для великих фінансових операцій використовували золоті монети – дукати («червоні золоті»), венеціанські цехіни, голландські, іспанські та німецькі срібні талери, про які часто з'являються згадки в українських літописах козацько–гетьманської доби.

Також в середині XVII ст. до обігу в Україні увійшли монети Яна II Казимира (1648–1668), Михайла Вишневецького (1669 – 1673) та Яна III Собеського (1674 – 1696). Основна грошова маса складалася зі срібних монет низької якості – золотих, так званих «злотувок» 1663–1666 рр. з офіційною вартістю у 30 грошів, мідних монет «солідів» 1656 – 1666 рр. (1/3 гроша), відомих у народі як «боратинки» [9, с.15] (*Варто зазначити, що у 2011 р. А. Колосом було виявлено скарб із 99 «боратинок» поблизу с. Войнашівка Барського району Вінницької області. Цікава знахідка передана до Барського районного історичного музею.*)

На Лівобережжі в цей час, поряд із західноєвропейськими, в обігу перебували “московські монети” – 1 срібна копійка, 1 рубель 1654 р. та “єфимок з признаком” 1655 р., які карбувалися за правління царя Олексія Михайловича (1645 – 1682).

Ці та інші грошові одиниці часто згадуються в Львівському літописі, Острозькому літописці, літописах Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та в місцевих актових книгах. Так, у Львівському літописі за серпень 1616 р. описано факт про полон князя Корецького турками та про допомогу (за викуп) ченців у його втечі до монастиря Святої гори: «Потом Корецький просил іноків, аби его отправили до Руськой земли, обещуючи їм нагороду не только от злота і серебра і грошей, але і маєтность міл дати. І отправили его ченцем до границі і зняли з нього чернецтво і пустили його в мирських шатах, а сами вернулись» [6, с.133]. Мова в даному документі йде про великий викуп, який виплачувався золотими дукатами, срібними талерами та срібними грошима.

Постійні війни, які вела в XVII ст. Річ Посполита з Туреччиною, виснажували польську та українську економіку, піднімалися ціни на зерно та інші продукти харчування, поступово зростала вартість талера і дуката. У Львівському літописі за 1620 р. записано: «по от'їзді королевськом дорожня почалася, гроші вгору пошли, щораз више. Таляри були по золотих 4, а червонії (золоті дукати вагою приблизно 3,5 г) по золотих 6, а жита колода по золотих 24» [6, с.105].

Під час Хотинської війни 1621 р., у якій активну участь брали запорожці на чолі з кошовим отаманом Петром Сагайдачним, літописець наголошує: «Того ж року дорожняча була: жито по 12 злот, ячмінь по 8, а овес по 6...і у крамах все піднялося дорого» [6, с.135]. Злотом називали в Україні злотовий таляр, який карбувався у 1620 –1622 рр. на монетному дворі Бидгоща (Польща), вартістю в 30 срібних грошів.

Велику небезпеку для населення, для торгівлі мали часті пожежі, які знищували будівлі, ярмарки і торги. Львівський літопис розповідає про одну із таких спустошливих пожеж: «1624 р. Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок з крамами, при шкоді великой люде остали».

Є цікаві свідчення в літописі і про події Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. За 1648 р. є записи: «Хмельницький зо всею потугою, тоєж містом усім чинячи, аж під Львов притягнув ксюнженця Вишневецького гонячи, котрий пред его пристям з подгощим і Синівським (який володів великими маєтками у Старій Синяві та навколо Меджибожа на Поділлі) всі клейноти і золото і сребро от міщан і кляшторів, і костелів, і церквей поотбирал на військо, обіцуючіся боронити Львова і не отступити міста і міщан. Втак же, скоро послышали о козаках і орді, поутікали: Вишневецький до - Замостя, другые – де хто могл. А Хмельницький, от міста на два крот сто тисяч червоних золотих дані узявши і залогу їм зоставивши, під Замостя потягнул». Цей великий викуп був використаний гетьманом для оплати за службу козацькому війську та союзникам – татарам.

Описуючи у своєму літописі період поширення у Гетьманщині московських порядків за часів Івана Брюховецького (1663 – 1668), Григорій Граб'янка детально характеризує нововведенні грошові та натуральні податки, запроваджені у 60 - х роках XVII ст. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей, (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей (копа – лічильна одиниця в 60 грошів) та осмачку жита.

Це викликало народні бунти, повстання та перехід багатьох козаків (з Лівобережжя) до П. Дорошенка (1665 – 1676) на Правобережжя [16, с. 147]. І це було закономірно, адже добре відомо про те, що за Б. Хмельницького козаки в Гетьманщині були повністю звільнені

від податків на користь держави, вони виконували військову повинність і мали право на вільний розвиток промислів, торгівлі, на земельні угіддя та маєтності. Селяни також стали незалежними від шляхти хліборобами з правом вільного переходу в козацький чи міщанський стани. Вони були обкладені грошовими та натуральними податками, підлягали військовій полковій адміністрації, сплачували на користь Гетьманщини стації (переважно в срібній іноземній монеті), показенщину – податок на виробництво горілки, тютюнову десятину, мито за помел зерна в млині, мите за довіз і відвіз товарів. Міщани платили мито із заїжджих дворів, броварень, цегельень, лазень, «мостове», «вагове», «комірне», що йшло на утримання міських урядів і канцелярій. Міщани, козаки, купці одержали право вільно курити горілку, мед і пиво [3, с.12].

Самійло Величко у своєму літописі неодноразово звертається до характеристики грошових одиниць, які були поширені на грошовому ринку Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст. Зокрема, характеризуючи український грошовий ринок початку XVIII ст. він розповідає, що Петро I «после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную Польскую со всей Малой России, тоесть левы, орлянки, чехи, полталярки, орты, тимфы, шостаки, шаги, чехи, осмаки й лядский со всей Малой России вывел и выгубил» [13, с.105]. Літописець назвав найпоширеніші монети українського ринку XVII - початку XVIII ст. Не слід, як вважає відомий український нумізмат Микола Котляр, буквально, розуміти літописця: до жодних адміністративних дій примусового вилучення польської і взагалі західноєвропейської монети з українського обігу російська адміністрація не вдавалася, та це й неможливо було б зробити. Величко правильно вловив спрямованість політики Петра I, хоча перебільшив темпи витіснення іноземної монети російською [14, с. 134].

Самійло Величко у літописі називає найпоширеніші в Україні грошові одиниці. Серед них: «леви» або «левки» – легкі срібні талери – левендальдери, переважно голландського карбування, із зображенням лева на всьому полі монети; орти – монети зі срібла низької проби вартістю 10 - на початку XVII ст., в середині століття – 18, 30 грошів – у кінці XVII ст.; тимфи (тинфи) – низькопробні польські білонові монети номіналом 30 грошів, які дорівнювали 1 польському золотому. Емісія тимфа відбувалася у м. Львові (1663), Бидгощі (1663 – 1666), Кракові (1663 – 1666). На лицьовому боці монети зображено монограму короля Яна II Казимира, на звороті – герби Польщі, Литви та королівського роду Вазів, а також позначення номіналу. Фактична вартість тимфа на Лівобережжі складала 12 – 15 грошів [11, с. 857].

Про леви, тобто левендальдери, С. Величко згадує в описі майна Самойловича, після його скинення із гетьманства у 1687 р., а також про вміст скарбниці полковника С. Палія: «Таляров чотириста і шестнадцять і чвертка (1/4 талера). Левов битих сорок і три». Курс же левів встановлювався на Лівобережжі в другій половині XVII ст. на основі зауваження С. Величка, зробленого при описі скарбниці Самойловича, яка в цей час ще не була розділена із державним скарбом Гетьманщини: «Леви поставивши по копі, як тоді ж білі». Тобто він дорівнював 60 литовських або 75 польських грошів [14, с. 134].

Найбільш поширеними в Україні були півторагрошовики, які українці часто називали «чехами». Це польська і литовська білонова монета номіналом в 1,5 гроша (у Німеччині випускали подібну монету з назвою «дрейпелькер»), яка дуже часто зустрічається у скарбах XVII ст. На Чернігівщині, Київщині і Поділлі «чехи» називали «півтораком», а в Галичині і на Волині – «пултораком».

«Орлянками», які згадуються у літописі Величка на думку М. Котляра, могли називатися флорини з зображенням орла на все поле зворотної сторони. Їх вартість була близько 2/3 важкого талера [14, с. 134]. «Шостаками» називали в Україні польську срібну монету (із другої половини XVII ст. білонової) номіналом 6 грошів. «Шаг» («трояк», «тройний гріш») – народна українська назва срібної польської монети в 3 гроша, яка в середині XVII ст. дорівнювала 2 московським срібним копійкам.

З 1750 р. в Російській імперії навіть почали випускати монету під назвою «шаг» вартістю в 2 копійки. Скоріше всього її випускали для населення Лівобережжя і Слобожанщини, яке звикло до польських шагів. Пізніше «шаг» – назва розмінних грошей Української Народної Республіки (1918 р.), які друкувалися у вигляді поштових марок номінальною вартістю 10, 20, 30, 40, 50 шагів. 100 шагів = 1 гривня [1, с. 128].

Як свідчать скарбові джерела, найпоширенішими дрібними грошовими одиницями в кінці XVII – на початку XVIII ст. на території Гетьманщини, були шостаки, шаги і чехи, які переважають над грішма (осьмаками). Так, у 1678 р. Самійло Величко розповідає, як татари, котрі були при війську Ромадановського у компанії проти турок, настільки зубожіли, що продавали коней за ніщо («по шість шагів») [14, с. 148].

Великі торгівельні операції на грошовому ринку Гетьманщини проводилися переважно у талерах, золотих дукатах. Також у літописах часто зустрічаються грошові і лічильні одиниці – копа і золотий. Величко розповідає, що захоплені в полон під Жовтими Водами й Корсунем польські і литовські пани, пообіцяли козакам великий викуп: «Многі з них по дві, по три, по чотири тисячі таляров битих» [14, с. 156].

У літописі також є цікаві дані про багатства українських гетьманів і полковників, зокрема Величко використав офіційні дані перепису грошей та майна гетьмана І. Самойловича (1672–1787) та фастівського полковника С. Палія. Так, в описі майна І. Самойловича, яке було конфісковане на користь російського уряду, зафіксовано 22855 «таляров битих». Про опис скарбниці С. Палія у літописі читаємо: «В першому глечуку розбитом дві тисячі шістдесят і два талярей битих... в другому, разбитом глеку тисяча двісті двадцять і п'ять талярей битих... в третьем глеку, цілом, тисяча двісті і п'ятнадцять талярей битих і полталяра... в четвертом – осімсот талярей битих без єдного» [14, с. 156].

Назва «битий таляр» вживається переважно в Лівобережній Україні, що означало на думку М. Котляра карбований. Дещо пізніше, на початку XVIII ст., коли в Росії Петро I запровадив в обіг срібного рубля, який за якістю срібла і вагою (близько 28 г) не поступався західноєвропейському талеру, в Україні виникла своя назва рубльовика – карбованець. На гурті (ребрі) монети декілька десятиріч замість написів карбували косі нарізи (карби) з метою попередження обрізання кінців монети.

Дуже часто в козацьких літописах зустрічаються факти про використання в грошовому обігу Гетьманщини золотих та їх курс до російського рубля і західноєвропейських грошей. Так, за 1694 р. С. Величко наводить цікавий факт: у Києві продали двір поблизу Межигірського монастиря «за 700 золотих або за 140 рублів», що свідчить про те, що вартість 1 золотого була 20 срібних копійок [14, с. 158].

Іншою стабільною одиницею на грошовому ринку виступає золотий дукат, який в Україні у досліджуваній період називали «червоним золотом». У кінці XVII ст. дукат на українському ринку оцінювався у 180 – 200 грошів. За 1673 р. літопис Самовидця повідомляє, що під час російсько – турецької війни, яка проходила на території Молдавії, турки послали в Крим до хана “аби зараз висилал орду у Волоськую землю виганяти жолніров, а на кожного татарина по два червоних плати дал”. У літописі Г. Граб'янки за 1676 р. є інший запис про сплату поляками туркам контрибуції у “тридесять тисящей червонців» [15, с. 152].

Є в літописі С. Величка характеристика різних видів та номіналів дукатів. Він згадує угорські та італійські золоті дукати, а також монети номіналом у 2, 3, 5, 10 дукатів. Так, він, описуючи скарбницю С. Палія, зауважує, що в одній посудині «дукатов подвойних п'ятдесят сім», в другій було «дукатов подвойних п'ятьдесят осьм, а великих дукатов (5 червонців) п'ять, а поєдинкових сімнадцять» [15, с. 130]. Наявність золотих дукатів у скарбах І. Самойловича, І. Мазепи, С. Палія, П. Полуботка свідчило про їх популярність серед великих українських вельмож та про їх широке використання на українському грошовому ринку. Як правило, вони виконували функцію накопичення багатств, засобу для укладення великих торгівельних угод і міжнародної торгівлі.

Червоний золотий довгий час дорівнював двом срібним талерам. У наведеному С. Величком описові майна І. Самойловича вказана тогочасна вартість дуката: «червоних золотих 22251... поставивши прето червоний, як тоді ж бивали, по 4 золотих» [15,с.158]. Якщо перевести 4 польських злотих у талери, то виходить 2 талери, які дорівнювали одному золотому дукату.

Літописи, характеризуючи економіку та грошовий обіг початку XVIII ст., наголошують на домінуючій ролі в грошовому обігу Гетьманщини монет Речі Посполитої та західноєвропейських грошей, все частіше називають московські дрібні (денга та копійка) і важкі срібні монети – рублі, які ввів у грошовий обіг Петро I. Але, як свідчать скарбові матеріали, аналізовані М. Котляром, за цей період на Лівобережжі виявлено і досліджено 67 українських знахідок. Серед них: 10 – на Правобережжі, 57 – на Лівобережжі. Майже кожний другий скарб, що був захований до 1725 року, був переважно наповнений західноєвропейськими монетами, головним чином XVII ст. Тим самим ми можемо впевнитися в тому, що С. Величко перебільшив темпи витіснення західноєвропейської монети російською з українського ринку після Полтавської битви 1709 року [15, с. 158].

Важливим історичним джерелом, яке фіксує щоденні будні української генеральної старшини, констатує ціни на товари та послуги, грошові одиниці, що панували на грошовому ринку Лівобережжя у «Глухівський період» Гетьманщини стали щоденники: «Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 – 1767 г.» в 10 томах та «Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 гг.)».

У передмові до видання 1883 р. «Дневника Николая Ханенка» відомий історик і книговидавець О. Лазаревський зауважив, що «Дневник генерального харужаго Николая Ханенка» вместе с дневником Якова Марковича представляют собой два важнейшие памятника для изучения истории Малороссии середины XVIII века, когда политическая жизнь этой страны начала терять свои самобытные формы и стала сливаться с общерусскою жизнью» [20, с. 3].

Грошова лічба Лівобережжя першої третини XVIII ст., як свідчать вищезгадані щоденники, досить складна: лічили і на литовський, і на польський лад. Як лічильні одиниці використовували копи, золоті, талери та російські копійки і рублі. Це відображало стан тогочасного грошового ринку, в якому іноземна монета й система лічби були більш поширені, ніж російські.

Під 14 березням 1723 р. Я. Маркович у щоденнику записав: «Петру Калениченку до ярмарку борзенького далем на покупки грошей золотих 40», а 15 березня – інший запис: «Купилем мѣду ведѣрок 7, по 8 зол. и 3 шага; купилем меди камень за 49 зол.» [17, с. 15]. 3 січня 1724 р. Я. Маркович записав: «У полковника Кошелева с Миклашевским был и торг учинил с ним о крестьянине его за 50 рублей» [17, с. 60].

Приблизно 1724 р. Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки... отобравши 30 рублей, з тих то грошей 20 талер дал Адамові, а 30 талер ко мне сюда привезл» [17, с. 89]. Очевидно, що 50 талерів дорівнювали 30 рублям, а талер – 60 срібним копійкам. Аналогічний курс талера визначає Маркович для 1725 р.: «Взяли 100 рублей і, з них вилічивши, дали 100 таляр церковних, а 200 золотих вѣйту» [17, с.188].

У письмових джерелах Лівобережної України найбільша кількість згадок про чехи - півторагрошовики припадає на першу чверть XVIII ст. Це збігається зі свідченням нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів в обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи залишалися однією з популярних монет українського ринку.

Приблизно 1730 р. генеральний підскарбій Яків Маркевич записав у своєму щоденнику: «Деньги... вывезли к сестрі..., а імено 1000 р. й 3 мішки чехов» [17, с. 232]. У Лівобережжі все частіше термін “талер” замінюють на “сфимок”- російську назву талера.

Уже в 1730 р. Маркович зробив такий запис у щоденнику: «На нужди весільніе брата Марка Далем денег 200 р. і 70 сфимков» [17, с.233]. За той же рік у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка є ряд цікавих свідчень про ціни за товари та послуги в

гетьманській столиці – Глухові. Так, 20 червня 1730 р. Ханенко записав у щоденнику: «За похорон утопленого человека дано 20 к., студентам інтермедіантам 1 р.»; 22 липня – «За ковпак – 25 к., за хустку, що в Рожку, 20 к.»; 24 липня – «Дал за коня вороного 8 рублей Михайлу Цигану, заплатил же 3 рубля, а 5 мне осталось» [20, с.8].

25 червня 1731 р. він зробив новий запис: «Взял за коня білого, торгом до пробы, 8 рублей, у войта новгородского Доморки. Мойсею Шевцю, комисару погарскому, дан конь гнедый в семи копах» (копа = 60 грошів) [20, с.19].

Протягом 40 – 50-х років XVIII ст. щоденниках Я. Марковича і М. Ханенка все частіше згадуються російський рубель, піврубля (полтина), гривня (10 копійок), 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки) та полушка (1/4 копійки). Так, за 3 листопада 1749 р. М. Ханенко зробив у своєму щоденнику такий запис: «Куплены завойковые 3 футри для Скоропадского за 82 р. 50 к., да две чемровые за 22 р., а для сина моего Василя одно завойковое за 27 р. 50 к. Для него-же три пары башмаков за 1 р. 50 к., сапоги 1 р. 30 к., две пари туфель чёрных 50 к., шесть пар черевиков дамских материальных (шелковых) по 40к., шесть пар туфльов дамских же за 89 к, сапожки для сина Івана 35 к., для его туфли 17 к., башмаки 25 к., шнурка золотого за 22^{2/4}к., за футлярник на зубочистку 12 к. Принесені деньги 100 р. из рентереи за октябрь месяц, из которых взяли оба по 20 р., а остальные 60 в расход держатимуться» [20, с. 458].

Усе рідше згадуються в документах золоті (дукати), злоті (тимфи), талери, орти, шостаки, трояки, півтораки. Поняття “гроші” виступають як загальний еквівалент, а не грошова одиниця, яка панувала на українському грошовому ринку у XVII ст.

Підводячи підсумок, варто зауважити, що українські літописи та щоденники генеральної старшини XVII – першої половини XVIII ст. є важливими письмовими джерелами для вивчення історичних подій часу визрівання, становлення, розвитку та занепаду української держави, започаткованої Б. Хмельницьким. Вони наближають нас до духу часу XVII – XVIII ст., знайомлять з особливостями грошового обігу України, і зокрема, Гетьманщини (1648 – 1764 рр.), допомагають краще усвідомити роль і місце України в загальноєвропейському політичному та економічному процесі.

1. Бакалець О.А. Малий історично – нумізматичний довідник / О. А. Бакалець – Бар, 2003. – С. 128.
2. Бакалець О.А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. /О.А. Бакалець – Бар, 2004. – С. 5 – 12.
3. Бакалець О.А. Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б. Хмельницького / О. А. Бакалець // Наук. збірн. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VII. – Вінниця, 2004. – С. 12– 18.
4. Бакалець О.А. Українські літописи XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць Ін-т. історії України НАН України. - Число 11. – У двох част. – Част. 1. – К., 2004. – С. 218–232.
5. Бакалець О., Ільницька Н. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр. – важливе джерело вивчення побуту, грошового обігу, цін на товари та послуги в Гетьманщині / О. Бакалець, Н. Ільницька //Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: Зб. матер. Міжнар. наук.- практ. конф., присв. 285-річчю обрання Д. Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лютого 2012 р. Глухів) /редкол. О. І. Курок [та ін.]. – Глухів; Ніжин, 2012. – 176 с.
6. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо . – К., 1971. – 205 с.
7. Дзиря І. Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини XVII ст. / І. Дзиря // Спеціальні історичні дисципліни. Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 5. Ч.1. – К., 2002.
8. Дзира І. Літописна спадщина козацьких канцеляристів 30-80-х рр. XVIII ст.: методика дослідження / І. Дзира // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць Ін-т. історії України НАН України. – Число 12. – У двох част. – Част. 2. – К., 2005. – С.198 –209.

9. Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А. Гроші в Україні: Факти і документи / М. Ф. Дмитрієнко, В. М. Литвин, В. А. Ющенко. – К., 1998. – 380 с.
10. Замлинський В. В., Дмитрієнко М. Ф., Балабушевич Т. А. Специальные исторические дисциплины / В. В. Замлинський, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич. Навч. посібн. - К., 1992. – 390 с.
11. Зварич В., Шст Р. Нумізматика. Довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль, 1998. – 462 с.
12. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. та ін. Историчне джерелознавство. Навч. підруч. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов. – К., 2003. – 488 с.
13. Котляр Н.Ф. Літописи Самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. / Н. Ф. Котляр. – К., 1974.
14. Котляр М. Ф. Нариси історії і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – К., 1981. – 234 с.
15. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / Котляр Н.Ф. – К., 1971. – 386 с.
16. Король В. Ю. (укладач). Історія України. Документи і матеріали. З літопису Григорія Граб'янки / В. Ю. Король. – К., 2001. – 387 с.
17. Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / Я. Маркович. – К., 1893. – Т.1. – 490 с.
18. Кривошия В., Лесяк О. Особистість та світогляд Самійла Величка / В. Кривошия, О. Лесяк // Історія України. 2002. – № 16.
19. Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск, 1977. – 303 с.
20. Ханенко М. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка 1727–1753 г / М. Ханенко. – К., 1884.
21. Шуст Р., Підкова І. Довідник з історії України (А-Я) / Р. Шуст, І. Підкова – К., 2000. – 1136 с.

Талер у грошовому обігу України кінця XVI – початку XVIII ст.

Дане дослідження розкриває значення срібного талера та лічби в грошовому обігу XVII – XVIII ст на Україні, опираючись на раніше відомі і маловідомі письмові та нумізматичні джерела. Срібний європейський талер і його фракції, поряд із золотим дукатом відігравав домінуючу роль на грошовому ринку України в часи Речі Посполитої (1569–1647 рр.) та в період Гетьманщини (1648–1782 рр.).

Незважаючи на територіальний і політичний поділ, український грошовий ринок у XVII – першій чверті XVIII ст. складав єдиний економічний комплекс, який базувався на загальноприйнятій у всій Європі талерно-дукатовій системі, приватній власності та вільній торгівлі. За відсутності спеціального дослідження про значення талера та його фракцій на українському грошовому ринку XVII–XVIII ст., робимо спробу всебічно охарактеризувати історію походження, види та типи талерів країн, різних міст та земель Європи, які зустрічалися в письмових (літописних, актових, архівних) джерелах та скарбах України.

У нумізматичній розвідці Н. Стрижаквої “Талери Західної Європи в українських скарбах” (2000) дана детальна характеристика лише 15 скарбових комплексів, що зберігаються в фондах НМІУ і в яких містяться західноєвропейські талери XVII – XVIII ст. Усього у фондах зберігається більше 500 одиниць талерів, але лише 110 – походять зі скарбів Київщини, Житомирщини, Хмельниччини, Вінниччини, Черкащини та Чернігівщини. Тут наявні талери із провінцій Голландської республіки – 70 од., причому 49 одиниць – левендальдери, 21 – ріксдальдери. Далі йдуть патагони Іспанських Нідерландів – 22 од., з них 14 од. – патагони Філіпа IV, 7 – Альберта та Ізабелли, та 1 – Філіпа I. Ще менше в скарбах талерів Священної Римської імперії – всього 11 од. З них 4 талери князівства Брауншвейгу, 3 – Тіролю, по 1 імперському, богемському, ельзасьському та мальсфельдському талерові. Також виявлено по 1 талерові Тосканського герцогства, Трансильванії,

швейцарського міста Сен-Гален, Речі Посполитої та Франції¹. Як видно з наведеної вище таблиці, найбільший відсоток талерів спостерігається у скарбах, що датуються другою половиною XVII–XVIII ст.

Багато важливих свідчень про використання талера багатими та середніми верствами населення України дають літописи С. Величка, Самовидця, щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка та десяти томний щоденник–хроніка генерального підскарбів Гетьманщини Якова Марковича, написаний протягом 1717 – 1767 рр. у Глухові². Часті згадки в щоденниках про західноєвропейські талери поряд із російським срібним рублем талерного типу підтверджують їх поширеність та популярність в Гетьманщині навіть у першій половині XVIII ст. Так, за 8 травня 1724 р. Яков Маркович у своєму щоденнику відзначив: «На тую жь дорогу Адамови дано грошей 20 талеръ»³, а за 20 травня 1725 р. записано: «Оранскому далем 5 талеръ бытих»⁴. За 17 квітня 1732 р. Микола Ханенко у своєму щоденнику записав: «Слугамъ гетманским таляр битий (повноцінний, старого зразка), гобоистам 12 коп., на сено 14 коп., на овесь 12 коп., на харчъ людянь 5 коп.»⁵, за 18 вересня 1745 р. пише: «Писано письмо к жене за посылкою въ барильце включенных 24 талеров ценинныхъ»⁶.

Період обігу різних видів талерів на українських землях тривав із XVI – до кінця 80-х років XVIII ст. Талери кінця XVI – першої половині XVIII ст., які зафіксовані в нашій топографії, карбувалися на монетних дворах Голландської республіки, Священної Римської імперії, Іспанських Нідерландів, Австрії, Швейцарії, Речі Посполитої. Ними сплачували контрибуцію, борги, купляли землі, мастки, наймали військо, викупляли з полону невільників, давали придане, здійснювали торговельні операції на міжнародному регіональному рівнях. Так, в актовій книзі Житомирського міського уряду записано під 1582 р.: “жупан ...коштував таларов осьмъ”⁷. Із письмових джерел дізнаємося про вартість повсякденних товарів на Вінницькому ринку середини XVII ст.: 0,5 м. полотна коштувало 2 гроші, 0,5 метра сукна – 12 грошів, кожух – 2 талери, чоботи – 2,5 талери, віл – 10–12 талерів⁸. У Миргородському полку 1686 р. продали ділянку лісу «За готовую суму доброй монети... таларей двадцять»⁹. Ці та інші письмові згадки про використання талера та його фракцій на українському ринку підтверджують роль цієї одиниці як основної монети на українському ринку.

Про об'єми використання талерів на українському ринку та розвиток торгівлі у XVII ст. свідчать численні актові книги та козацькі літописи. Наприклад, в Львівському літописі за 1648 р. літописець зазначив: «А Хмельницький, от міста на два крот сто тисячий злотих дані узявши, і залогу їм зоставивши, под Замостя потянул»¹⁰. Злотий – злотий талер, курс якого в середині XVII ст. складав 30 грошів¹¹. Під час облоги турками Львова в 1672 р. населення міста було змушене заплатити викуп “в сорок тисяч червоних золотих і сорок тисяч таларов битих”¹². У Володимирській Бродській книзі 1649 р. записана скарга пані Смитківської на селян, які забрали у неї “готових пінязей (грошей) в таларах битих, тысячу золотих”, а в акті із Східної Волині зафіксовано курс талера на 1687 р. у 3 золотих у “старій монеті”¹³. У 1650 р. курс злогового талера в Україні складав 45 грошів, тобто він дорівнював 1/2 талера.

Важливий скарбовий матеріал, використаний нами в дослідженні, міститься у зібраннях та описах нумізматичного складу скарбових комплексів членів українського відділу Імперської археологічної комісії. Зокрема, В. Антонович на базі монетних скарбів, які потрапили до фондів Київського університету Святого Володимира, склав у 1895 р. Археографічну карту Київської губернії, а Є. Сіцінський в 1901 р. у Москві видрукував «Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.». На карті Є. Сіцінського зафіксовано понад 60 скарбів (без їх детального аналізу), знайдених в 12 повітах Подільської губернії протягом 1844–1891 рр. Аналіз наведеного скарбового матеріалу із Київської та Подільської губерній підтверджує закономірності грошового обігу та лічби монет, в цілому характерні для скарбів 8 областей, які є об'єктом нашого дослідження. Аналізуючи вище наведений скарбовий матеріал з Подільської та Київської губерній, ми спостерігаємо, що в

скарбах, по–перше, переважає польська срібна та мідна монета XVII ст., по–друге, фігурують срібні талери і золоті дукати, по–третє, подільський ринок XVII – початку XVIII ст. дуже багатий на іноземну європейську монету Польщі, прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Голландії та ін. держав, по–четверте, ні в одному зі скарбів не виявлено жодної срібної турецької монети, крім золотих, другої половини XVII ст.

На відміну від Священної Римської імперії, де імператори намагалися регулювати грошовий ринок, контролювати монетні двори, кількість та якість талерної і розмінної грошової маси, Річ Посполита на своїй території та в залежних від неї землях (Україні, Білорусії, Пруссії, Курляндії, Лівонії) не встановлювала законів про обіг на її території лише власної монети чи вилучення іноземної монети з обігу. Свідченням цього є сотні скарбів та окремі знахідки іноземних монет, зокрема польські та литовські, на території України. У Польщі, на відміну від Великого князівства Литовського та західних держав, гроші карбували гіршої якості з таким незначним вмістом срібла, що населення країни деколи вважало їх фальшивими і намагалося користуватися голландськими, чеськими, німецькими, італійськими, литовськими талерами та їх фракціями.

Монетна система Європи будувалася за дванадцятикратним принципом. Талер ділився на 1/2, 1/3, 1/4, 1/6, 1/12, 1/24, 1/48, 1/60, 1/90, 1/180, 1/360 частину, що робило грошовий рахунок досить складним. Найважливішими фракціями срібного талера (вага 27–29 г) були: флорин (2/3 талера), півталер (1/2), орт (1/4), шостак (1/5), трояк (1/10), півторак (1/15), гріш (1/30), півгріш (1/60), шеляг (1/90), тернер (1/180), денар (1/540), обол (1/1080). Лічильною одиницею виступали також копа, яка дорівнювала 60 польських або литовських грошів. Гроші литовського карбування були кращими від польських за якістю. 8 литовських грошів за кількістю монетарного срібла відповідали 10 польським. Тому литовська копа дорівнювала 75 польським грошам, а польський гріш на Україні називали осьмаком. Півтораки, які найчастіше зустрічаються в скарбових комплексах XVII ст., на Україні називали чехами, трояки – шагами, соліди – шелягами, тернарії – третяками, тимфи – злотувками, флорини – орлянками. Найбільше цінувалися на українському ринку другої половини XVII ст. талери – “биті”, “коронні”, “старі”, “імперські”, “левкові”, “крижові”, Брауншвейга, Брабанту, Гданська¹⁴. З кінця 40-х р. XVII ст. у грошовому обігу Гетьманщини спостерігається помітний зріст надходжень патагонів Іспанських Нідерландів, риксдальдерів та левендальдерів Республіки Сполучених провінцій.

У 1566 р. в Священній Римській імперії розпочали карбування рейхсталера – імперського талера. Через деякий час він вийшов за межі Німеччини і став перебувати в грошовому обігу майже всієї Північної Європи. На півдні Німеччини поширюється назва талера – рейхсгульден - срібний еквівалент золотому гульдену. У Франції талери почали називати “екю”, в Італії – “скудо”, в Іспанії, Мексиці, Південній Америці – “песо”, в країнах Скандинавії - “далер”. Назва “талер” зберігається і в американському доларі. Хоча талер вважався найбільш сталою лічильною і ваговою грошовою одиницею протягом чотирьохсот років, він теж піддавався знеціненню. У Німеччині видавалися спеціальні імперські статuti, які регулювали грошовий обіг, затверджували обов’язкову монетну стопу. Але силовими методами впливати на ринок було важко. Талери у кінці XVI – в першій половині XVIII ст. карбувалися на монетних дворах Німеччини (Священної Римської імперії), Чехії, Італії, Іспанії, Іспанських Нідерландів, Голландії, Швеції, Австрії, Угорщині, Швейцарії, Литві та Польщі.

Взагалі талери були спочатку “монетами для багатих”, їх збирали у своїх скарбницях королі, князі, графи, герцоги, кардинали, гетьмани, магнати, шляхта, купецтво. Ними сплачували борги, контрибуцію, за них скупляли землю, маєтки, наймали військо, викупляли полонених, здійснювали торгівельні операції на міждержавному рівні. Проте, талер поступово пристосувався до повсякденного торгівельного життя і його починають використовувати в кінці XVI ст. вже на ярмарках і місцевих торгах середні верстви українського міста.

Проведемо детальний різновекторний аналіз складу скарбів із вмістом талерів, виявлених на тих землях Гетьманщини, які описуються в дослідженні. Нами встановлено, що із 494 скарбів Гетьманщини у 98 (19,8 %), тобто у кожному п'ятому скарбі містяться талери. У 118 (23,9 %) скарбах вони виявлені разом із золотими дукатами. У топографії зафіксовано в 98 комплексах понад 10600 талерів. У Київській області виявлено 17 (17,3 %) скарбів із вмістом талерів, серед яких найбільшим є комплекс монет із Києво-Печерської Лаври. У ньому містилося 8375 срібних західноєвропейських талерів, російських єфимків та 275 півталерів. По абсолютній кількості монет у цьому скарбі займають талери Голландської республіки та Іспанських Нідерландів¹⁵. У Чернігівській області знайдено 22 (22,44 %) скарби із вмістом талерів, у Полтавській – 15 (15,3 %), Вінницькій – 13 (13,2 %), Житомирській – 12 (12,2 %), Черкаській – 9 (9,2 %), Сумській – 7 (7,1 %), Хмельницькій – 3 (3,06 %) скарбах.

За державною приналежністю талери можна розподілити наступним чином: ріксдаальдери та левендальдери провінцій Голландської республіки виявлені в 79 (80,6 %) скарбах. У 42 (42,6 %) комплексах присутні альбертусталери, патагони Іспанських Нідерландів та ріксдаальдери Незалежних Нідерландів 40–80-х рр. XVII ст, в – 36 (36,7 %) – рейхсталери міст, земель та держав Священної Римської імперії, насамперед Сілезії, Саксонії, Померанії, Богемії, Брауншвейгу, Гамбургу. Лише в 9 скарбах зустрічаються талери Речі Посполитої часів правління Сигізмунда III (1587–1632) та Владислава IV (1632–1648): 3 виявлено в м. Києва, 1 коронний талер Владислава IV 1631 р. і коронний талер 1628 р. Сигізмунда III – з Чернігівщини, златовий (легкий) талер – з с. Заболотне, Кролевецького р-ну та коронний талер 1628 р. Сигізмунда III – із Сумської області. На Полтавщині знайдено – коронний талер гданського карбування 1611 р. У Вінницькій області коронні талери зустрічаються у 2 скарбах – в с. Устьє Бершачького р-ну та у приватній колекції П. Січенка із м. Бара – талер 1628 р. В 7 (7,1 %) скарбах присутні марки Данії, в – 6 (6,1%) комплексах містяться імперські рейхсталери Бранденбургсько-Пруської держави (4 – із Київщини (№ 5, 32, 64, 77); по 1 із Сумщини (№ 149) та із Полтавщини (№ 160), в 1 – марки Франції.

Детальний аналіз скарбової талерної маси свідчить про домінування в більшості скарбів Гетьманщини левендальдерів та ріксдаальдерів провінцій Голландської республіки, про що свідчить 79 (80,6 %) скарбів із вмістом західноєвропейських талерів другої половини XVII ст. Хоча протягом XVII ст. вага більшості талерів трималася незмінно на рівні 28 – 29 г при високій якості срібла, в 40–90-х рр. на грошовому ринку України найпопулярнішим видом талера стає левендальдер (левок) вагою 27 г. В. Шугаєвський в цілому був правий, коли вважав, «що талери і напівталери, що карбувалися у Західній Європі у XVII ст., майже всюди були однакової ваги і металу, а тому і в Польщі, і на Україні використовувалися на рівних засадах, без різниці за місцем карбування»¹⁶. Ми ж підтримуємо, і це доказує аналіз документів досліджуваного періоду, М. Котляра в тому, що тодішні купці, ділові люди Гетьманщини добре розумілися у талерах, їх вартості, слідкували за його курсом по відношенню до дуката, марки, рубля, турецького лева тощо.

Про роль левендальдерів, які спочатку карбували у Нідерландах, а пізніше в Голландській республіці, виразно говорить той факт, що переважна кількість талерної монети, виявленої у скарбових комплексах XVII ст. в Україні поряд із альбертусталерами і патагонами Іспанських Нідерландів представлена саме цією великою монетою. Курс левендальдера складав на Лівобережжі у другій половині XVII ст. 30 – 48 старих срібних литовських або 45–60 тогочасних польських грошів.

Курс ріксдаальдера, рейхсталера та коронного талера коливався від 60 до 90 польських гроші. Про ці легкі талери є спогади в літописі С. Величка в описі майна фастівського полковника С.Палія: «таляров чотириста и шестнадцать и чвертка. Левов битих сорок и три...»¹⁷ та в десятках інших документів.

Талери, півталери та чвертьталери Голландської республіки, як свідчать дані нашої топографії, найчастіше представлені провінціями: Утрехтом, де зафіксовано 26 (32,9 %) знахідок цих монет, м. Кампенем (23), Західною Фризією (21), Зволле (20), Голландією (18),

Гелдрією (17), Гельдерном (13), Зеландією (11), Фризії (8). Лише в окремих скарбах присутні левендальдери та ріксдальдери Оверісселя, Емдена, Девентера, Бельгії, Брунсвіка, Антверпена, Альзасії, Штірії. Аналіз топографії цих грошових одиниць свідчить про найбільше використання їх на грошовому ринку Київщини, де зафіксовано 16 (20,2 %) скарбів із цими талерами, на Чернігівщині – 15 (19 %), на Вінниччині – 11 (13,9 %), на Полтавщині та Житомирщині по 10 (12,6 %), на Черкащині та півночі Сумщини – по 7 (8,8 %), на Хмельниччині – лише 3 (3,8 %) скарби із вмістом левендальдерів та ріксдальдерів. Таку тенденцію можна пояснити інтенсивним розвитком торгівлі в Київському, Чернігівському та Брацлавському полках, через територію яких проходили важливі торгові шляхи із Західної Європи до Московського царства, зокрема, через Вінницю, Білу Церкву, Київ, Ніжин, Конотоп, Чернігів. Поблизу Бара, Брацлава, Шаргорода проходили два торгових шляхи із Північного заходу України до Запоріжжя та Чорного моря – Кучманський та Чорний. Тому значну частину скарбів можна пов'язати саме із цими шляхами та укріпленими торговими містами Гетьманщини.

Нам вдалося встановити присутність левендальдерів в 20 (25 %) скарбах із вмістом талерів другої половини XVII ст., ріксдальдерів Голландських провінцій – у 7. За хронологією найбільше знахідок левендальдерів припадає на третю чверть XVII ст. У 1648 – 1675 рр. ми зафіксували – 15 випадків присутності в скарбах талерів карбування Голландської республіки цього періоду і лише у 5 – тезаврації 1675 – 1700 рр. Яскравим прикладом домінування в багатьох українських скарбах левендальдерів є Меджибізький скарб 1950 р. із Хмельниччини та комплекс із 995 західноєвропейських монет, виявлений в м. Коростишеві Житомирської області. Проаналізуємо ці скарби. На 27 срібних монет Меджибізьського скарбу припадає 10 левендальдерів та 1 півлевок Голландської республіки провінцій: Гельдерну, Голландії, Фризії, Західної Фризії, Утрехту, Оверісселя, Зволле, Бельгії, м. Кампена. Найстаріша монета скарбу – левендальдер 1609 р. провінції Зелландія, наймолодша – талер 1666 р. провінції Гельдерн. Усі левендальдери 800 проби срібла, їх вага коливається від 13,4 г (півлевок) до 27, 2 г. За хронологією карбування 3 – належать до першої чверті XVII ст., 5 – до другої, 3 – до третьої чверті XVII ст.

Коростишівський скарб, виявлений у 1959 р., є одним із найбільших скарбів періоду становлення Гетьманщини. Найстаріша монета скарбу – срібний саксонський орт 1545 р. Йогана Фрідріха (1532–1547), наймолодша – левендальдер 1659 р. Утрехта. Серед 995 монет скарбу переважають найпоширеніші фракції талера – півтораки, яких у комплексі виявлено 564 (56, 6 %) екз., за ними йдуть драйпелькери прибалтійських володінь Швеції – 143 (14,37 %), Пруссії – 43 (4,32), Бранденбургу – 30 (3,0 %), Священної Римської імперії – 1 (0, 1 %). Серед талерної монети в скарбі присутні 17 (1,7%) одиниць, з яких 13 (1,3 %) – левендальдери Голландської республіки та 3 (0,4 %) – патагони Іспанських Нідерландів, провінції Брабанту – 1 періоду правління Альберта та Ізабелли (1599–1621) б.д. та 2 – Філіпа IV (1621–1665) 1622 р. 4 левендальдери у скарбі представлені провінцією Гельдерн, карбування 1648 р., 1 – м. Зволле 1646 р., 1 – Зеландії 1449 р, 4 – відкарбовані у м. Кампен у 1648 р., 1 – у 1649 р. По одній у скарбі наявні монети Утрехту 1647, 1649 та 1650 р. Усі левендальдери Коростишівського скарбу відкарбовані у кінці другої чверті XVII ст. В скарбі також присутні 19 срібних флоринів, серед яких 2 флорини м. Девентера 1621 р. та часу правління Матвія (1612 – 1619), флорин м. Зволле 1621 р., м. Капена 1618 р., 11 флоринів м. Ембдена часів Фердінанда III (1637 – 1657).

Аналіз Меджибізьського та Коростишівського скарбів показує перевагу в скарбах Гетьманщини в середині – другій половині XVII ст. саме левендальдерів, флоринів Голландської республіки. Крім того, це є свідченням динамік розвитку торговельних відносин між цією державою та Гетьманщиною, що сприяло великої маси левендальдерів на українських ярмарках, торгах і місцевих базарах, забезпечувала велику популярність грошової одиниці серед населення.

Талер “крижовий”, “крижак” – назва монет талерного типу (альбертусталерів та патагонів), які теж часто вживалася в українських письмових джерелах XVII – XVIII ст. Цей

термін походить від зображення на талері перехрещених палиць Геркулеса, що мали вигляд хреста. Він входив до групи тризлотових талерів. У нашому дослідженні зафіксовано 42 (42,8%) випадки присутності альбертусталерів, ріксдаальдерів та патагонів Іспанських Нідерландів. Підрахунки М. Котляра [120, с.122] і наші майже збігаються в тому, що альбертусталери та ріксдаальдери в скарбах періоду становлення Гетьманщини зустрічаються частіше від патагонів. Серед альбертусталерів часів правління Альберта та Ізабелли (1599–1621) Філіпа IV (1621–1665) і Карла II (1665–1695) переважають талери Брабанту, вони зустрічаються у 21 скар. Рідше можна виявити ріксдаальдери (10 випадків) м. Кошіва, Турне, Фландрії, Антверпен, Брюсселя, Дортмунда. Це 39 монет, відкарбованих протягом 1620 – 1686 рр. 1 талер датований I чвертю XVII, 11 – II і 27 – III чвертю та 80-ми рр. XVII ст.

Патагони Іспанських Нідерландів зустрічаються в 5 (11, 9 %) скарбах – 29 патагонів Брабанту (1629 –1634 рр.); 9 патагонів до 1645 р. Філіпа IV; 4 патагони часів Альберта та Ізабелли і Філіпа IV. Лише в одному Пекарському скарбі 1963 р. із Черкащини зафіксовано присутність патагона Іспанії (без вказаної дати карбування). Більшість цих монет виявлено разом із альбертусталерами, ріксдаальдерами та левендальдерами Іспанських Нідерландів та Голландської республіки. Так, у найбільшому скарбі, знайденому у 1897 р. в с. Козел Михайло-Коцюбинського р-ну Чернігівської області, нараховувалось 460 срібних монет вагою 18 фунтів, 52 золотники (7 кг 400 г), в тому числі 16 талерів карбування Голландської республіки, Священної Римської імперії та Іспанських Нідерландів. Останні представлені у комплексі патагонами Брабанту 1647, 1648, 1654, 1655, 1/4 патагона 1659, 1/2 патагона 1623, 1626, 1638, 1639, 1645, 1650, 1653, 1657 рр. Філіпа IV, патагонами 1667, 1674, 1691, 1692, 1/4 патагона 1695, 1/2 патагона 1669, 1673 р. Карла II. В скарбі також присутні 5 талерів Голландської республіки (Гельдерну 1668 р. та 1/2 талера, Голландії 1693 р., Західної Фризії, м. Кампена та Утрехта 1693 р.), 2 рейхсталери Священної Римської імперії – м. Кельна 1670 р., та м. Майнца 1604 р.

Найстаріша монета Козелецького скарбу – німецький талер 1604 р. Майнца, наймолодша – голландський талер 1693 р. Утрехта. Як видно із попередніх даних, третіми за об'ємом та значенням на грошовому ринку Гетьманщини є рейхсталери міст і держав Священної Римської імперії. У нашій топографії зафіксовано 36 (36, 7 %) скарбів другої половини XVII ст. із вмістом талерів цієї держави. Географія їх розміщення така: на Чернігівщині виявлено 11 скарбів, на Вінниччині – 7, на Київщині – 6, на Полтавщині – 5, на Черкащині – 4, на Сумщині – 2, на Житомирщині – 1 скарб із рейхсталерами. 23 талери та 2 флорини Священної Римської імперії нараховує скарб із 1007 монет з м. Умані Черкаської області. За географією карбування 1 рейхсталер належать до тезаврацій Альзасії часу Максиміліана 1618 р., 12 екз. б.д. – відкарбовані за часів правління Фердинанда (1522–1564), 2 – 1606, 1607 р. Рудольфа II (1576–1612). У скарбі також присутні 4 талери (б.д.) Тіроля часів правління Фердинанда I та 4 екз. 1621, 1624, 1632 рр. Леопольда V (1619–1632), а також 2 флорини Ольденбурга Антона Гюнтера (1603–1667) б.д. Окрім талерів німецьких земель, в комплексі наявні також 3 ріксдаальдери Іспанських Нідерландів та левкових талерів і 7 флоринів Голландської республіки.

Серед західноєвропейських монет у скарбах досліджуваного періоду нерідко проявляються у невеликій кількості гроші, крейцери, сілезькі (тешинські) оболі та гелери Єлизавети Лукреції (1625 – 1655) Священної Римської імперії. Оболі присутні в нашій топографії у 4 скарбах Гетьманщин другої половини XVII ст.: в скарбі із с. Роїще Чернігівської області виявлено 1 обол 1651 р. та 3 – 1653 р. Другий скарб виявлений в с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської області в 70-ті рр. XX ст. Із 901 західноєвропейської монети скарбу, переважно шелягів, рідше грошів та півтораків Сигізмунда II і Яна II Казимира Речі Посполитої, шелягів прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, в комплексі присутні 3 оболі (0, 33 %) Єлизавети Лукреції, 2 (0,22 %) шотландські двопенсовики Карла I (1625 –1649) та 2 монети Трансільванії.

У Вінницькому скарбі 1948 р. серед 224 срібних та білонних монет XVII ст. (шелягів, грошів, тернаріїв, півтораків) Пруссії, Речі Посполитої, Австрії, Прибалтійських володінь

Швеції виявлено 2 гелери Єлизавети Лукреції 1651 р. та 1652 р. Монети скарбу датуються 1616–1654 р. Останній скарб із вмістом сілезьких монет виявлений в м. Шаргороді Вінницької області в 1982 р. За об'ємом та державною приналежністю скарб, який вперше досліджений дисертантом, дуже великий і різноманітний: у ньому містилося 1741 срібна та білонна монети 4 європейських держав, в тому числі 30 стертих оболів та 3 шеляги (Сучавська підробка) Сілезії Єлизавети Лукреції. Дані знахідки свідчать про збільшення припливу на грошовий ринок Гетьманщини в 50-і рр. другої половини XVII ст. великої кількості низькопробних дрібних польських, прибалтійських, пруських, німецьких (сілезьких) та шотландських монет.

Рідко в грошовому обігу Гетьманщини другої половини XVII ст. зустрічаються талери, їх фракції із Пруссії та Бранденбургу, об'єднаних в 1618 р. в єдину державу. У нашій топографії зареєстровано 153 (42, 8 %) скарби із вмістом талерів, гульденів, ортів, шостаків, драйпелькерів, грошів та солідів Бранденбургсько-Пруської держави, головним чином, Георга Вільгельма (1618–1640) і меншою мірою Фрідріха Вільгельма (1640–1688).

Монетна система цієї держави базувалася в XVII ст. на талері та гроші. Про пруську та бранденбургську монетну лічильно-грошову систему в 1624–1700 рр., яка постійно змінювалася і вдосконалювалася, свідчать дані з нище наведених таблиць ¹⁸:

Пруська монетна стопа в 1624–1695 рр.

№ п/п	Дата встановлення	Назва монети	Вартість в грошах		Вага
1	1624	Талер	90	6 ¾	29,89
		Грошен	1	193	1,045
	1626 1633	Шеляг	1/3	300	0,672,
		Драйпелькер	1 ½	200	1,001
		Гріш	1	231	0,873
		Шеляг	1/3	360	0,560
2	1653	Дукат	180	–	3,4903, 29,232
		Рейхсталер	90	7	14,616
		Півталера	45	14	6,843
		Орт	18	29 ½	3,738
		6 грошів	6	54	1,869
		3 гроші	3	108	1,147
		Драйпелькер	1 ½	176	0, 585
		Шеляг	1/3	345	6,728
	1660	Орт	18	30	0,672
	1664	Шеляг	1/3	300	
3	1669	Гульден (флорин)	30	24	9,744
		Шеляг	1/3	327	0,715
	1671 1672 1672	Подвійний гульден	60	12	19,488
		Талер	90	8	29,232
		Тимф	18	36	6,496
		6 грошів	6	70	3,341
3 гроші	3	140	1,670		
4	1674	Подвійний гульден	60	12 ¼	19,090
		Гульден	30	24 ½	9,545
		18 грошів (тимф)	18	36	6,496
		6 грошів	6	70	3,341
	1679	18 грошів (тимф)	18	37	6,320
		6 грошів	6	67	3,490
		Шеляг	1/3	327	0,715
		3 гроші	3	139	1,682

	1691	2 гроші	2	147	1,591
	1695	Гріш	1	294	0,795
		Драйпелькер	1 1/2	256	0,913

Бранденбургська рахунково-грошова система в 1625–1700 рр.:

Дукат	Рейхсталер	Гульден	Півталера	Крейцер	гріш	пфенніг	Копа
1	2	2 1/2	4	144	192	576	60

Імперські талери і гульдени (флорини) Бранденбургсько-Пруської держави зустрічаються в 7 (7,1 %) скарбах Гетьманщини, з яких 4 виявлені на Київщині, 2 – на Сумщині, 1 – на Полтавщині та 1 – на Вінниччині, в якому містився бранденбургський флорин Георга Вільгельма. У більшості із 153 скарбів містяться орти, шостаки, трояки, півтораки і шеляги (білонні та мідні) Речі Посполитої Сигізмунда III (1587–1632), Яна II Казимира (1648–1668), рідше Яна II Собеського (1674–1696), драйпелькери і шеляги переважно карбування у м. Рига та м. Ельбінга Прибалтійських володінь Швеції. В окремих скарбах зафіксовано 12 випадків присутності шотландських двопенсовиків і тернаріїв Карла I (1625–1649) та Карла II (1665–1695), зокрема, у 3 скарбах – із Київщини, 1 – з Чернігівщини, 2 – з Полтавщини, 2 – з Черкащини, 3 – з Житомирщини, 1 – з Вінниччини. В 14 змішаних скарбах наявні оболи 1651 – 1654 рр. та монети номіналом в 15 крейцерів 60-х рр. Шлика часу правління Кейсуна. На Київщині виявлено ці монети у 4 скарбах, на Сумщині – 1, на Черкащині – 2, на Вінниччині – 2, на Житомирщині – 2, на Хмельниччині – в 1 скарбі. У топографії також зареєстровано дві знахідки сучасвських підробок ризьких шелягів Густава Адольфа і Христини та шелягів Єлизавети Лукреції.

У більшості скарбів поряд із талерами і флоринами Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії, Бранденбургсько-Пруської держави, містяться польські срібні орти, білонні тимфи та монети середніх номіналів – шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші, третяки, шеляги, денарії. Лічильно-грошова система Речі Посполитої була близькою до дукатно-талерної системи більшості європейських держав. Для кращого розуміння співвідношення грошових одиниць від золотого дуката до білонного денарія в грошовому обігу Речі Посполитій і, відповідно, на українських землях в 1612 – 1660 рр. наведемо дані із порівняльної таблиці:

Дукат	Корон. талер	Легкий талер	½ талера	¼ орт	Злот (тимф)	1/5 шостак	1/10 трояк	1/15 1,5 грош	1/30 1 гріш	1/60 півгріш	1/90 шеляг
1	2	2 1/5	4	8	10	30	60	120	180	360	540

Співвідношення монет у Речі Посполитій протягом XVII ст. суттєво не змінювалося, але в умовах економічної кризи 40-х – 60 рр. Ян II Казимир (1648–1668) провів грошову реформу, яка понизила в цілому якість польського гроша (про введення білонних тимфів та мідних шелягів (боратинок ми говорили в попередньому дослідженні) та призвела до проникнення на грошовий ринок Гетьманщини дрібних низькопробних західноєвропейських монет. Про це яскраво свідчить 80 % скарбів другої половини XVII ст., знайдених на території 8 сучасних областей України. Так, у скарбі, виявленому у 2004 р. в с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницької області жителем села В. Криворучком знайдено 483 монети 1611–1667 рр. У його складі: 6 ріксаальдерів Голландської республіки, Нідерландів та Бельгії, 1 левковий півталер об'єднаних провінцій Голландської республіки, 1 флорин Священної Римської імперії часу Фердинанда II (1619–1637), 1 орт Пруссії, 264 срібних коронних ортів, 34 орти м. Гданська, 14 тимфів, 12 шостаків, 128 півтораків, 20 коронних шелягів і 1 денар Яна II Казимира (1648–1668). Тобто більшість монет у скарбі є

тезавраціями Речі Посполитої. Скарб у повному складі потрапив до Вінницького обласного державного краєзнавчого музею і став об'єктом нашого дослідження.

Наукова вартість Велико-Бушинського скарбу надзвичайно велика. По-перше, в даний час дуже рідко до музейних працівників чи наукових установ доходять цілі скарбові комплекси, їх, як правило, перепродують колекціонерам. По-друге, скарб 2004 р. складається переважно із польських монет 1612–1667рр., часів правління королів Сигізмунда III та Яна II Казимира, що характерно для більшості скарбів другої половини XVII ст.). По-третє, майже всі срібні та білонні монети скарбу сильно потерті, що свідчить про тривалий термін їх використання та популярність на українському грошовому ринку в період перебування Поділля в складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.) та Гетьманщини. По-четверте, в скарбі поряд із коронними польськими, гданськими та пруським ортами, тимфами, шостаками, півтораками, шелягами і денарієм, наявні 6 ріксдаальдерів, що характерно для значної кількості скарбів періоду Гетьманщини. Скарб ілюструє весь спектр грошових номіналів українського грошового ринку другої половини XVII ст.

У період 1628 – 1663 рр. вартість талера складала 30 – 90 грошів. З 1663 р. курс талера зріс і складав 8 злотих або 240 мідних грошів Яна II Казимира ¹⁹, що свідчило про поступовий занепад грошового господарства Речі Посполитої. У скарбах та письмових джерелах XVII – XVIII ст. України зустрічаються гданські, златові, левкові та крижові талери. Курс гданського талера на ринку складав 54 гроші, рейхсталера – 60 грошів ²⁰.

Перші златові талери – гульденталери масою 24, 82 (22, 91 г чистого срібла) згадуються у Львівських братських книгах у 1560 р. У середині XVII ст. курс цього талера вже був 3 польських злотих або 90 грошів. Тому на українському ринку ще побутувала назва “тризлотовий”. У великій кількості златовий талер був відкарбований за короля Яна II Казимира у 1663–1666 рр., в тому числі і на Львівському монетному дворі ²¹. Ця грошова одиниця часто згадується у листах, наказах і Універсалах Б. Хмельницького. Так, 28 січня 1653 р. Хмельницький направив із Чигирина до київських міщан Універсал про їх звільнення від сплати 1 тисячі злотих ²². На території України злотий прирівнювався до 20 срібних російських копійок.

Мало уваги в попередніх дослідженнях приділено ролі срібного флорина в грошовому обігу періоду Гетьманщини. На нашу думку, він займав гідне місце серед інших великих західноєвропейських монет на українському ринку другої половини XVII ст., про що свідчить його присутність в 17 (4,7 %) скарбах. Всього виявлено 58 флоринів, вага яких коливається від 19 до 20 г. В Житомирській області знайдено флорини у 5 скарбах, в Черкаській – у 3, в Київській – у 2, в Чернігівській – у 2, у Вінницькій області – у 2, в Сумській області - 1 скарб та у Полтавській області – 1.

Півталери в нашій топографії зустрічаються в 17 (4,7 %) скарбах, тобто в такій кількості, як і знахідки із флоринами. 9 півталерів Голландської республіки виявлено у 6 (1,7 %) комплексах другої половини XVII ст, 11 – Іспанських Нідерландів, переважно Брабанту – в 7 (1,9 %) скарбах 1616–1669 рр. У нашій топографії лише згадується 2 півталери Священної Римської імперії 1627 – 1628 рр. та 1 польський півталер м. Торуня 1621 р. Сигізмунда III. Лише в 7 (1,9 %) скарбах досліджуваного періоду присутні чвертьталери (1/4), з яких в 4 скарбах 11 монет Іспанських Нідерландів, із яких 9 екз. 1616–1621 рр. часу правління Альберта та Ізабелли та 2 – 1646 р. та 1695 р. Лише 2 ^{1/4} талера представляють Голландську республіку. Ці дані яскраво свідчать про домінування на грошовому ринку Гетьманщини срібних ортів (^{1/4} талера) Речі Посполитої, рідше Пруссії.

Як видно із складу скарбів (73 %), талери, флорини, півталери зовсім не зустрічаються в більшості із них. Пояснити це можна тим, що їх використовували як міжнародну валюту тогочасного європейського ринку. Потреба в талерах як у “твердій” монеті і в сировині для карбування розмінної срібної монети (із потертих талерів) була настільки великою, що не було вигідно перетворювати її на скарб, тобто виводити з грошового обігу. Проте, як нам вдалося з'ясувати, частка талерів серед інших монет Гетьманщини, особливо другої половини XVII ст., є досить значною, про що повідомлялося вище.

Дуже рідко в письмових та скарбових джерелах зустрічаються свідчення про користування в грошовому обігу України XVII ст. російськими єфимками – срібними іноземними талерами, які використовували як метал для карбування російської срібної монети та випуску за наказом царя рубля – “єфимка”. Російський уряд був дуже незадоволений економічною та політичною самостійністю гетьманської України, орієнтацією українського ринку на європейські країни. Тому московський цар після спроби приєднання України до Московського царства в 1654 р. намагався обкласти українське населення грошовим і натуральним податками, ввів обмеження на торгівлю Гетьманщини з Центральною Європою через Гданськ, стимулював торгівлю з Московським царством і розпочав грошову реформу, яка мала катастрофічні для неї наслідки. Рубль прирівнювався до 100 срібних копійок, хоча їх реальна вага – 28 – 29 г дорівнювала лише 64 копійкам. Але вже в 1655 р. емісія срібних рублів припинилася.

Щоб врятувати становище на ринку, цар Олексій Михайлович наказав випустити велику кількість талерів із надчеканкою копійчаним штемпелем з “єздецом” (вершником) і датою – 1655. Називався цей нумізматичний витвір – «єфимок з признаком». «Признак» був потрібний для того, щоб талер не надходив на ринок поза казною, оскільки в іноземців талер купляли за 50 коп., а на внутрішньому ринку продавали за 64 коп. В Україні як ходили на ринку талери без всяких «при знаків», так і продовжували ходити, викликаючи в населення більше довір`я, ніж єфимки. Про те, що новий рубль призначався і для України, яскравіше всього свідчить титул царя, розміщений на ньому. Олексій Михайлович називався на монеті «царем и великим князем Всея Великая и Малая Руси». Щоб схилити до себе Б. Хмельницького, штемпелями, які були виготовлені для карбування срібного рубля, відкарбували велику золоту монету – подарунок українському гетьманові²³.

Не виключено, що з Росії надходили до українського скарбу гроші у вигляді талерів – єфимків. Про це свідчить той факт, що в кінці лютого 1653 р., коли велися переговори між Україною і Росією про укладення військово-політичного союзу проти Польщі, Богдан Хмельницький послав кримському хану 40 тисяч єфимків, щоб схилити його знову до підтримки України, коли польські підрозділи вторглися в Брацлавщину. Гетьман послав гроші також ногайським, очаківським і белгородським мурзам, щоб заручитися їх підтримкою²⁴.

У своїй топографії М. Котляр зафіксував на всій території України 25 випадків знахідок єфимків²⁵. В нашому ж дослідженні у 8 областях виявлено їх у 19 (5,3 %) скарбах. Аналіз скарбів із вмістом єфимків показує, що у більшості випадків вони зустрічаються в одному чи в декількох екземплярах. В нашому дослідженні зафіксовано 328 талерів із контрмаркою Олексія Михайловича 1655 р. У змішаних скарбах Лівобережжя поряд із західноєвропейськими талерами і іншими монетами в значній кількості зустрічаються єфимки (1655–1659 рр.), відкарбовані на західноєвропейських талерах. Єфимки перебували в грошовому обігу Гетьманщини переважно до початку XVIII ст. Так, в с. Грем`яч Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії виявлено у 1882 р. скарб із 2 фунтів дрібних західноєвропейських монет другої половини XVII ст. та 19 талерів, у тому числі 9 російських єфимків 1655 р. Один із них відкарбований на австрійському талері Міхая I 1616 р, півєфимок – на півталері Іспанських Нідерландів, 5 – на талерах Голландської республіки: Гелдрії 1648, 1650 р., Зеландії, 1625 р, м. Кампена 1648, 1649 р., Штірії 1620 р. Монети скарбу датуються 1586 –1655 рр.

У с. Гуньківка Чернігівського повіту (сьогодні Ріпкинський р-н) у 1915 р. виявлено скарб вагою 3 фунти 38 золотників та 19 талерів, серед яких були 4 єфимки 1655 р., виготовлені на талерах Голландської республіки провінції Зеландії 1629 та 1655 р., ерцгерцога Леопольда 1621 р. і Сигізмунда III 1631 р. В 1923 р. в с. Смолянка Козелецького повіту Чернігівської області знайдено скарб із срібних західноєвропейських монет XVII ст., у якому містилося 2 єфимки: Зеландії 1645 р. та Утрехта 1622 р. У Гродненському повіті Полтавської губернії у 1906 р. виявлено скарб монет, серед яких 1 єфимок. Усього було

знайдено із 1882 р. до 1923 р. у 5 змішаних скарбах Чернігівщини другої половини XVII ст. 19 російських єфимків. Більша їх частина зберігається в Ермітажі ²⁶.

Найбільш яскраво можна проілюструвати спектр грошового ринку Гетьманщини другої половини XVII ст. та присутність єфимків в другій половині XVII ст. на проаналізувавши скарб західноєвропейських монет із с. Пекарі Канівського району Черкаської області. У комплексі, виявленому в 1963 р., нараховується 371 монета та 72 предмети – козацькі поясні набори, ківш для пиття меду, ложка, персні та ланцюжки. У комплексі зафіксовано 27 талерів, 6 флоринів та 30 єфимків. На 30 талерах стоять контрмарки Олексія Михайловича 1655 р. Річ Посполита представлена монетами Сигізмунда III (1587–1632), зокрема коронними ортами 1623 р. – 2 екз., півтораками 1620–1627 рр., яких нараховується 235 екз. 39 монет (драйпелькери ельбінгські та ризькі) представлені прибалтійськими володіннями Швеції часів правління Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654). У скарбі присутні 22 монети Пруссії – 21 драйпелькер Георга Вільгельма (1619–1640) та 1 – Сан-Галлена 1624 р. Німецьке Цісарство предсталене 10 талерами Брунсвіку, Німбурга, Емдена 1623 р., 1637 р., 1647–1649 рр., Іспанські Нідерланди – 8 брабантськими талерами Альберта та Ізабелли (1599–1621), Філіпа IV (1621–1665) до 1645 р. і 3 півталерами «того ж часу».

Серед талерної маси Пекарського скарбу вагоме місце займають великі монети Голландської республіки – талери Гелдрії, Голландії, Зеландії, Західної Фризії, Утрехта 1620 р., 1621 р., 1629 р., 1639 р., 1647–1650 р. – всього 14 екземплярів. На 30 талерах стоять контрмарки Олексія Михайловича 1655 р. Серед талерів найстарішими є патагони Альберта та Ізабелли (1599–1621), наймолодшими – левендальдери 1649 р. м. Кампена Голландської республіки. Серед єфимків найстаріший талер – саксонський, Маврикія (1547–1553), наймолодший – 1651 р. Християни Людвіги (1641–1665), Брауншвейгу. Монетний склад Пекарського скарбу добре ілюструє грошовий обіг Гетьманщини другої половини XVII ст. як надзвичайно складний та різноманітний.

У більшості нових, виявлених в кінці XX – на початку XXI ст. скарбів, поряд із талерами і флоринами Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії, зустрічаються польські срібні орти, білонні тимфи та монети середніх номіналів – шостаки, трояки, півтораки, шеляги, денари. Згаданий раніше Велико-Бушинський скарб 2004 р. яскраво ілюструє весь спектр грошових номіналів подільського грошового ринку другої половини XVII ст.

Важливий для нашого дослідження нумізматичний матеріал про грошовий обіг та присутність талерів у XVII–XVIII ст. на Правобережній Україні, зокрема у Барському старостві, містить приватна колекція жителя міста Бара П. І. Січенка (№ 381). Вона зібрана із окремих монет, знайдених на території Барського району Вінницької області. У колекції – 15 талерів та 2 флорини XVII ст. різної якості та збереження. Річ Посполита представлена в колекції коронним талером Сигізмунда III (1587 – 1632) 1628 р.; Священна Римська імперія – рейхсталером Брауншвейга 1628 р. вагою 28 г (на аверсі монети зображено багатоскладний герб Брауншвейга, на реверсі – велетня, що вириває з корінням столітню ялину), 2 флоринами 1621 р., один з них – карбування м. Гамбурга, Голландська республіка – 2 ріксдаальдерами - 1621, 1622 р., 2 левендальдерами 1633 р., 1647 р., Іспанські Нідерланди – патагоном Брабанту 1633 р. Філіпа IV (1621 – 1665), 2 – альбертусталерами Брабанту Альберта та Ізабелли (1599 – 1621) 1617 р., м. Турне б.д. та талером 1684 р. Південних Нідерландів. У колекції зібрано 13 ортів, з яких 4 – коронних 1621, 1622, 1623, 1624 рр. і 5 – міста Гданська 1619, 1623, 1624, 1625, 1626 рр. Сигізмунда III (1587 – 1632); 3 пруських орти 1621, 1622, 1623 р. Георга Вільгельма (1621–1640); польський орт 1788 р. Станіслава Августа (1764 – 1795). В зібранні наявні 3 шостаки 1757, 1766, 1787 р. Августа III (1733– 1763) та Станіслава Августа, три трояки Сигізмунда III 1590, 1617 і 1616 Іоана Георга (Саксонія), 3 тимфи 1663 р. Яна II Казимира.

Найбільше в колекції півтораків Польщі (15 штук) і драйпелькерів (1,5 гроша) Німеччини – міст Ельбенга (1624 р.), Бранденбурга (1622 і 1624 р.), Шаумбурга 1602 р.,

півтораки Австрії, Угорщини, Курляндії, празький гріш 1310 р. Вацлава II, обрізаний під півторак (вага – 2 г). Серед 6 грошовиків є: гданський грош 1626 р. (вага – 0,95 г), 1632 р. (вага – 0,8 г), польські гроші Сигізмунда III: 1610 р. (вага – 1,6 г), 1611 р. (вага – 1,5 г), 1613 р. (вага – 1,6 г). У колекції Січенка П.І. також є 8 срібних півгрошів Сигізмунда I Августа (1506 –1548) і Сигізмунда II Августа (1545 –1572): 1509 р. (вага – 1,05 г) 1518 р. (вага – 1,05 г), 1519 р. (вага – 0,95 г), 1523 р. (вага – 1,1 г), 1550р. (вага – 1г), 1556 р. (вага – 1, 1г), 1558 р. (вага – 1, 1 г), 1561 р. (1, 09 г).

У 2005 р. в с. Гармаки Барського р-ну виявлено ще один скарб (або частину скарбу) із 6 західноєвропейських монет 1620 –1648 рр. У ньому зафіксовано 2 талери: Священної Римської імперії, зокрема, Брауншвейгу 1624 р. та левковий талер Голландської республіки 1648 р., 2 орти – коронний 1622 р. та м. Гданська 1624 р., шостак 1620 р., та півторак 1627 р. часів Сигізмунда III (1587 – 1632). Згадуваний, раніше Барський скарб 2002 р. та Гармацький скарб 2005 р. є характерними за своїм складом, за державною приналежністю для більшості скарбів Правобережжя 50–70-х рр. XVII ст. Дані знахідки окремих монет, зібраних в приватних колекціях в Барському районі Вінницької області, переконливо доказують те, що в грошовому обігу кінця XVI – XVII ст. Поділля переважали в основному срібні дрібні (півгроші, гроші, півторатрошовики, трояки) та монети середніх номіналів – орти, тимфи, шостаки. Лише невелику частку в скарбах складають срібні талери країн Європи та майже відсутні півталери.

Таким чином, розглянувши ряд письмових джерел, скарбові матеріали, що характеризують економічний і торгівельний розвиток українських земель, його динаміку під владою Речі Посполитої і в умовах незалежності (Гетьманщини) в другій половині XVII на початку XVIII ст., зазначимо, що вони в достатній мірі підкреслюють ту роль, яку відігравав на грошовому ринку, у формуванні економічної основи Гетьманщини срібний талер та його фракції.

Десятки скарбів свідчать про збільшення припливу в грошовий обіг Гетьманщини в 50-і рр. другої половини XVII ст. великої кількості низькопробних дрібних польських, прибалтійських, Бранденбургських, пруських та німецьких (сілезьких) монет, що вказувало, насамперед, про економічну кризу в Речі Посполитій, Швеції, Прусько-Бранденбургській державі, Священній Римській імперії, ослабленій 30-літньою Лівонською війною (1618–1648) та національно-визвольною війною 1648 – 1657 рр. України проти Речі Посполитої. Російські гроші (єфимки, полтини, срібні та мідні копійки і денга) ще не відігравали домінуючої ролі в українському грошовому господарстві цього періоду.

У нашій топографії зафіксовано лише 19 випадків наявності у скарбах Гетьманщини російських єфимків Олексія Михайловича 1655 р. та близько п'яти десятків скарбів із вмістом срібних копійок та денг, рідше мідних копійок 1656 – 1663 рр. Як виявив аналіз 357 скарбів другої половини XVII ст. що в цей період монети Речі Посполитої були головною, але не єдиною великою групою платіжних засобів грошового обігу Гетьманщини. Крім ортів, тимфів, шостаків, трояків, півтораків та шелягів Речі Посполитої, на другому місці за кількістю знахідок стоять драйпелькери та шеляги Прибалтійських володінь Швеції, а на третьому – драйпелькери, гроші, шеляги (рідше талети, орти та шостаки) Бранденбургсько–Пруської держави.

У кожному четвертому (98 випадків) скарбі досліджуваного періоду зустрічаються ріксдаальдери, левендаальдери Голландської республіки, альбертусталери та патагони Іспанських Нідерландів, рейхсталери та імперські талери Священної Римської імперії, Пруссії, Швейцарії, марки Данії та Франції. Також в скарбах у невеликій кількості фігурують західноєвропейські флорини, 1/2 та 1/4 талера. Дані висновки цілковито підтверджуються десятками нових скарбів, вперше досліджених та введених у науковий обіг дисертантом.

Ще більше півстоліття до повного знищення Катериною II (1762 – 1796) Гетьманщини у 1764 р., Запорізької Січі в 1775 р., до ліквідації II Малоросійської колегії та полково-сотенної системи на Лівобережжі у 1782 р., на грошовому ринку України траплялися європейські монети талерного та дукатового типів.

-
- 1.Стрижакова Н. Талери Західної Європи в українських скарбах /Н. Стрижакова // Нумізмика і боністика. – К., 2000. – № 2. – С. 300–301.
 - 2.Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) / Я. Маркович. – У 10 част. – К., 1893.
 - 3.Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) / Я. Маркович. – У 10 част. – К., 1893. – С. 89.
 - 4.Маркович Я. Там само. – С. 234.
 - 5.Ханенко Н. Дневник генерального хорунжого Миколая Ханенка. 1727 – 1753 гг. / Н. Ханенко. – К., 1884. – С. 43.
 6. Ханенко Н. Там само. – С. 256.
 - 7.Котляр М. Нариси історії обліку і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Котляр. – К., 1981. – С. 150.
 - 8.Мельничук І. П. Магдебургське право на Вінниччині / Мельничук // Наук. записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Серія: історія. – Вінниця, 2003. – Вип. IV. – С. 122.
 - 9.Котляр М. Там само. – С. 150.
 - 10.Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII ст. за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар: РВВ, 2005. – С.47.
 - 11.Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. / О.А. Бакалець // СІД: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – Число 12. – Част. 2. – С. 150.
 - 12.Котляр М. Там само. – С. 118.
 - 13.Котляр М. Там само. – С.120.
 - 14.Бакалець О. А. Там само. – С. 54–55.
 - 15.Потин В. Сукровища монастырской казны (Киево-Печерский клад 1898 года) / В. Потин // Нумізмика і фалеристика. – 2002. – №4. – С. 30 – 33.
 - 16.Шугаєвський В. А. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст. / В. А. Шугаєвський // Чернігів та північне Лівобережжя. – Чернігів, 1920. – С.69.
 - 17.Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / С. Величко. – В 4 т. – ч. 3. – С. 55.
 - 18.Zabinski Z. Systemy pieniezne na ziemiach polskich. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Lodz – Gdansk / Z. Zabinski Z. – 1981. – S. 178–182.
 - 19.Зварич В., Шуст Р. Нумізмика. Довідник /В.Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль, 1998.– С. 353.
 - 20.Шугаєвський В.А. Там само. – С.13.
 - 21.Зварич В., Шуст Р. Нумізмика. Довідник / В.Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль, 1998. – С.165.
 - 22.Полонська–Василенко Н. Історія України / Н. Полонська–Василенко. У 2-х т. – К., 1993. – Т. 2. – С.157.
 - 23.Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. У 2-х книгах / В. Бузало, М. Дмитрієнко. Книга перша. – К.: Либідь, 2004. – С. 166.
 24. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1994. – С.158.
 - 25.Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – С.124.
 - 26.Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. Сводный каталог эфимков / И. Г. Спасский. – Л., 1960. – С. 4.

Додаток

Таблиця 1.

Талери зарубіжних держав, які перебували в грошовому обігу Речі Посполитої та Гетьманщини

Назва талера	Країна, місто, рік карбування	Метал, проба срібла	Вага чистого срібла	Номінал	Співвідношення грошових одиниць (курс)
Гульденгрош, гульдинер,	1484, Тіроль Богемія	Срібло 937,5 900-937,5	31,83 г (29, 2г)	1 талер 1 талер	1 талер = 1 золотому дукату (3,5г)=

іоакімсталер	1518, Чехія		29, 24 г	1 талер	60 крейцерів
Талер	1524, м.Еслінгент, Німеччина	Срібло 900	29,23г (27,41г)	1 талер	8 талерів = 1 кельнська марка
Талер імперський	1551, м. Аугсбург, Німеччина	Срібло	31,18г (27,49г)	1 талер	1 талер = 72 крейцери, 7,5 талера = 1 кельнській марці
Талер легкий	1566, Чехія, Німеччина, Австрія, Угорщина	Срібло	24,6 г (22,89 г)	1 талер	1 талер = 60 крейцерів
Талер	1566, Саксонія	Срібло	29,23г (25,99 г)	1 талер	1 талер = 68 крейцерів
Важкий талер	1580, Польща	Срібло	28,5 г (24,3 г)	1 талер	1 талер = 30 срібних грошів
Легкий коповий талер	1630 –1632, Річ Посполита	Срібло	2 0 г, (12,5г)	1 талер	1 талер = 30 срібних грошів = 1 золотому = 60 півгрошам
Коповий талер	1628– 1663 Річ Посполита	Срібло		1 талер	1 талер = 30 срібних грошів
Талер	1664, Річ Посполита	Срібло		1 талер	1 талер = 8 злотих = 240 мідних грошів
Талер битий (повноцінний)	1688, Річ Посполита	Срібло	29г	1 талер	1 талер битий = 6 тимфів = 4 орти = 18 шостаків = 108 срібних грошів = 210 солідів (боратинок)
Талер лісовський (неповноцінний)	1621 – I пол. XVIII, Німецькі держави	Срібло	25,3 г (11,07г)	1 талер	1 талер лісовський = 80 – 90 поль. грошів
Талер коронний	1567 –1583 Польща	Срібло		1 талер	1 талер = 30 срібних грошів

Талер левковий	з 1578 Нідерланди	Срібло 900	28, 5г (24,3 г)	1 талер	1 талер = 4 ортам = 80 польським грошам
Талер златовий (гульденталер)	1560, Польща	Срібло 916	24,82 г (22,91 г)	1 талер	1 талер златовий = 30 польських грошів
Тризлотовий талер	XVII ст., Польща	Срібло		1 талер	1 талер = 3 польських злотих = 90 грошів
Легкий златовий талер	1616 –1645, Польща	Срібло	19, 67г (12,35 г)	1 талер	1 талер = 30 –50 грошів
Талер златовий	1601, Нідерланди	Срібло 765	17,3г (13,23 г)	1 талер	
Талер реаловий (тризлотовий) песо	1627, Іспанія	Срібло	27г (25,13 г)	1 талер	1 талер = 8 реалів
Рейхсталер	1566,	Срібло	29,23г	1 талер	9 талерів = 1 марка

(імперський талер)	Священна Римська імперія	888,89	(25,98г)		
Талер старий	1590	Срібло	29 г	1 талер	1 талер = 68 крейцерів
Битий, коронний, цісарський, цілий (поширений в Україні)	1620 – 1623 Священна Римська імперія	Срібло	29г	1 талер	1 талер = 30 імперських грошів
Талер Брауншвейга (поширений в Україні у XVII – XVIII ст.)	1608 – 1628, Німеччина	Срібло	27 -28 г	1 талер	1 талер = 60 польських грошів

The research work deals with the place of a silver taller, a money unit in the monetary system and counting on the Ukraine at the end of the 16th century and the first fuarter of the 18th century. It is based on the written sources, some of them are well-known to the science, some of them are less-known.

Російська монета та її значення в грошовому обігу за часів Гетьманщини

Величезний за обсягом і дуже різноманітний за національним складом скарбовий матеріал XVII ст., знайдений на території Центральної та Лівобережної України, є історичним джерелом великої ваги. У даній статті автор прослідковує процес поширення та утвердження в грошовому обігу Гетьманщини московських монет, насамперед срібної копійки, денги та єфимка.

Монетний обіг в Україні широко відбитий у нумізматичній літературі досліджуваного періоду, особливо ХХ ст. Так, М. Деммені ще в 1909 р. у своїй розвідці “К вопросу о чеканке севских чехов” дає характеристику невдалої спроби російського уряду створити особливу монету для України – севські чехи у 1675 – 1686 рр.¹

На думку В. А. Шугаєвського, із 1654 р. в грошовий обіг починає систематично надходити російська монета поряд з існуванням традиційної західноєвропейської². Наші дослідження скарбового матеріалу заперечують такий висновок вченого.

Аналізуючи Археографічну карту Київської губернії, складену у 1895 р. В. Антоновичем, можна зробити висновок про те, що із 159 знайдених і досліджених у 1833–1895 рр. скарбів монет другої половини XVII – середини XVIII ст. переважна кількість має змішани й склад. Не визначений склад лише 15 знахідок. Значну частину скарбів становлять польські монети – 52 (32 %), 31 (19,5 %) – німецькі та австрійські, 24 (15 %) – пібалтійські володіння Швеції, 21 (13,2 %) – російські, 13 (8 %) – чеські, 4 (2,5 %) – угорських, 4 (2,5%) – литовські, по 2 (0,62 %) – англійські, італійські, шотландські і молдавські, по 1 – турецькій та іспанській монеті.

Як свідчать скарбові матеріали із топографії В. Б. Антоновича, російські монети займають лише четверте місце в грошовому обігу Київщини кінця XVII– початку XVIII ст.³. Скарбів із західноєвропейськими монетами виявлено в Київській губернії 138 (86,8 %), а російських – 21 (14, 2%). Серед останніх переважають скарби із вмістом срібних копійок – 18 (11,32 %) від загальної кількості. Проаналізуємо найбільш цікаві скарби російських срібних та мідних монет, а також змішані скарби, у яких зустрічаються російські копійки та їх

фракції. Насамперед знахідки Радомишльського повіту. У 1884 р. у м. Коростишіві в скляній посудині виявлено 357 срібних монет, що походять з Польщі, Московії, Швеції, німецьких міст XVII ст. (до 1666 р.). У 1888 р. в с. Макаров виявлено скарб монет XVIII ст.: 1 голландська, 2 російські, 2 пруські і 3 польські. У 1888 р. у цьому ж селі селяни викопали на полі скарб із 7 пруських талерів, російських рублів XVIII ст. і 1 золотої голландської монети 1768 р. У с. Мошунь у 1852 р. виявлено скарб із 334 російських мідних монет XVIII ст. У 1851 р. в с. Белгород знайдено невеликий скарб із 22 срібних копійок Михайла Федоровича (1613 – 1645). 1871 р. в с. Хамків знайдено 1 золотий червінець Рудольфа II 1588 р. та 71 срібну копійку Московського царства від Іоана IV (1533 – 1584) до Михайла Федоровича. У 1886 р. у с. Германська Слобода було знайдено скарб із 838 дрібних монет: російських, польських, шведських, пруських XVII – початку XVIII ст. 1890 р. у с. Мірочка виявлено скарб російських срібних копійок Петра I. Усього в повіті знайдено 43 скарби, в тому числі – 9 із московськими монетами.

У м. Києві на території Братського монастиря у 1889 р. виявлено скарб із 7 монет: російських, польських, шведських XVII – XVIII ст. У 1888 р. в садибі Кисельова знайдено баклажку для води, наповнену 1000 срібними копійками Петра I. 1860 р. в садибі Грабовського відкопано скарб із 2243 польських і російських монет. 1861 р. в садибі Стародубцева знайдений скарб у двох посудинах, наповнених 35,5 фунтами срібних російських копійок від Василя II до Петра I. У 1854 р. на Київській площі виявлено великий скарб із російських монет XVII–XVIII ст.: 26 монет Катерини II (1762 – 1796), 645 копійок від Василя Шуйського (1606 – 1610) до Олексія Михайловича (1645 – 1676), 11 монет від Петра I до Катерини II, 61 срібна копійка Олексія Михайловича. У 1833 р. під залишками церкви святої Ірини відкопано скарб із 98 мідних копійок Олексія Михайловича 1656 – 1662 рр. В 1856 р. в садибі Капітанського знайдено скарб із 772 срібних копійок Олексія Михайловича. У 1887 р. в Андронівському провулку знайдено скарб у глиняній посудині, який містив 2400 срібних копійок Петра I (№ 362). Це – одна із найбільших знахідок подібних монет на території України. У 1857 р. поблизу Аскольдової могили виявлено 157 срібних російських монет Єлизавети Петрівни (1741–1761), Катерини II (1762–1796) та Павла I (1796–1801).

Васильківський повіт. У 1867 р. в с. Салівоньки знайдено скарб із 518 срібних монет: польських, шведських, рижських, пруських та московських копійок 1618 – 1648 рр.

Липовецький повіт. У 1885 р. в с. Підвисоке виявлено скарб із 200 срібних копійок Петра I, датованих кінцем XVII – початком XVIII ст.

Канівський повіт. У 1886 р. в с. Кирилівка знайдено скарб із 1000 срібних монет Іоана III (1462 – 1505), Михайла Федоровича Романова (1613–1645), угорських, голландських та польських золотих червінців XVII ст. У 1886 р. в м. Каневі знайдено три скарби: перший складався із 400 російських, 312 польських, 9 нідерландських монет; другий – із російських срібних копійок Петра I (1689 – 1725).

Чегренський повіт. У 1881 р. на полі поблизу м. Чегрин знайдено 73 срібні копійки Московського царства та шведські монети XVII ст.⁴

Таким чином, використавши Археографічну карту Київської губернії В. Антоновича, проаналізувавши та доповнивши на основі інших письмових та скарбових джерел, зафіксовані у 1833–1892 рр., скарбові матеріали з м. Києва та 10 повітів губернії, можна зробити певні висновки. По–перше, скарбовий матеріал XVII – початку XVIII ст. зафіксований та досліджений досить поверхово. По–друге, 15 скарбів зовсім не ідентифіковані. По–третє, в скарбах Київської губернії переважають польські, німецькі, пруські, шведські, голландські та інші західноєвропейські монети, переважно середніх номіналів, що характерно для грошового обігу у всіх регіонах України. Частка російських скарбів не значна, вона складає із 159 комплексів, лише 21 скарб (14,2 %), при чому серед російських монет переважають старі срібні копійки від Івана III (1462 – 1505) до Петра I (1682 – 1725), часто разом із західноєвропейськими монетами. По–четверте, вивчені скарби засвідчують поступове проникнення російської монети на український ринок, особливо після

1654 р., розширення українсько – російських економічних зв'язків та поступову експансію російського самодержавства на права Гетьманщини.

За аналізом праці Є. Січинського “Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1888 г.” на Археографічній карті Подільської губернії із 1845 до 1898 р. нами було зафіксовано 78 скарбових комплексів XVII – початку XVIII ст. Географія знахідок різна, як і різний склад скарбів. У топографії скарбів Подільської губернії переважають монети західноєвропейських держав. Таких змішаних скарбів було виявлено 6 і лише 2 скарби склалися повністю із російських грошей. Зокрема, це скарб із 24 срібних копійок Іоана IV (1547–1584), знайдений у 1883 р. в м. Вінниці у шкіряній торбинці; скарб із с. Станіславчика Балтського повіту, який нараховував 17 мідних копійок Петра I (1689 –1725). Якщо на Київщині знахідки російських монет XVII – XVIII ст. по кількості скарбів займають 4–те місце після польських, німецьких та шведських, то на Поділлі, яке лише деякий час перебувало в складі Гетьманщини (1648–1672 рр.), а в основному – в складі Туреччини (1672 – 1699) та Речі Посполитої (з 1799), – останнє. За номіналом це – дрібні срібні та мідні російські монети, які на Правобережжі та подільських ринках були відсутні.

Вивчення монетних фондів Національного історичного музею, Музею коштовностей України у Києві, Вінницького обласного краєзнавчого музею (№ 247, 247), Меджибіжського державного історико-краєзнавчого заповідника, Кам'янець-Подільського історико-нумізматичного музею та 2 приватних колекцій з м. Бару Вінницької області (№ 240, 244), підтверджують попередню думку. Разом із тим нові знахідки скарбів та окремих монет XVII – XVIII ст. розширюють географію дослідження, вносять нові кількісні та якісні зміни.

Спаський І. Г., вивчивши монетний та документальні матеріали, вказав на безпосередній зв'язок грошової реформи 1654 – 1663 рр. Олексія Михайловича із спробою створити об'єднуючу для Московського царства та Війська Запорозького монетну систему, відділити український грошовий ринок від західноєвропейського, насамперед від польського. Він присвятив проблемам грошового обігу, лічби монет на московських і в деякій мірі, українських землях та присутності єфимків в скарбах означеної території свої фундаментальні праці «Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк»⁵, «Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. сводный каталог ефимков»⁶ та інші.

Важливий матеріал про присутність в скарбах Гетьманщини другої половини XVII ст. московських срібних та мідних монет, особливості функціонування грошової системи Московського царства, грошові номінали, їх карбування на монетних дворах та вплив на грошове господарство України, важливий матеріал містить праця А. Мельникової “Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого” (1989) та детальні описи окремих скарбів досліджуваного періоду⁷.

Питання впливу монет Московського царства на український грошовий ринок детально розглянув М. Ф. Котляр у своєму дороюку «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (1971). У топографії знахідок скарбів на території України XVII ст. він зареєстрував 25 випадків присутності в українських скарбах єфимків Олексія Михайловича (1645 –1676) та 81 скарб з срібними копійками⁸. М. Ф. Котляр вважає, що московські монети посідають четверте місце в скарбах України за кількістю знахідок після Речі Посполитої, Бранденбургсько-Пруської держави та Прибалійських володінь Швеції. На фактах він доводить, що всі спроби російського уряду в 50–70-х рр. XVII ст. насадити в Україні свої гроші завершилися невдало. Московські копійки та денги XVII ст., як правило, не мають дат, тому хронологію скарбів вивчають за роками правління царів. М. Котляр, вивчивши 72 детально описані московські скарби, знайдені в Україні, зробив висновок про те, що половина знахідок (36) відноситься до часів правління попередників Олексія Михайловича, а інша половина – до років правління цього царя та його наступників – Федора, Іоана, Софії та Петра I.

Із цим висновком в цілому можна погодитися, але наша топографія засвідчує інші факти. Так, серед 357 скарбів, виявлених на території Лівобережжя (сучасні: Київська, Чернігівська, Полтавська, Черкаська, західна частина Сумської, Вінницька, Житомирська,

східна частина Хмельницької області) нами зафіксовано лише 53 знахідки із російськими монетами, в тому числі у 20 скарбах присутні єфимки із контрмаркою Олексія Михайловича 1655 р. Таким чином, в нашій топографії російські монети переважно дротяні срібні копійки XVI – XVII ст., займають лише шосте місце після грошей Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Священної Римської імперії та Голландської республіки. Детальний аналіз скарбів буде вислано нижче.

Із скарбового матеріалу та письмових джерел відомо, що срібна московська копійка (“чешуйка”), домінувала на грошовому ринку Московської держави із 1534 до 1718 р, поступово проникала і на український грошовий ринок, особливо в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Копійці передувала новгородка – срібна монета, яку карбували у Новгороді із 1420 до 1534 р. Її маса складала 0,97 г. Із гривні срібла вагою в 204,7 г виготовляли 216 монет. У другій половині XVI ст. карбувалося вже 260 новгородок по 0,78 г кожна. 1 новгородка = 2 московкам, тобто московській дензі. Із 1534 р. в Московській державі була введена основна грошова одиниця Новгорода, яку за наказом цариці Олени Глинської – матері Івана Грозного (1533–1584) – карбували на всіх монетних дворах держави – Новгородському, Московському, Псковському та Тверському. Із гривні срібла карбували вже по 300 новгородок вагою 0,68 г кожна, які із 1547 р. почали називати копійкою через зображення на ній царя на коні із списом (“копйом”) в руці.

Після реформи в російському грошовому рахунку з'являється десятинна монетна система, яка існує до сьогоднішнього дня як в Росії, так і в більшості країн світу. Основна частина грошових одиниць ділилась на 100 частин – від 1 копійки до 1 рубля. У вигляді монет також існували фракції срібної копійки – денга (1/2 копійки) і полушка (1/4 копійки). Тобто 1 лічильний рубль = 100 копійкам = 200 денгам (московкам) = 400 полушкам.⁹

Монетній реформі Петра I (1682 – 1725) передували дві різні за масштабами та наслідками спроби розвинути чи перебудувати монетну систему 1534 р. Повна відсутність у ній великих грошових одиниць, жорстока політика державного монетаризму та заборона в грошовому обігу Московського царства використовувати іноземні монети – усе це гальмувало розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формування загальноросійського ринку і проведення ефективних реформ.

Деякі зміни в асортимент грошового ринку вніс В. Шуйський, який випустив в обіг золоті денги та копійки того ж вигляду і ваги, як срібні (способом розплескування кусочків золотого дроту), але у відповідності із ринковою ціною їх вартість перевищувала вартість срібних монет у 10 разів. У нашій топографії не зафіксовано жодної згаданої монети, хоча срібні копійки В. Шуйського трапляються в скарбах України часто. Також з'явилися нові російські монети номіналом у 10 і 20 денег, або в 5 і 10 копійок. Протягом наступних кількох десятиріч років поступове зниження ваги копійки та денги не могло бути поміченим. Це сприяло підвищенню цін на західноєвропейські талери, які в Росії переплавляли на срібні копійки та її фракції. Якщо в 1613 р. вартість талера, якого в Росії називали “єфимком”, складала 42 срібні коп., у 1619 р. – 48 коп., у 1634 р. – 51 коп., то в 1648 р. – 52 коп.¹⁰

У період грошової реформи, яка проводилася у 1654 – 1663 рр. за царя Олексія Михайловича (1645 – 1676), єфимок був офіційно прирівняний до 64 коп. Раніше у XVI ст. вага талера (28 – 30 г) перевищувала кількість російських копійок, які виходили після перекарбування¹¹. У середині XVI ст. вводиться монополія держави на закупівлю в іноземних купців та за кордоном талерів і тверда ціна на них. В умовах формування загальноросійського ринку, постійних війн, в тому числі проти Польщі у союзі із козацькою Україною, крупні торговельні договори затруднювалися відсутністю великих номіналів, необхідністю підрахунку тисяч і сотень тисяч дрібних срібних копійок та їх фракцій. Дрібну ж торгівлю в містах гальмувала недостатність дрібної розмінної монети, що призвело до карбування низькопробних підробок копійки – “пирогів”, “мордовок”, “пулів”.

Суть грошової реформи Олексія Михайловича полягала у карбуванні крупної грошової одиниці – срібного рубля, який за вагою і формою був би подібний до західноєвропейського талера. Були також введені нові грошові номінали із міді, зокрема

полтини, півполтини та копійки. Не змогла не відіграти свою роль і необхідність зрівняти грошовий обіг Московського царства із грошовим обігом Гетьманщини, якою було укладено військово-політичний союз і в якій грошовий обіг обслуговувався польськими та західноєвропейськими монетами. Спочатку, в 1654 р. уряд вирішив залишити в обігу старі срібні монети, а в доповнення до них випустити неповноцінні рублі, перекарбовані із талерів, на яких попередньо збивали зображення та іноземні написи. З одного боку рубля карбувався герб – двоголовий орел, на іншому – цар верхи на коні. Рубль прирівнювався до 100 срібних копійок, хоча його реальна вага складала 64 копійки. Таким чином, рубль 1654 р. із самого початку ставав неповноцінною монетою. Уже в 1655 р. емісія срібних рублів припинилася і російський уряд знову повернувся до єдиної метрології старої срібної копійки¹².

Щоб врятувати становище, цар наказав випустити велику кількість талерів з надкарбуванням з копійчаним штемпелем і датою 1655 р. В обіг було випущено від 800000 до 1000000 талерів – єфимків¹³. Але в цей час в Гетьманщині купці і населення перевагу віддавало не єфимкам, а талерам та їх фракціям. Хоча в скарбах другої половини XVII, особливо на Лівобережжі, зустрічаються окремі екземпляри талерів – єфимків разом із західноєвропейськими монетами.

У нашій топографії зафіксовано 20 скарбів із єфимками (не більше 300 екз.) Аналіз скарбів за географією знахідок свідчить про те, що єфимків 1655 р. найбільше зафіксовано у скарбах Чернігівщині – у 8 (40 %) скарбах (№ 89, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 100) – 18 екз. На Київщині виявлено єфимки у 4 (20 %) скарбах (№ 1, 31, 65, 66) – 29 екз., на Полтавщині – у 4 (20 %) (№) – 13 екз., на Житомирщині – у 2 (10 %) (№) – , на Черкащині – 1 (5%) скарб (№)– 30 екз., на Вінниччині – 1 (5%) скарб (№).

Отже, можемо зробити висновок про те, що по-перше єфимки переважно зустрічаються в наближених до Московського царства землях – Чернігівщині та Київщині. По-друге, приплив єфимків і інших срібних монет Московського царства відбувається через перебування на території Києва та Чернігова великих російських гарнізонів, які одержували жалування в російській монеті. По- третє, через Київщину та Чернігівщину із Москви до Західної Європи і Чорного моря проходили важливі торгові шляхи, а також в Києві, Стародубі, Ніжині, Чернігові в другій половині XVII – на початку XVIII ст. відбувалися міжнародні ярмарки та торги.

У топографії виявлені єфимки, виготовлені переважно на талерах Священної Римської імперії, зокрема Ерфурта (№ 31), Богемії (№ 65, 91, 99) Саксонії (№ 99), Тіроля (№ 91), Брауншвейга (№ 95), Франкфурта, Гамбурга, Рімбека, Оверісселя, (№ 66), Ерфурта (№ 31), Голландської республіки, провінцій Утрехт (№ 65), Фризії (№ 66), Гельдерна (№ 91), Іспанських Нідерландів, провінції Брабант (№ 66). Переважна більшість єфимків виготовлені на німецьких та голландських талерах переважно 20 – 50-х рр. XVII ст.

У праці “Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 гг. Сводный каталог ефимков” (1960) І. Г. Спаський, характеризуючи невдалу грошову реформу царя Олексія Михайловича (1645–1676), дає оцінку грошового ринку України після «возз`єднання» України із Московією у 1654 р. Учений прийшов до висновку, що головна торгова срібна монета – талер була для Московського царства XVI – XVII ст. тільки різновидом товару, що ввозився. Виданий І. Спаським ілюстрований каталог «єфимків», які зберігаються в Ермітажі, підтверджує думку про те, що іноземні талери перетворювали шляхом перекарбування чи нанесення на них копійчаного штемпеля на російський рубель, «єфимки» чи переплавлялися на проволочні срібні копійки¹⁴.

Спаський І. Г. охарактеризував також всі випадки знахідок єфимків на території України, виявлених ним та його попередниками до 1988 р.¹⁵ Він аналізує поширення єфимків в Московському царстві і в Україні на основі вивчення 1037 монет: 38 рублевиків, 13 мідних полтин, 956 справжніх та 30 фальшивих єфимків. В ілюстрований каталог ввійшли колекційні екземпляри із Ермітажу: 14 рублевиків, 5 полтин і 455 єфимків; із Київського історичного музею: 1 рубльовик та 22 єфимки; 12 єфимків із Вітебського музею (Білорусія),

15 єфимків із Чернігівського історичного музею, 3 – з Одеського археологічного музею, 2 – з Харкова, 2 – з Львівського історичного музею та із ряду європейських музеїв.

У 1655 р. також розпочався випуск на Новому Московському (Англійському) монетному дворі “мідних єфимків” – круглих полтиників номіналом в 50 коп., але в нашому дослідженні цей номінал зустрічався лише в одному скарбі із м. Києва (№ 1) разом із 6 єфимками. З міді карбувався також алтини (3 копійки) та грош (2 коп.). Випуск мідної копійки розпочався із 1656 р. на Московському, Новгородському, Псковському і Кукейнойському монетних дворах. На цих монетах під зображенням вершника на коні розміщено знак «ЦА». Але до 1662 р. мідні копійки поступово впали в ціні порівняно із срібними монетами. Обіг мідної монети допускався лише в європейській частині московської держави, а в Сибірі будь-які платежі повинні були здійснюватися лише сріблом як старого, так і нового зразка. Платня для службовців та солдатів виплачувалася у мідній монеті, а податки казна збирала із населення лише старими срібними копійками. Така політика Олексія Михайловича привела до так званого “мідного бунту” у 1662 р., до повного розбалансування грошового ринку, зникнення з обігу срібних монет та появи великої кількості мідних і срібних фальшивих копійок.

Єдиним позитивним результатом грошової реформи Олексія Михайловича, на нашу думку, був допуск в грошовий обіг Московського царства талера, але не у вигляді рубля, а у вигляді єфимка з «признаком», що наближало нову російську систему до європейської. Реформа не досягла вирішення питання про зміну грошового господарства Гетьманщини на користь Московії. Разом з тим аналіз скарбів другої половини XVII – XVIII ст. свідчить про зростання використання срібних монет Московського царства в грошовому господарстві України, переважно на Лівобережжі та Чернігово-Сіверщині.

Срібна монета Московського царства постійно проникала в Україну ще із часів Івана III і особливо після 1654 р. Але в грошовому обігу України ще понад 80 р. переважала західноєвропейська монета, насамперед стара, тобто випущена в обіг у XVII ст. Так, в с. Нові Безрадичі Обухівського р-ну (№ 47) в 1891 р. під час оранки землі знайдено скарб срібних монет вагою 34 фунти. Московське царство репрезентоване денгами Василя III Шуйського (1606–1610) та Дмитра Самозванця (1605–1606), копійками Івана IV (Грозного) (1533–1584), Бориса Годунова (1590–1605) та Федора Івановича (1584–1598); виявлено монети Польщі та Великого князівства Литовського: литовські півгроші Яна Ольбрахта (1492–1501) та Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548), півгроші польські 1507 р. та литовські 1509 р., гроші польські 1527–1528 рр., 1545–1547 рр., литовські 1535–1536 рр., гданські 1530–1540 рр.; Сигізмунда II Августа (1548–1572), півгроші литовські 1546–1565 рр., гроші 1546–1547 рр., 1555 р., 1559 р.

У меншій кількості в скарбі наявні гроші Речі Посполитої – Стефана Баторія (1576–1586), гроші гданські 1578–1579 рр., трояки коронні та литовські 1581–1585 рр.; Сигізмунда III (1587–1632), трояки коронні 1588–1601, півтораки 1614–1626, гроші 1607–1611, трояки 1587–1600; Яна II Казимир (1648–1668), Ян III Собеський (1674–1696) та шостаки – 1682–1683 рр. Пруські монети представлена у Ново-Безрадицькому скарбі грошами 1528–1535 рр., знайдено також монети Прибалтійських володінь Швеції – шеляги Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654). Монети датовані 1492–1683 рр. 255 монет з цього скарбу належать Московському царству.

Таким чином, один із найбільших скарбів досліджуваного періоду переконливо свідчить про збереження в українському обігу традиційних польських, шведських, пруських срібних монет дрібних номіналів, до яких долучаються срібні копійки та денги вже згаданих московських царів.

Розглянемо скарби монет Московської держави за топографією знахідок та за хронологією карбування монет. Оскільки копійки і денги XVI – XVII ст. в переважній більшості не мають дат, хронологію ми визначали за роками правління царів. Зроблений нами опис та аналіз 53 скарбів із вмістом срібних та мідних монет Московського царства свідчить про те, що у багатьох скарбах другої половини XVII ст. наявні монети від часу

правління Івана IV (Грозного) до Петра I (1682–1725). На Київщині виявлено – 28 (53,8 %) скарбів, на Чернігівщині виявлено – 7 (13,2 %), на Полтавщині та Черкащині – по 6 (11,3 %), на Сумщині – 4 (7,5 %) комплекси (№ 135, 141, 142, 146), на Житомирщині, Хмельниччині та Вінниччині 3 монети, з них – 2 срібні та 4 мідних Петра I із приватної колекції П. Січенка, по 1 скарбі із московськими монетами. Монети із срібними копійками виявлені у 43 скарбах, денги – в 6, 5 – із яких знайдені в м. Києві, переважно в Старому місті, де стояв із 1654 р. московський гарнізон. І лише один скарб із денгою часів Івана Грозного виявлений у Черкаській області. Мідні копійки Олексія Михайловича (1645–1676) зустрічаються у 4 скарбах Київщини та к 2 із Полтавщини (№ 77, 175), переважно разом із срібною копійкою та західноєвропейськими монетами.

Срібні копійки часів царювання Івана Грозного (1533 –1587) зафіксовані в 7 змішаних скарбах: – із Київщини, Сумщини, Черкащини: гроші часів Петра I (1682–1725) – останнього царя, який карбував срібні дротяні копійки, в нашій топографії зафіксовано в 6 комплексах: 2 на Черкащині, 1 на Київщині, 1 на Чернігівщині, 1 на Сумщині, 1 в м. Бар на Вінниччині. Також ми зафіксували в 2 скарбах копійки Федора Івановича (1587–1598), в 4 скарбах – копійки Бориса Годунова (1598 – 1605) – (знахідки Київщини, Сумщини), в 4 – копійки Василя Шуйського із Київщини, по 1 з Чернігівської та Сумської областей.

Серед правителів Московського царства першої половини XVII ст. в нашому дослідженні виявлено найбільш скарбів (19) із монетами засновника династії Романових – Михайла Романова (1613–1645), причому в більшості випадків разом із монетами Олексія Михайловича. На Київщині знайдено 5 скарбів Михайла Романова, на Чернігівщині – 4, на Сумщині – 4, 4 – на Полтавщині і 2 скарби виявлено на Черкащині. В жодній знахідці із Житомирщини, Вінниччини, Хмельниччини ми не зафіксували жодної монети цього царя, що свідчить про слабкість розвитку торгівлі та впливу Московського царства на згадані регіони у XVII ст

В нашій топографії зафіксовано 32 скарбів із срібними і мідними копійками 1659 – 1663 рр. та денгами Олексія Михайловича (1645–1676) – це 60,3 % від усіх виявлених скарбів досліджуваного періоду (20 скарбів – із м. Києва та Київщини; 3 – із Чернігівщини; 4 – із Сумщини; 3 – із Полтавщини; 1 – з Житомирщини із мідних копійок; і 1 – із Хмельницької області. Монети цього царя зустрічаються в змішаних комплексах разом із західноєвропейськими монетами, від 2 до кількох сотень екземплярів. Так в м. Києві у 1902 р. знайдено мосевські срібні копійки Михайла Федоровича (1613–1645) та Олексія Михайловича (1645–1676). Вага скарбу 1 фунт 20 золотників.

Срібні копійки наступників Олексія Михайловича – Федора Олексійовича (1676–1682), Івана V Олексійовича (1682–1696), Софії Олексіївни (1682–1689) та Петра Олексійовича (1682–1725) карбувалися роздільно. Нами встановлено знахідки срібних копійок Федора Олексійовича та Івана V в 3 скарбах – на Київщині (№ 12), на Чернігівщині (№ 79) та Сумщині (№ 139) і в 2 – були монети Івана IV разом із копійками попередників Олексія Михайловича. Підрахунок скарбів, від початку правління Олексія Михайловича до початку грошової реформи Петром I у 1698 р., свідчить про зростання в скарбах Гетьманщини, особливо після 1654 р, присутності дрібної, так великої (єфимків) монети. Так, єфимки 1655 р. зафіксовані у 20 скарбах, срібні, мідні копійки і денги – у 47 (88, 6 %) скарбах, а монети, карбовані з часу царювання Бориса Годунова (1598 –1605) до кінця XVII ст. фіксуються у 90 скарбів із вмістом досліджуваних номіналів.

Копійки та денги XVII ст. Московського царства, як правило, не мають дат, тому хронологію скарбів вивчають за роками правління царів. М. Котляр, вивчивши 72 детально описані російські скарби, знайдені в Україні, зробив висновок про те, що половина знахідок (36) відноситься до часів правління попередників Олексія Михайловича, а інша половина – до років правління цього царя та його наступників – Федора, Іоана, Софії та Петра I.

За кількістю монет в скарбах зустрічаються як такі, що мають декілька екземплярів монет, так і скарби з багатьма тисячами екземплярів. Найбільшим за кількістю досліджуваних монет часів Гетьманщини є скарб (№ 12), знайдений на Старому місті, в

садибі Стародубцева у 1860 р. під час земляних робіт. Скарб нараховував 30 тисяч монет Московського царства вагою 35,5 фунтів – від Івана IV (1533–1587) до Петра I (1682–1725). Монети скарбу датовані 1504 – 1682 рр. У скарбі с. Китаєво Києво-Святошинського р-ну Київської області (№ 65) із 20021 монети містилося 20018 срібних копійок та денг. Скарб із с. Курилівка Канівського р-ну 1886 р. нараховує 1000 (за твердженням М. Котляра – 2000 (№ 686) монет від Івана III до Михайла Федоровича, в тому числі 50 золотих. Інший скарб м. Кошівка Черкаської області містить 400 срібних монет Петра I (1682–1725).

204 монети зафіксовані у змішаному скарбі с. Пушкарі із Чернігівської області (№ 122). Поряд із монетами Річі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії 1605 –1645 рр. в комплексі перебували 145 одиниць Московського царства: 1 копійка Василя Шуйського, 93 – Михайла Романова, 51 – Олексія Михайловича, а в скарбі с. Форстовичі Чернігівської області із 1280 західноєвропейських монет другої половини XVII ст. в скарбі зафіксовано 91 російську монету, в тому числі – 51 копійку Михайла Федоровича, 2 копійки часу шведської окупації Москви 1611–1617 рр. декілька копійок і одна денга Олексія Михайловича.

Отже, аналіз складу знахідок із срібними та мідними копійками і денгами XVII ст. показав, що скарби монет Олексія Михайловича та його наступників за кількістю екземплярів значно більші від скарбів першої половини XVII ст., що свідчить про зростання чисельності цих монет на грошовому ринку України.

№ п/п	Область	Кількість скарбів	Із срібною копійкою	Із срібною денгою	Із мідною копійкою
1	Київська	28	21	5	4
2	Чернігівська	7	6	–	1
3	Сумська	4	4	–	–
4	Полтавська	6	4	–	2
5	Черкаська	6	1	2	–
6	Житомирська	1	–	–	–
7	Хмельницька	1	–	–	–
8	Вінницька	1	1	–	1
9	Всього	54	37	7	8

Дана таблиця яскраво ілюструє топографію розміщення номіналів основних монет Московського царства в скарбах Гетьманщини другої половини XVII ст. У скарбах домінує м. Київ та Київська область (28 скарбів), на другому місці – Чернігівська область (7 скарбів), на третьому – відповідно Полтавська та Черкаська області – по 6 скарбів. Окремі знахідки російських монет досліджуваного періоду, виявленні в Житомирській, Хмельницькій та Вінницькій областях, свідчать про досить незначний вплив у цих регіонах московської копійки і, навпаки, про панування, як і в попередні часи, на грошовому ринку Волині та Поділля західноєвропейської монети талерного типу.

У роки правління старшого брата Петра I – Федора Олексійовича (1676–1682) зберігалася попередня вага срібної копійки, срібний рубель містив 46 г срібла. У 1683 р. за регентства Софії (1682–1689) вага срібла у лічильному рублі знизилася до 38 г. Срібні копійки і денги карбувалися роздільно від імені кожного із братів – Іоана Олексійовича (1682 –1696) та Петра Олексійовича (1682 –1725).

Вагомі зміни в російському та українському монетному господарстві відбулися лише за Петра I. Маючи на меті створення грошової системи з великою кількістю номіналів, уніфікацію російського та українського грошових ринків і збільшення доходів казни, цар провів грошову реформу, яка тривала з 1698 до 1718 р. На першому етапі (у 1698 р.) лічильно ваговий рубель був прирівняний до західноєвропейського талера. Він почав містити 28 г і ділився на 100 срібних копійок. У 1700 р. в обігу з'явилися нові мідні монети – денга

(1/2 копійки), полушка (1/4 копійки) та півполушка (1/8 копійки). 1701 рік характеризувався появою нових срібних полтин, півполтин, гривенників, які складали 50, 25, 10 копійок., а також 5 срібних копійок – десять денег.

Того ж року розпочалося карбування золотого червінця вагою 3,44 г, який відповідав західноєвропейському дукатові, та подвійного червінця із зображенням портрета Петра I. Ці монети важили стільки, скільки відповідних їм номіналу срібні копійки. Їх легко приймали на ринку. Петро I зумів з часом налагодити масове виробництво крупної срібної монети, використовуючи нову іноземну техніку. Лише після всіх цих попередніх заходів в 1704 р. цар наказав випустити срібний рубель і до нього мідну копійку вартістю 1/100 рубля. Вага рубля дорівнювала рахунковому рублю в 28 г, тобто він був рівний 100 срібним копійкам вагою в 0,28 г, які перебували в обігу. Бажаючи показати, що грошовий рахунок в Росії не змінився, в тому ж році випустили срібний алтин (3 копійки)¹⁶. Старі срібні копійки перебували в грошовому обігу до 1718 р. Нові круглої форми срібні монети були випущені в обіг у 1710 р.

На початку XVIII ст. ще не було повного панування на Лівобережжі російських монет. Так, серед 67 українських скарбів цього періоду виявлено лише 10 російських монетних знахідок на Правобережжі, інші – 57 – на Лівобережжі. Деякі скарби були досить значними. Наприклад, скарб Флорівського монастиря з Київщини містив 1000 срібних монет Петра I (1689–1725), а інший, знайдений поблизу Корсунь–Шевченківського, – близько 4 кілограмів срібних копійок Петра I¹⁷.

Дуже рідко зустрічаються срібні російські копійки на Поділлі, зокрема за часів царювання Олексія Михайловича та Петра Олексійовича. Лише 10 срібних копійок царя Федора Івановича (1584–1598) нараховує скарб іноземних монет, знайдений 1988 р. в с. Гобщиця Погребищенського р-ну Вінницької області¹⁸. Скарбовий комплекс нараховує 6821 іноземну монету. Переважну більшість із 6000 монет скарбу складають срібні польські півтораки.

До місцевих барських колекціонерів надійшли з окремих знахідок лише 5 російських монет, зокрема це – 1 підробка срібної копійки (без дати, з написами лише з одного боку і отвором), 1 срібна копійка Олексія Михайловича (1645 –1676), 1 мідна копійка 1704 р. та 1 срібна кругла копійка 1718 р. часів карбування Петра I (1682 –1725). Останню монету знайдено в 2004 р. в Барському районі. Збереження монети відмінне, її вага складає 0,6 г. На аверсі зображено царя верхи на коні, на реверсі номінал буквами в два рядки «копейка» та дата буквами 1718 р. Ця монета складає колекційну та історичну цінність через те, що 1718 р. був останнім роком карбування «етих вшей», як висловився про старі срібні монети сам Петро I, які в невеликій кількості ще карбувалися поряд із великими емісіями мідних копійок. У 2006 р. в Барському районі була знайдена ще одна мідна петровська монета 1718 р. Але, з другого боку, ця знахідка свідчить про те, що подільський ринок, який знову ввійшов у 1714 р. до господарства Речі Посполитої, використовував не лише польські і західноєвропейські монети, але й російські срібні гроші. Це також підтверджує скарб із 10 петровських копійок дротяного типу, знайдений на ст. Бар у 2011р.

Досить неординарними є спостереження, щодо проникнення в грошовий обіг Київщини у XVII ст. срібних копійок та денг, проведені в дисертації «Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII століття» (1994) О. Белою¹⁹. Вона, дослідивши багато нових письмових джерел та скарбів Київщини, наголошує на тому, що перехід Києва та частини українських земель під юрисдикцію московського уряду, розміщення тут російського воєводи та гарнізону сприяло вже в другій половині XVII ст. швидкому зростанню в грошовому обігу Києва російських срібних грошей. Кількість скарбів, знайдених на Київщині у другій половині століття збільшується і складає, за підрахунками автора, 78 знахідок, тоді як у першій половині століття тільки 53.

Белая О. доводить, що в Києві срібні копійки Московського царства зустрічають виключно в Старому місті, де стояв московський гарнізон. Разом із тим вона показує, що скарбових комплексів у Києві за першу половину XVII ст. було виявлено 18, а за другу – 23,

що свідчить про посилення ролі Києва як центру міжнародної торгівлі, зростання грошових заощаджень у населення, вірогідно, і про зменшення інтенсивності торгових операцій, а також про пануючий розлад в грошовому обігу, який був викликаний зміною в підпорядкуванні Києва, перетворенням його з центру воєводства Речі Посполитої в прикордонне місто Гетьманщини, а пізніше – Московського царства і Російської імперії. З цими висновками в цілому можна погодитися²⁰.

Окремі срібні копійки XVII ст. трапляються у більш західних українських землях, зокрема у Наддністрянщині. Так, влітку 1984 р. співробітники Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею провели археологічну розвідку в с. Іваново – Золоте, де поблизу р. Дністер колгоспник Д. Ганзюк на своєму городі знайшов 26 монет XVI ст. Після подальших розкопок було виявлено ще 166 монет та уламки горщика на глибині 0,4 м. Основну частину скарбу складають гроші Речі Посполитої. Із 193 монет – 168 належать королям Сигізмунду II Вазі (1587–1632), 9 – Стефану Баторію (1680–1687), 1 – Сигізмунду I Старому (1506–1548). Монети Сигізмунда II складаються із 149 солідів, 5 грошів, 12 півторагрошовиків і 2 трояків. 105 солідів Сигізмунда III відкарбовані в Ризі, 3 соліди – у м. Гданську. Певний інтерес в комплексі складають монети: солід прусського короля Георга Фрідріха, 2 срібні монети Лівонського ордену, а також 11 монет Німецької імперії. Серед монет скарбу є одна срібна копійка Бориса Годунова (1598–1605). Дана знахідка свідчить, що в грошовому обігу Наддністрянщини та Західного Поділля XVII ст. були, поряд із західноєвропейськими монетами срібні монети Московського царства²¹. З цими висновками в цілому можна погодитися²².

Зовсім інші дані про поширення срібних копійок у досліджуваній період в Лівобережжі містить Глинський скарб XVI – XVII ст. (№ 139). Скарб був знайдений за 16 кілометрів від м. Глухова Сумської області на місці зруйнованого радянською владою у 1922 р. чоловічого православного монастиря, так званої “Глинської пустині”. Цей монастир був заснований на початку XVI ст. на кошти родини дворян Глинських на місці появи чудотворного образу “Різдва Богородиці”, яка врятувала їх від смерті. Це були воєвода Путивля та його дочка Олена Глинська, яка стала дружиною Великого князя Московського Василя III (1505 –1533) та матір'ю Івана IV Грозного (1547–1584). Сама Олена Глинська після смерті чоловіка, будучи регентом свого малолітнього сина Івана, у 1534 р. провела реформу московської копійки, ввела в обіг срібний рахунковий рубель, який складався із 100 срібних «проволочених» копійок.

Попереднє дослідження Глинського скарбу вказує на те, що це скарб срібних російських копійок та денг XVI – XVII ст. Тут також присутні 6 свинцевих плombs копійчаної форми та 16 так званих “мордовок”. Як відомо із нумізматичної літератури, “мордовки” – це грубе копіювання допетровських монет, “написи” на яких зазвичай не читаються – це просто орнамент, складений із подібних на букви знаків. Виробництво їх в Поволжі викликала необхідність в звичних, традиційних прикрасах для шиї, одягу, яка стала відчутною у XVII – на початку XVIII ст., коли російська монета стала більш легкою і дрібною та особливо зросла після реформи Петра I (1698–1718) рр., коли поряд із срібною, в грошовий обіг Росії та Лівобережної України було введено круглу мідну копійку. Відомо, що срібні круглі копійки вагою 1,47 – 0,60 г карбувалися в Росії із 1710 до 1718 р. включно. Спаський І. вважав, що ці копії срібних російських копійок, яких завжди бракувало російській казні, особливо для окраїн, були неофіційним платіжним засобом в Сибірі та Поволжі і тому часто зустрічаються там у вигляді скарбів. Як “мордовки” потрапили до Глинської пустині не відомо. У всіх 16 “мордовок”, як і у всіх монетах скарбу, зроблено отвір, на одному боці викарбовано орнамент, на іншому – зображено коня із вершником або без нього. У скарбі є 45 срібних копійок, в яких зображення майже стерті, що свідчить про тривалий термін їх використання в грошовому обігу.

У Глинському скарбі наявні копійки Івана Грозного (1533–1584), Федора Івановича (1584–1598), царя Михайла Федоровича Романова (1613–1645), Олексія Михайловича (1645–

1676), Федора Олексійовича (1676–1682). Найбільше монет скарбу припадає на період правління Федора Олексійовича (1676–1682).

Аналізуючи лицьове зображення на копійчаних та півкопійчаних монетах Глинського скарбу можна прийти до висновку про те, що на всіх монетах XVI – XVII ст. зображено стилізований образ правителя верхи на коні. Внизу для позначення продукції кожного монетного двору використовувалися спеціальні знаки: в Москві – о/М, с/М і букви М О, в Пскові – П С, в Новгороді –В/НО. На одному боці монет розміщена легенда, на якій вказано титул, ім'я та по-батькові московського князя чи царя, на іншому – зображено вершника зі списом в руці²³.

Глинський та інші близькі за складом монет скарби, розглянуті в даному дослідженні, мають велике для виявлення економічних зв'язків Гетьманщини із іноземними державами та іншими частинами України, для проведення об'єктивного аналізу грошового обігу та лічби іноземних грошей в Україні у XVII – XVIII ст. Розглянуті письмові та скарбові матеріали переконливо доводять, що грошовий обіг Лівобережної та Правобережної України у період Гетьманщини (1648–1764рр.) був наповнений переважно срібною західноєвропейською монетою. Але особливо із другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. на Лівобережжі зростає на українському ринку кількість московських, російських срібних та мідних монет. Це був результат політики щодо обмеження прав Гетьманщини та втягнення її економіки до загальноросійського ринку з боку царів Олексія Михайловича (1645 –1676) та Петра I (1689 –1725).

-
- 1.Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – С. 108.
 - 2.Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К., 1959. – С. 376.
 - 3.Зварич В., Шуст Р. Нумізмати́ка. Довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Т., 1998. – С. 198.
 - 4.Спасский И.Г. Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л., 1962. – С. 113.
 - 5.Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / А. С. Мельникова. – М., 1989. – С. 197.
 - 6.Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. / О. А. Бакалець. – Бар, 2004. –С. 8– 9.
 - 7.Спасский И. Г. Талеры в русском денежном обращении. Сводный каталог ефимков / И. Г. Спасский. – Ленинград, 1960. – С. 5.
 - 8.Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – С. 127.
 - 9.Котляр М. Ф. Там само. – С. 128.
 - 10.Фёдоров – Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. – М., 1985. – С. 160.
 - 11.Узденников В.В. Монеты России 1700–1917 / В.В. Фёдоров – Давыдов. – М., 1985. – С. 413 – 414.
 - 12.Величко С. Летопись событий в Юго – Западной России в XVII в. / С. Величко. – В 3 томах. – Т.2. – К., 1851. – С. 516.
 - 13.Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – С. 151.
 - 14.Котляр М. Ф. Там само. – С. 153.
 - 15.Спасский И. Г. Дукати і дукачі України. Історико – нумізмати́чне дослідження / І. Г. Спасский. – К., 1970. – С. 34.
 - 16.Антонович В. Б. Археографическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. – М., 1895. – С. 3 – 30.
 - 17.Белая О. М. Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О. М. Белая. – К., 1994. – С. 18 –19.
 - 18.Бакалець О. А. Барський скарб польсько–литовських монет XVII століття / О. А. Бакалець // Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції «Історичні витоки козацького роду в Україні». – Ч.1. – Вінниця, 2004. – С. 36 – 38.
 - 19.Олійник В. І. Монетний скарб першої половини XVII ст. / В. І. Олійник // Тези доповідей VI Подільської історико – краєзнавчої конференції (секція археології). – Кам'янець – Подільський, 1985. – С. 81 – 82.
 - 20.Спасский И. Г. Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л., 1962. – С.125.

21. Розанов С., Розанов І. О разшифровке букв «Б – о / М – О на лицевом штемпеле монет Бориса Годунова / С. Розанов, І. Розанов // Нумізматика і фалеристика. – 2002. – № 2. – С. 41.
22. Белашов В. Глухів – столиця гетьманської та Лівобережної України / В. Белашов. – Глухів, 1996. – С. 18–19.
23. Спаский И. Г. Русская монетная система / И. Г. Спаский. – Л., 1962. – С. 125.

Russian silver copecks in Ukrainian currency of the second part of the XVII th – the first quarter of the XVIII th century.

Enormous by amount and extremely various by national contents, the treasure material of the XVII – XVIII centuries, found on the territory of Central and Left – bank Ukraine is a historic of great importance.

The author of the article having used well – known manuscripts, reference books, catalogues, archeographical, mars of Kyiv and Podillia regions, analyzing not – investigated and modern newly – found treasures, makes an attempt to investigate the process of spreading and assertion in the currency of the Hetman state some Russian coins, primarily a silver copeck.

The author investigates and first introduces in the scientific use the material about the Hlunskyi treasure of 1929 (Russian copecks of the XVII – XVIII centuries), the Pishchanka treasure of 1988 (there were 10 Russian silver copecks alongside with the Western European coins), the Zhuravlivka treasure of the Polish coins of 1990 and the Nemyriv treasure of 2004.

ГРОШІ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ПОДІЛЛІ В XVII – XVIII ст. (ЗА СКАРБОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ 1844 – 2005 рр.)

Поділля у XVII – XVIII ст. було важливим об`єктом зазіхань з боку Речі Посполитої, Кримського ханства, Туреччини та Російської імперії. Лише внаслідок Визвольної війни українців проти Польщі під керівництвом Б. Хмельницького у 1648 – 1667 рр. ця частина України ввійшла до незалежної української гетьманської держави – Війська Запорозького.

Автор розвідки робить спробу проаналізувати на основі нових скарбових матеріалів музеїв, приватних колекцій особливості грошового обігу на Поділлі у XVII – XVIII ст.

Полково-сотенна система Гетьманщини поширилася і на східне Поділля, де було створено Брацлавський та Кальницький полки. Під час складання “Реєстру Війська Запорозького 1649 року” до Брацлавського полку було вписано 2655 місцевих козаків, селян та міщан, що становило 6,56% всього складу Реєстру. Полковником Брацлавського полку у Реєстрі названо Данила Нечая (загинув 1651 р.), який керував 22 сотнями.

Кальницький (пізніше Вінницький) полк був заснований на початку Великого повстання 1648 р. Він призначався для перекриття Чорного шляху на випадок можливих вторгнень з боку Кримського ханства, захисту від військ Речі Посполитої та для охорони переправ через Південний Буг. До цієї військової одиниці було вписано 2050 козаків, що становило 5,06 % всього складу Реєстру. Полковником Кальницького полку в Реєстрі обрано Івана Федоренка. Полк складався із 19 сотень¹.

В умовах Руїни, із 1672 до 1799 р., подоляни насильно стають підданими Османської імперії, а із 1713 р. Поділля знову на півстоліття потрапляє в руки жорстоких польських шляхтичів та магнатів.

Голод, епідемії інфекційних хвороб, татарські набіги, криваві міжусобні війни, стали причинами погіршення економіки краю, купівельної спроможності населення, занепаду землеробства, ремесел, промислів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Пошуки більш спокійного і безпечного життя на Слобожанщині чи на Лівобережжі, війни та

економічна нестабільність, спонукали до скорочення населення Поділля, сприяли накопиченню грошей у вигляді скарбів.

Хранителі старовини, працівники музеїв, відомі нумізмати, вже з середини XIX ст. розуміли значення монетного скарбу як цілісного комплексу, що є немовби моментальним знімком грошового обігу в конкретній місцевості на момент його приховування. За півтора століття українською історичною наукою зафіксовано близько 1,5 тисячі скарбів монет XVII – XVIII ст., про склад яких є більш-менш повна інформація. Будь-який скарб монет чи виявлена окрема монета є неоціненною знахідкою для науки². Що стосується вивчення та систематизації скарбового матеріалу XVII – XVIII ст., знайденого на території Поділля, то можна лише зауважити те, що спеціальної фундаментальної наукової статі чи праці поки що немає. У другій половині XIX столітті під керівництвом Ю. Сидинського на Поділлі була проведена колосальна дослідницька робота по виявленню та фіксації давніх стоянок первісних людей, матеріальних пам'яток різних історичних періодів, а також скарбів монет та цінних речей. В 1901 р. у Москві він надрукував працю “Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.”. Складена Є. Сидинським археографічна карта Подільської губернії характеризує географію розміщення скарбів, серед яких зафіксовано 78 скарбових комплексів XVII – XVIII ст., але без детального аналізу скарбового матеріалу³.

Деякі аспекти грошового господарства, обігу та лічби монет на Поділлі в період пізнього феодалізму зустрічаються в працях відомого українського нумізмата М. Котляра, зокрема в його монографіях – «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (1971 р.), «Znaleziska monet z XIV – XVII w na oszarze Ukrainskiej SRR» (1975), «Нарис історії обігу і лічби монет на Україні XVI – XVIII ст.» (1981 р.).

Окремі розвідки про подільські скарби з'являються на шпальтах періодичних та ваківських видань, в наукових збірниках Інституту історії НАН України, в «Наукових записках» Кам'янець-Подільського державного університету ім. І. Огієнка, Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, в щорічних наукових збірниках Національного історичного музею України, в матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції «Духовні витоки козацтва»(2005), в матеріалах XX Вінницької історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2005) та інших виданнях.

Автор статті використав ряд актових описів скарбів, які зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому та Кам'янець-Подільському історичному музеях. Цікавий нумізматичний матеріал про грошовий обіг у XVII – XVIII ст. в Барському старостві містить приватна колекція монет жителя м. Бара П. Січенка, зібрана за останні 25 років із окремих монет, знайдених на території м. Бар й Барського району Вінницької області та О. Леська із с.м.т. Сатанова Городоцького району Хмельницької області.

У колекції П. Січенка – 17 срібних талерів XVII ст. різної якості та збереження. Серед них – коронний талер Речі Посполитої 1628 р. Сигізмунда III (1587–1632) із зображенням короля – та корони з гербом Речі Посполитої; альбертусталери Іспанських Нідерландів – Брабанту 1617 р. Альберта та Ізабелли (1599 – 1621) вагою 28 г та Турне (без дати) Філіпа IV (1621 – 1665); Рейхсдальдери Голландської республіки 1621 та 1622 років вагою 28,5 г; левендальдери 1633 р. м.Зволле (27 г) та Брабанту 1633р. (28,1 г), 1643 р. (27,1), 1647 р. (28 г); талер 1687 р. Південних Нідерландів (28 г) із зображенням на аверсі - крокуючого лева, а на реверсі – воїна. В колекції наявний талер Саксонії 1570 р. (29 г), Гамбурга 1621 р. (28,9 г), Священної Римської імперії 1621 р. (26,9 г), Швейцарії, кантон Шафгаузен 1621 р. (27,1 г), Брауншвейга 1628 р. (28 г), на аверсі якого зображено багатоскладний герб Брауншвейга, на реверсі – велетня, що вириває з корінням столітню ялину.

У колекції зібрано 13 ортів, з яких 4 – коронних 1621, 1622, 1623, 1624 рр., 5 ортів міста Гданська 1619, 1623, 1624, 1625, 1626 рр. Сигізмунда III (1587 – 1632); 3 пруських орти 1621, 1622, 1623 рр. Георга Вільгельма (1619–1640); польський орт 1788 р. Станіслава Августа (1764–1795). У зібранні є 3 шостаки 1757, 1766, 1787 р. Августа III (1733–1763) та

Станіслава Августа (1764–1795), три трояки Сигізмунда III (1587–1632) 1590, 1617 рр. і 1616 р. Іоана Георга (Саксонія), 3 тимфи 1663 року Яна II Казимира (1648–1668). Найбільше в колекції півторакив Польщі (15 штук) і драйпелькерів (1,5 гроша) Німеччини – міст Ельбенга 1624 р.), Бранденбурга (1622 і 1624 р.), Шаумбурга 1602 р., драйпелькери Австрії, Угорщини, Курляндії, празький грош 1510 р. Вацлава II (1278–1305), обрізаний під півторак (2 г). Серед 6 грошовиків наявний: гданський грош 1626 р. (0,95г), 1632 р.(0,8 г), польські гроші Сигізмунда III: 1610 р. (1,6 г), 1611 р. (1,5 г), 1613 р. (1,6 г).

У колекції також містяться 8 срібних півгрошів Сигізмунда I Августа (1506–1548) і Сигізмунда II Августа (1545–1572): 1509 р. (1,05 г) 1518 р. (1,05 г), 1519 р. (0,95 г), 1523 р. (1,1 г), 1550 р. (1 г), 1556 р. (1,1 г), 1558 р. (1,1 г), 1561 р. (1,09 г).

Дані знахідки окремих монет в Барському районі переконливо доказують те, що в грошовому обігу кінця XVI – XVIII ст. переважали в основному срібні дрібні (півгроші, гроші, півторагрошовики, трояки) та середні монети – орти, тимфи, шостаки. Лише невелику частку колекції складають срібні талери країн Європи та зовсім відсутні півталери.

Поряд із західноєвропейськими монетами в колекції П. Січенка є декілька десятків срібних та мідних російських монет, переважно XVIII ст. Це свідчить про те, що, незважаючи на перебування Поділля і, зокрема Барського староства, в складі Речі Посполитої (до 1793 р.), на грошовий ринок Правобережної України інтенсивно проникає російський рубель та його фракції.

На середину XVII ст. Україна, важливою частиною якої було Поділля у складі Подільського та Брацлавського воєводств, входила до складу Речі Посполитої. Тут розвивалися землеробство, тваринництво, гуральництво, різноманітні ремесла, міста та торгівля. За підрахунками істориків та, зокрема, І. Мельничук, протягом XIII – XVIII ст. Магдебургським правом користувалися 52 міста та містечок Поділля. У середині XVII ст. лише в межах сучасної Вінниччини було 10 таких міст: Хмільник (1448 р.), Бар (1538–1540 р.), Ялтушків (1548 р.), Уланів (1552), Шаргород (1588 р.), Брацлав (1569 р.), Літин (1578 р.), Немирів (1581 р.), Копайгород (1624 р.), Вінниця (1640 р.)⁴.

Найбільш укріпленими та економічно розвинутими містами Західного Поділля були – Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Красилів, Старокостянтинів, Стара Синява, Сатанів, Проскурів, Чорний Острів. У містах періодично відбувалися торги, торжки та ярмарки, що сприяло розвитку товарно – грошових відносин та розширенню економічних зв'язків із Лівобережжям, Запорізькою Січчю, Галичиною, Волиню, Молдавією, Польщею та Литвою. Внутрішня торгівля в другій половині XVII – XVIII ст., незважаючи на роз'єднаність українських земель, була досить динамічною. Тривав процес формування національного ринку.

Утворення Української гетьманської держави у 1648 р. на чолі із Б. Хмельницьким відкрило широкі перспективи для розвитку економіки, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, в тому числі і на частині Поділля, яке в період між 1648–1672 рр. входило до складу Гетьманщини⁵.

На грошовому ринку в цей час панували західноєвропейські, литовські та польські срібні і золоті монети, переважно талери та його фракції. Найбільш динамічним періодом карбування монет в Речі Посполитій є період правління Сигізмунда III Вази – короля Польщі, Литви (1587–1632) та Швеції (1592 –1599). В цей час карбували п'ять видів срібних монет: талери (28 – 29 г), півталери (14 г), трояки (3 гроші), гроші й шеляги (соліди), які дорівнювали 1/3 гроша. Із 1580 р. розпочався випуск шостаків (6 грошів), півгрошів (½ гроша) і денаріїв (1/10 гроша).

На початку XVII ст. в грошовому господарстві Поділля панівне становище посідають гроші, півгроші і соліди. Про це яскраво свідчить великий скарб срібних монет XVI ст., знайдений у 1976 р. в с. Івга Літинського району Вінницької області під час земляних робіт на глибині 2,7 метра. У скарбі, який нараховує 2447 монет, переважають півгроші та гроші Великого князівства Литовського, Польщі та Прусії.

Найдавніша монета скарбу – срібний півгріш 1501 р. польського короля Яна Ольбрахта (1492 –1501), найновіша – гріш 1539 р. пруського короля Альберта II (1525–1568) (Пруссія – лен Польщі). На першому місці в скарбі стоять монети Польщі – 1156 півгрошів Сигізмунда I (1506–1548), Владислава II (6 шт.) та 19 грошів Сигізмунда I Старого (1506–1548). Велике князівство Литовське представлене 835 півгрошами Олександра Ягеллончика (1501 –1506) та 6 грошима 1506, 1535 та 1536 років карбування. У скарбі наявні 186 пруських грошів 1527–1539 рр. випуску та 1 солід 1529 р. І лише 1 монета – півгріш 1526 р. короля Людовіка II престаляє Священну Римську імперію. У скарбі також наявний 31 півгріш, написи на яких сильно стерті, що свідчить про інтенсивне їх використання на грошовому ринку⁶.

З 1581 р. випускалися польські шеляги, символом яких була літера S (від латинської *solidus*). Багато шелягів карбувалися в 1621–1665 роках в прибалтійських володіннях Швеції, переважно на монетному дворі у м. Ризі. Маса цих монет складала 0,53 г срібла 0,50-ї проби. Маса нідерландського шеляга 1600 р. складала 5,27 г (3,07 г чистого срібла), яка в 1680 – 1734 рр. – падає до 4,85 г (2,83 г чистого срібла)⁷. Срібний гріш довгий час був основною повсякденною грошовою одиницею на грошовому ринку Правобережжя.

У 1596 р. вартість одного золотого дуката (3,5 г золота) становила 56 срібних грошів, а талера – 35 грошів⁸. Гроші литовського карбування були кращими від польських за якістю. 8 литовських грошів за кількістю монетного срібла відповідали 10 польським. Литовська копа, яка довгий час на Поділлі була лічильною одиницею, дорівнювала 60 грошам, або 600 литовських денаріїв чи 75 польських грошів, польська копа = 60 польських грошів. Литовський гріш = 10 денаріям, польський гріш = 2 півгрошам, або 3 солідам. В Україні солід частіше називали шелягом; гроші – осьмаками, оскільки вони дорівнювали 8 литовським денаріям⁹.

У першій половині XVII ст. в Європі панувала економічна криза, спричинена зміною вартості срібла щодо золота і 30-літньою війною (1618–1648 рр.). У той час кращі монети вивозили із Польщі за кордон, а для внутрішніх потреб високопробних монет не вистачало. У 1621 р. Швеція відібрала в Речі Посполитої Ригу і розпочала там власне карбування. У 1628 – 1634 рр. шведський уряд, захопивши у Речі Посполитої Ельблонг, карбував монети, з яких у подільських скарбах можна зустріти драйпелькери і соліди, рідше потрійні гроші й гроші.

Крім польських, литовських, монет Прибалтійських володінь Швеції, на подільських торгах, базарах та ярмарках перебували талери та дрібні срібні монети Бранденбургсько-Пруської держави, Угорщини, Австрії, Голландії, Іспанських Нідерландів та окремих німецьких земель. Дуже незначну роль в грошовому обігу Поділля досліджуваного періоду відігравали російські срібні та мідні монети.

У 40–50-х роках XVII ст. на українських землях широкого розповсюдження набули срібні талери та золоті дукати (угорські, голландські, іспанські, італійські, рідше польські.) Вони були найбільш авторитетними монетами українського грошового ринку другої половини XVII – XVIII ст. Ними сплачували борги, викупляли полонених, укладали важливі торговельні угоди.

Охоче накопичувала талери й дукати шляхта, в тому числі українські гетьмани та козацька верхівка. Так, після смерті гетьмана Павла Полуботка в 1724 р., в його будинку було конфісковано на користь російського уряду 24 мішки та 82 невеликі мішечки із золотими та срібними монетами, в тому числі талерами та єфимками (російська назва талера)¹⁰.

У першій половині XVII ст. різко зросла вартість дуката (із 56 до 120 грошів), і талера (із 35 до 60 грошів). Курс дуката, який в Україні називали «червоним золотим» або «червінцем», майже вдвічі перевищував курс талера. А співвідношення цінності золота складало у XVII – XVIII ст. 14, 15: 1.

Таблиця 1.

Курси дуката, талера, російського рубля, турецької ліри в українських землях XVII – XVIII ст. за даними письмових джерел

Роки	Золотий дукат (3,5 г)	Срібний талер (29–30 г)	Срібний російський рубель(29 г)	Турецький лев
1590–1600	58 польських грошів	30 польських грошів		
1600-1620	72 гроші	40 грошів		
1620–1630	120–130 грошів	60 грошів		
1630–1660	165- 180 грошів	80 – 90 грошів	1 рубель 20 коп. (за дукат), 60 коп. (за талер)	
1670–1790	210–225 грошів	105 - 110 грошів	1 рубель 20 коп. (за дукат), 60 коп. (за талер)	
1700–1720	240–260 грошів	120–130 грошів	2 рублі (за дукат), 1 рубель (за талер)	
1730–1760	270–290 грошів	135–160 грошів	2,5 рублів (за дукат), 1 рубель 25 коп.(за талер)	1 лев = 60 копійок = 75 грошів
1770–1790	460–540 грошів	230–270 грошів	2,5 рублів (за дукат), 1 рубель 25 коп. (за талер)	1 лев = 60 копійок = 75–80 грошів

Відкриття великих родовищ золота й срібла в Америці призвело до падіння цін на такі метали в Європі, але переважно в тих країнах, де були свої родовища дорогоцінних металів. Дуже багато коштовного металу давала Мексика. Основною статтею експорту служила срібна монета, яку в XVII ст. вивозили у Європу, переважно в Іспанію, на 17232000 талерів в рік.

Середньорічний видобуток срібла в зв'язку з відкриттям великих родовищ в Америці зріс із 8458 кг у 1601 – 1620 рр. до 13055 кг у 1761 – 1780 рр., тобто в 1,54 рази, а золота – відповідно із 170 кг до 414 кг, тобто у 2,43 рази. Разом з тим, різке зростання видобутку срібла не супроводжувалося таким зростанням видобутку золота. Тому це призвело до підвищення ціни золота відносно срібла (рацію Au: Ag з 11 було підвищено до 14–15)¹¹.

Таблиця № 2.

Динаміка видобутку дорогоцінних металів в світі у 1601 – 1780 рр.

Роки	1000 кг золота	1000 кг срібла	Співвідношення вартості золота до срібла

	За період	За рік	% золота в загальному видобутку дорогоцінних металів	За період	За рік	% срібла в загальному видобутку дорогоцінних металів	
1601-1620	170	8	2	8458	423	98	14
1621-1640	166	8	2	7872	394	98	14
1641-1660	179	9	2	7326	366	98	14
1661-1680	180	9	3	6740	367	97	15
1681-1700	215	11	3	6838	372	97	15
1701-1720	256	13	4	7112	356	96	15
1721-1740	382	19	4	8624	431	96	15
1741-1760	492	25	4	10663	533	96	15
1761-1780	414	21	3	13055	653	97	15

Наявність такої великої кількості золота й срібла в Європі (насамперед у Португалії, Іспанії та Великобританії) призвело до падіння цін на золото та срібло, тобто до підвищення цін на товари. Річ Посполита, а також Україна не мали своїх відкритих родовищ дорогоцінних металів, тому емісії талерів та золотих польських дукатів були досить не значними, а срібло та золото до Польщі завозили із західних держав. Те ж саме можна сказати про Росію та карбування російської копійки, ефимків та рублів із західноєвропейських талерів та їх фракції.

Срібні талери та золоті дукати порівняно рідко зустрічаються в подільських скарбах. Є декілька зафіксованих Є. Сицинським знахідок золотих монет в Ямпільському, Ушицькому, Проскурівському та Кам'янецькому повітах Подільської губернії. Так, в 1852 р. в с. Лопатинці Ямпільського повіту на полі разом із людськими кістками знайдено золоті монети: 1 угорський і 19 голландських червінців 1645–1720 рр. Можна припустити, що гроші належали вбитому солдатowi (козаку, польському жовніру чи шведському солдатowi) під час Північної війни. Тому що найновіша монета в знахідці датована 1720 р.

У 1888 р. мешканці с. Стіна (сьогодні Томашпільський р-н) Лукіан Комарчук та Іісак Швець, копаючи могилу на старому кладовищі, що знаходиться на Замковій горі, викопали 25 золотих дукатів, срібну велику монету (напевне талер) 1672 р. та цінні речі. Імператорська Археологічна Комісія за знахідку виплатила їм 120 срібних царських рублів. Поряд, серед фундаментів давніх будов і валів, які перерізають гору довжиною 50 сажнів та особливо на кладовищі жителі села часто знаходять монети XVI – XVIII ст. і цінні речі. В с. Грушка Ушицького повіту у 1891 р. поблизу р. Жванчик на полі виявлено змішаний скарб, який складався із срібних денаріїв Траяна, червінців австрійського цісаря Йосипа II та голландських дукатів кінця XVIII ст.

В 1887 р. в с. Ластівці Кам'янецького повіту знайдено золотий червінець XVII ст., викарбуваний у м. Франкфурті. Дещо раніше, у 1889 р. в м. Проскурів (сьогодні м. Хмельницький) під час копання каналу під фундамент на території садиби Кравецького знайдений скарб голландських червінців та золотих речей.

Багато золотих монет із окремих знахідок приховувалися населенням або скуплялися місцевими колекціонерами. Наприклад, великими колекціями срібних та золотих монет у кінці XIX ст. володіли Гейм і Гульдман із Кам'янця – Подільського, поміщик Михайло Меленевський із містечка Фельштин Проскурівського повіту. Зокрема Ю. Сіцинський в своїй археографічній карті зробив запис: «Наследники землевладельца Михаила Зеленевого, умершего в 1889 году, хранят коллекцию его нумизматическую, в которой число монет и медалей простирается до 4400 штук. В том числе – 345 золотых и 3402 – серебрянных»¹³.

Думається, що дукати відігравали на грошовому ринку України набагато більшу роль, ніж їм відводили ряд відомих українських нумізматів XIX – XX ст. Автор підтримує

думку В. Рябцевича про те, що більшість знахідок золотих монет залишалися відомі лише тим, хто їх знайшов. Колекція із 345 золотих монет в Михайла Меленевського є яскравим підтвердженням цієї думки.

За даними М. Котляра, на території України кількість зафіксованих у топографії знахідок золотих монет – дукатів (червінців) складає 31, а талерів – понад 200. Знахідки дукатів частіше всього зустрічаються на території сучасної Черкаської області (5 знахідок), на Поділлі – 5 скарбів, на Чернігівщині – 4 скарби, на Волині – 5 скарбів, на Київщині – 1 знахідка, в Галичині – 2, в Криму – 2¹⁴.

У 1609 р. за короля Сигізмунда III (1587 – 1632) розпочалося карбування ортів (уртів, вуртів), які становили $\frac{1}{4}$ талера. Спочатку вони дорівнювали 10 грошам і важили 7 г (6 г чистого срібла), але вже 1622 року їхня вартість складала 18 грошів. З 1614 р. в Речі Посполитій було запроваджено велику кількість срібних півторагрошовиків (1,5 гроша), які в Галичині та на Волині називали «пултораками», а на Київщині, Чернігівщині та Поділлі – «півтораками» («чехами»).

Серед подільських скарбів XVII – XVIII ст. майже половинну всіх монет складає саме ця грошова одиниця, яку в Європі ще називали драйпелькером. Півтораки випускали на монетних дворах Бидгоща і Кракова (1614 – 1628), Вільно (1619 – 1620), Риги (1616–1620), Львова (1660 – 1662)¹⁵. Є ряд історичних фактів про карбування підробок польських півтораків, шелягів і шостаків, а також турецьких і татарських монет в Лисянці – резиденції гетьмана П.Дорошенка в 1666–1673 рр.^{16,17}.

На Правобережжі найбільшого поширення набули півторагрошовики, переважно емісій 1620 – 1627 років. Їх і в XVIII ст. називали «доброю», «старою» монетою. Спочатку вага цих монет складала 1,54 г (чистого срібла – 0,72 г), потім вона зменшилася до 1,08 г (0,31г чистого срібла). На аверсі монети вказувалося число “3”, яке означало вартість монети – 3 напівгроша, а на реверсі – число “24”, яке означало $\frac{1}{24}$ талера.

Другою, найбільш поширеною в Україні срібною монетою був трояк – монета номіналом в 3 гроша, якого в письмових джерелах другої половини XVII – початку XVIII ст. неодноразово називають “шагом”. Ця назва, на думку В.Шлапінського та В. Шугаєвського, тюрського походження і означає – “дрібну монету”. В аналогічному значенні в Південній і Середній Європі вживався термін “бабка”¹⁸.

Поразка поляків у війні з українським козацтвом і селянством у 1648 – 1657рр. остаточно розладнала господарство та фінанси Речі Посполитої. Збільшення неповноцінних та фальшивих монет завдало торгівлі Польщі особливої шкоди.

У 1659 р. королівський уряд Яна II Казимира (1648 –1668) підтримав пропозицію італійського фінансиста Т. Боратіні карбувати мідні соліди, щоб Річ Посполита вийшла з економічної кризи. Таким чином, за період 1659 – 1666 років було випущено в обіг 10 мільйонів мідних солідів, так званих “боратинок”. Ці монети дуже часто зустрічаються і в скарбових комплексах Хмельницької та Вінницької областей. З грошового обігу починають зникати талери, орти, шестигрошовики. На грошовому ринку посіли панівне становище мідні коронні та литовські соліди та низькопробні тимфи¹⁹.

За даними Ю. Сіцінського на археографічній карті Подільської губернії з 1844 до 1898 рр. було зафіксовано 78 скарбових комплексів іноземних монет XVII – XVIII ст. Географія знахідок різна, як і різний склад скарбів. Так, 10 знахідок виявлено в Брацлавському повіті, по 9 – у Ольгопільському, Ямпільському, Кам'янецькому, по 8 – в Проскурівському та Вінницькому, 6 – в Ушицькому, по 5 – в Летицькому та Гайсинському, по 3 – в Літинському, Балтському та Могилівському повітах.

Найбільш цінними, на нашу думку, є наступні скарби:

– *Проскурівський повіт*. У 1890 р. в місті Сатанові (сьогодні це Хмельницька область) на поміщицькому полі виявлено 163 польських монети XVII ст. У с. Райківці 1886 р. на землях власника Скибневського знайдено 1004 срібні монети, 40 з яких (ймовірніше талерів) взяті Імперською Археологічною комісією. У с. Останківці (1894р.) виявлено скарб із 63 срібних та 98 мідних монет XVII – XVIII ст., переважно польських, російських, німецьких. Там же

було знайдено інший скарб, який складався зі 153 півтораків, шелягів польських, пруських, шведських і ризьких першої половини XVIII ст. У 1889 р. у місті Проскурові (сьогодні Хмельницький) знайдено скарб голландських червонців (дукатів) і золотих речей. У с. Печеськи виявлено скарб із 140 срібних польських, російських та шведських монет XVII ст.

– *Летичівський повіт*. У селі Горбасове 1890 року поблизу Летичева на селянському полі знайдено 350 польських монет Сигізмунда III (1587–1632), шведських Густава Адольфа і Христини (1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1713–1740). Трохи раніше (1886) в цьому ж селі селяни знайшли 347 польських і шведських монет із золота (дукати) і срібла (талери і їх фракції) XVII ст. У 1870 р. і в с. Попівці знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок) Яна II Казимира (1649–1668). У с. Варинки (1892) поблизу р. Згар знайдено скарб із 240 срібних польських монет XVII ст.

– *Вінницький повіт*. У с. Пиків із ставка дістали глечик із 58 монетами (польськими, німецькими, голландськими 1500–1625 рр. В 1893 р. у місті Вінниці в шкіряному мішечку знайдено 24 срібних копійки Іоана IV, а дещо раніше (1887) – казанок з польськими монетами початку XVII ст.

– *Брацлавський повіт*. У 1890 р. в Луці Немирівській селянин Гаврило Шмаль знайшов 1110 польських срібних монет XVII ст. У місті Немирів (1888) знайдено до 900 талерів і дрібних польських монет Сигізмунда III, Яна II Казимира, шведських – Адольфа і Христини, пруських – Георга Вільгельма. У с. Рогозна (1897) знайдено скарб із 775 монет. З них – одна датська, дві – шведських, п'ять бранденбурзьких, п'ять польських (1615–1628) XVII ст.

У 1887 р. біля Брацлава на полі виявлено скарб із 742 срібних і мідних монет XVII ст. – польських, шведських і бранденбурзьких XVII ст. В с. Сокілець знайдено 499 срібних польських, шведських монет. У 1845 р. у місті Тростянець знайдено 22 польські монети, а в с. Козинці виявлено (1844 р.) скарб із 728 дрібних монет, переважно польських, угорських, тевтонських магістратів, пруських, брауншвейзьких, міста Гамберштадта, графства Юхіль, Клеве і Берть періоду 1528–1649 рр.

– *Могилівський повіт*. У місті Бар знайдено (1891 р.) скарб із 48 срібних польських і пруських монет XVI–XVII ст. У с. Ялтушків в 1897 р. виявлено скарб із 30 срібних монет XVII ст., частина з них – білонні польські і пруські монети. У 1851 р. в с. Володовці Подільської губернії (тепер Володіївці Барського району Вінницької області) виявлено найбільший за різноманітністю європейських країн скарб, знайдений за період 1844–1889 рр. У скарбі містилося 874 монети 1556–1620 рр., серед яких були монети Брауншвейга, герцогства Мюнстельбергського, герцогства Юліх і Клеве, графства Мансвельд, єпископств Бріксель, Верденського, абатств Карбай і Кведлінбург, Угорського князівства Семигородського, міст Геттінгема, Гамбурга, Ганновера, Кельна, Оліва, князівств Рейхтейна, Штитиня – Померанського, Швейцарського кантону Цуга, графства Шаумбург і князівства Ліпе.

Аналізуючи наведений скарбовий матеріал п'яти із дванадцяти повітів Подільської губернії, ми можемо зробити висновок про те, що в скарбах, по-перше, переважає польська срібна та мідна монета XVII ст. По-друге, дуже рідко, як вже зазначалося раніше, фігурують срібні талери і золоті дукати, по-третє, подільський ринок XVII – початку XVIII ст. дуже багатий на іноземну європейську монету Швеції, Пруссії, Голландії та ін. держав, по-четверте, ні в одному із скарбів не виявлено жодної турецької монети другої половини XVII століття, хоча Поділля 27 років (1672–1799 рр.) перебувало під владою Османської імперії.

Але найбільшим скарбом, виявленим на території Поділля за останніх 100 років є великий комплекс срібних монет Польщі, Пруссії, Литви, Прибалтійських володінь Швеції, Померанії та Росії, датований XVII ст. с. Гопчиця Погребищенського району Вінницької області. Скарб знайдений у 1991 р. і містить 6821 монету: денарії, соліди, півгроші, гроші, півтораки, драйпелькери, трояки, орти та срібні російські копійки. Майже 6000 монет у

скарбі – півтораки та драйпелькери, які були найпоширенішою розмінною монетою в Правобережжі та, зокрема, на Поділлі²⁰.

Цікавим для аналізу грошового обігу на Поділлі в XVII ст. є скарб, виявлений у 2002 р. у старовинному місті Барі Вінницької області. Скарб складається з 76 польських, литовських та шведських срібних монет. Стан збереження монет задовільний, що дає можливість їх датувати, класифікувати та ідентифікувати. Оболонка так званого Барського скарбу – це невеличкий глиняний горщик круглої форми із вінцем, висотою 10 см., діаметром – 12 см, виготовлений із місцевої глини барським майстром XVII ст. Попередній огляд знахідки дав можливість визначити її вміст – польсько-литовські та шведські монети XVII ст., які перебували в грошовому обігу України і Поділля, зокрема як у період панування Речі Посполитої на «королівських» землях Барського старства, так і в час утвердження Гетьманської держави і так званої «Руїни» (1663–1687 рр.). У скарбі зберігалися коронні срібні орти, шостаки, трьохгрошовики (на Україні використовувалася ще назва «шаги», які карбувалися ще за Сигізмунда III), півтораки, драйпелькери, литовські та польські півгроші і соліди.

У горщику зберігалися 7 ортів, 11 шостаків, 11 трояків, 42 півтораки, литовський гріш, півгріш та два соліди. Якість збереження монет різна, проба срібла досить висока переважно в коронних ортів, трояків, шостаків 20-х років. Загальна вага скарбу складає 151,3 г. Найстаріша монета у скарбі – шостак 1614 р. із зображенням Сигізмунда III (1587–1632), найновіша – шостак 1676 р. Яна III Собеського (1676–1696). Вага цих монет відповідно складає 4,37 і 3,4 г. У дев'яти монет зроблені отвори шилом (чи іншим металевим пробоем) на кінцях грошей різних номіналів, що свідчить про їх використання як нашійних жіночих прикрас – дукачів. Із семи срібних коронних ортів (1/4 срібного талера, чистого срібла – 4,85 г), які карбувалися на монетному дворі у м. Бидгош, у Барському скарбі переважають емісії 1621–1624 рр. Вага ортів складає 6,5 – 6,8 г.

Аналіз 11 коронних шостаків свідчить про їх велике поширення у грошовому обігу України на протязі XVII ст., незважаючи на постійний процес їх знецінення (зменшення вмісту срібла). У монеті 1614 р. вагою 4,376 г вміст чистого срібла складає 3,69 г, в шостаку 1665 року, який карбувався за короля Яна II Казимира (1648–1668), вага складає вже 3,48 г із вмістом чистого срібла 1,305 г. Цей факт свідчить про початок занепаду економіки грошового господарства Речі Посполитої, особливо після її поразки у Визвольній війні українців під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1657 р. р.)

У скарбі зберігаються коронні шостаки 1614, 1623, 1625, 1626, 1627, 1656, 1665, 1679 рр. Аналіз скарбового матеріалу показує, що переважна більшість трьохгрошовиків, що були в обігу на території Правобережжя у II половині XVII ст. – це монети, карбовані у Речі Посполитій у 1620–1624 рр. Із 11 монет, відкарбованих на польських і литовських монетних дворах (Вільно, Краків), переважали монети із вмістом чистого срібла 0,914 г. Із них одна монета датована 1620 р., 3 – 1621 р., 3 – 1622 р., 2 – 1623 р., 2 – 1624 р. На аверсі трьохгрошовиків зображено герб, дату карбування, напис на польській мові – III GROSARG, на реверсі – портрет Сигізмунда III (1587-1632 р. р.) чи Яна II Казимира (1648-1668 рр.). У Барському скарбі 2002 р. домінують півтораки – срібні дрібні монети вартістю 1,5 гроша, які карбувалися монетними дворами Речі Посполитої (у Кракові в 1614 – 1625 р. р., у Львові – 1654 –1666 р. р., у Бидгощі і Вільно в 1619 – 1620 р. р.), в Курляндії та Прибалтійських володінь Швеції. Поява півтораків була викликана тим, що при масовій емісії трояків не було відповідної монети, яка б дорівнювала половині його вартості. Маса півтораків дорівнювала 1,54 г (0,72 г чистого срібла). На аверсі монети внизу вміщувалася цифра 3, що означала її вартість – 3 півгроші, а на реверсі – традиційна цифра 24, що вказувала на колишню вартість коронного талера – 24 гроші. На Лівобережжі у II половині XVII ст. півтораки за вартістю прирівнювалися до російської срібної копійки. Ці, найбільш поширені на грошовому ринку монети, в західній Європі називали драйпелькерами. Ця назва

вживалася також і до прибалтійсько-шведських, бранденбурсько-пруських та інших півторагрошовиків XVII ст.

На гербі 7 курляндських драйпелькерах зображено два польських орли, квітку і лева. На 6 срібних драйпелькерах – два крокуючих леви та три корони – герб Швеції і напис Gvstadol. 3 монети – датовані 1624, 1 – 1630, 1 – 1631, 1 – 1633 роками. Ці емісії карбував шведський король Густав Адольф (1621 – 1632), а із 1632 до 1654 р. – королева Швеції Христина. Практично драйпелькери та польські півтораки зустрічаються поряд у скарбах XVII ст. на всій території Гетьманщини, що свідчить про широке їх використання на грошовому ринку України та розвинуту міжнародну торгівлю. Серед 42 півтораків, що зберігалися у скарбі переважають монети, карбовані у 1621 – 1632 р. р. – 38 штук, 5 монет датовані 1633 роком. Саме в цей час прийшов до влади в Речі Посполитій новий польський король із династії Вазів – Владислава IV (1632 – 1648). Серед монет даного скарбу: 2 (1620 р. і 1622 р.) з пробитими отворами, 2 (1624 р.) – з обрізаними кінцями, 5 – без чіткого зображення дати карбування.

Більше десятка півтораків сильно потерті, що свідчить про тривалий період їх використання, низьку пробу срібла (500 і нижче) та великий попит серед українського населення. Мізерну кількість (2 монети) складають литовські півтораки із зображенням вершника і портрета Сигізмунда III. Вага півтораків Барського скарбу коливається від 0,7 г до 1,3 г. Серед дрібніших номіналів у скарбі є литовський гріш 1626 року карбування вагою 0,63г, півгріш без дати карбування та два соліди дуже поганого збереження (вага кожного складає близько 0,5 – 0,6 г).

Барський скарб 2002 р. дає право дослідникам констатувати перевагу польських, литовських та шведських монет, над іншими номіналами, які перебували в грошовому обігу Поділля у 1614–1679 рр.²¹.

У 1990 р. в с. Журавлівці Барського району на городі С. Тарапатої було викопано скарб, у якому виявлено 924 срібних монет. Він містив 16 ортів 1621 – 1626 рр. часів Сигізмунда III (1587–1632), 38 шостаків 1622–1626 рр., 817 півторагрошовиків Речі Посполитої 1619–1627 рр., 165 шведських драйпелькерів 1630–1635 рр., 45 півтораків прибалтійських володінь Швеції 1622 – 1635 рр., 1 драйпелькер Померанії 1622 р., 61 монету Пруссії Георга Вільгельма та Густава II Адольфа 1621–1633 рр. Скарб зберігається у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї.

Вивчаючи вже відомі скарби, колекції та знахідки окремих монет, досліджуваного періоду, виявлені із 1844 до 2005 року на території м. Бара та Барського району Вінницької області (Барські скарби 1891 р., 1978 р., 2002 р.; Володівецький 1851 р.; Ялтушківський 1897 р.; Журавлівський 1990 р., Гармацький 2005 р.), автор не зустрів у названих скарбах жодної російської монети. Відсутність таких грошей підтверджують також знахідки монет XVII ст., виявлені в с. Велика Бушинка Немирівського району в червні 2004 р. та в с. Копайгород у квітні 2005 р. На Копайгородський скарб натрапив селянин Р. Гуляк під час копання городу.

Скарб нараховує 59 срібних монет Речі Посполитої. Найстарішою монетою скарбу є орт 1665 р. Яна II Казимира (1648–1668). Найновіша монета – трояк 1755 р. Августа III (1733–1763). У скарбі містилася 1 золота монета, срібні орти, шостаки та трояки. Імовірно скарб був захований господарем у землю в торбинці чи ганчірці на нетривалий час, тому-що не було виявлено на місці знахідки посудини чи її черепків.

Важливою знахідкою, яка містить цікавий нумізматичний матеріал для нашого дослідження, є Велико-Бушинський скарб, який складається з 483 срібних західноєвропейських монет XVII ст. Він виявлений в червні 2004 р. мешканцем села Велика Бушинка Немирівського району В. Криворучко. Найстарішою монетою скарбу є ріксдаальдер Бельгії 1611 р., найновішою – шостак та мідна боратинка 1668 р. Яна II Казимира (1648–1668). На 483 одиниці монет скарбу припадає 5 срібних ріксдаальдерів 1611 – 1621 рр. карбування Голландської республіки та Бельгії, 1 флорин Священної Римської

імперії, левковий півталер Голландії та орт Пруссії (скарб детально описаний в іншому розділі).

Автор даного нумізматичного дослідження також ознайомився зі скарбовими комплексами західноєвропейських монет другої половини XVII – XVIII ст. Хмельницької області, які зберігаються в нумізматичному відділі (відкритий у 2005 р.) Кам'янець-Подільського історичного музею та в окремих приватних колекціях нумізматів с.м.т. Сатанова Хмельницької області. Так, в 11 скарбах, знайдених на території Хмельниччини за останні 20 років, зокрема в Кам'янець-Подільському (4), Красилівському (1), Городецькому (2), Білогірському (1), Миньковецькому (1), Дунаєвському (1), Ізяславському (1), виявлено 768 срібних та мідних монет XVII ст. (Дані знахідки, які представлені в III та IV експозиціях музею, яскраво ілюструють гроші та грошовий обіг подільського ринку XVII – XVIII ст.)

У 10 скарбах виявлено від 12 до 86 срібних монет і лише в Кубачівському скарбі Кам'янець-Подільського району знайдено більш об'ємний за кількістю монет скарб, який нараховує 400 мідних солідів (боратинок) 1663–1665 рр. Яна II Казимира (1648–1676).

Іванковецький скарб 1997 р. розкриває дослідникам надзвичайно широкий асортимент подільського грошового ринку у 1657–1860 рр., на якому переважають монети Речі Посполитої, Австрії, Пруссії, Баварії. Як і у вище описаних 10 скарбах, в Іванковецькому не виявлено жодної турецької монети. Серед мідних солідів Яна II Казимира (1648–1668), яких у скарбі виявлено нараховується 4 кг, переважають емісії Польщі. Понад 1/3 частину боратинок тут складають потерті монети, на яких в певній мірі збереглися зображення. Серед боратинок знайдено 2 мідних соліди 1753 р. Августа III (1733–1763), які мають цікавий надчекан у вигляді букви х. Що це знак означає поки що невідомо. Не менш цікавий за Іванковецький комплекс є Білківський скарб із 45 срібних монет, знайдений у 2004 р. в селі Білки Гусятинського району Тернопільської області на правому березі р. Збруч.

Розглянуті скарби Західного Поділля яскраво характеризують грошовий обіг на цій території в часи Речі Посполитої в другій половині XVII – XVIII ст., де переважають емісії Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Австрії та Угорщини. У скарбах досліджуваного періоду практично відсутні монети Туреччини та Росії, що було характерно для всієї території Правобережної України.

У Національному музеї історії України в Києві зберігається понад 100 тисяч грошових одиниць, нагород, знаків різних країн світу. Одним із найцікавіших у колекції є розділ західноєвропейської нумізматики, що налічує близько 40 тисяч монет. Значну частину експонатів розділу становлять монетні скарби, які ілюструють грошовий обіг XVI – XVIII ст. в Україні зокрема і на Поділлі.

До найцікавіших знахідок, що фіксують західноєвропейський срібний талер, належить: Меджибіський скарб 1950 р., який складається із 27 монет (Хмельницька область); Човгузівський скарбовий комплекс із 312 монет (Хмельницька область); Уладівський скарб 1956 р., який нараховує 214 монет (Вінницька область). Загальний фонд знайденого нараховує 41 грошову одиницю.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши ряд раніше не опублікованих даних про скарбові комплекси та окремі знахідки монет XVII–XVIII ст. на території Поділля, знайдені за останні 160 років, автор прийшов до висновку, що в досліджуваний період в грошовому обігу Поділля, як і на більшості території Гетьманщини, переважали срібні монети середніх номіналів (орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди та денарії). Досить рідко в скарбах зустрічаються золоті дукати та срібні талери, особливо Речі Посполитої. Майже відсутні в скарбах російські, турецькі та татарські монети, що свідчить про незначний їх вплив на розвиток внутрішньої торгівлі даного регіону, особливо у XVII ст. Найбільше монет, (серед досліджених близько 120 подільських скарбів та 3 приватних колекцій грошей XVII – XVIII ст.) припадає на Річ Посполиту, Прибалтійські володіння Швеції, Пруссію, Бранденбург, Голландську республіку та Росію.

Варто зазначити, що у скарбах зустрічаються монети майже всіх держав та земель Європи, в тому числі Швейцарії та Франції. Це яскраво свідчить про наявність у тогочасній Європі єдиного торговельного та фінансового простору, у якому певну роль відіграла Гетьманщина, зокрема і Поділля.

1. Коваленко С., Опис козацької України 1649-го року / С. Коваленко, О. Пугач. Довідник. – К., Просвіта, 2004. – С. 21 – 34.
2. Яушева-Омельянчик. Скарб знайдено.. / Яушева-Омельянчик // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2002. – № 1. – С. 12.
3. Сецинський Е. “Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.» / Е. Сецинський. – М., 1901. – С. 201 – 284.
4. Мельничук І.П. Магдебургське право на Вінниччині / І. П. Мельничук. – Наук. Записки ВДПУ. Серія: Історія. – 2003. – Випуск VI. – С.123 –124.
5. Бакалець О.А. Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б.Хмельницького /О.А. Закалець // Наук. запис. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. VII. – С. 12 –18.
6. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Інвентарний № КВ – 20237.
7. Зварич В., Шуст Р. Нумізмати́ка. Довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль, 1998. – С. 412.
8. Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. Історія грошей і банківства / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик. – К.: Атіка, 2004. – С.124.
9. Дорофієва Н.В., Комаринська З.М. З історії грошей України / Н. В. Дорофієва, З. М. Комаринська. – Київ –Львів, 2000. – С. 52.
10. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 12. Ч.1. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – С. 142 – 171.
11. Кучеренко Э. И., Мошнягин Д. И. Нумизматика в школе / Э.Т. Кучеренко, Д. И. Мошнягин. – М., 1968. – С. 79.
12. Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Котляр. – К., 1981. – С. 239.
13. Сецинський Е. “Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.» / Е. Сецинський. – М., 1901. – С. 202 – 203.
14. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – С.124.
15. Зварич В. Нумизматический словарь / В. Зварич. – Львів, 1977. – С. 134 –135.
16. Бакалець О. А. Малий історично-нумізматичний довідник / О. А. Бакалець. – Бар, 2003. – С. 64.
17. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. Там само / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик. – С. 142.
18. Шлапінський В. Про походження назв нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой” // Нумізмати́ка і фалеристика / В. Шлапінський. – 2004. – № 1. – С. 8 – 9.
19. Синчук І. Оболганный молвою (О Тите Ливии Боратини, учённом и предпринимателе) / І. Синчук // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2004. – № 1. – С.14 –13.
20. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. КВ – 54484.
21. Бакалець О. А. Барський скарб польсько-литовських та шведських монет XVII ст. / О. А. Бакалець. // Наук. записки ВДПУ. Серія: Історія. – 2003. – Випуск VI. – С. 125 –126.
22. Акт № 28 від 25 грудня 1991 р. Вінницького обласного краєзнавчого музею.
23. Витяг з протоколу № 8 фондово–закупівельної комісії Вінницького краєзнавчого музею від 05.07. 2004 р.
24. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах // Українська нумізмати́ка і боністика / Н. Стрижакова. – К., 2000. – № 2. – С. 299 – 343.

Money and Money Circulation in Podillia in the XVII–XVIII centuries (by the treasure materials of 1844–2005).

Rather numerous by amount (about one hundred treasures) and by the national contents, the numismatic material, found in 1844–1891 on the territory of Podillia gubernia and on the area of the modern Vinnytsia region in 1948–2005, is a very important historical source.

The author of the article, having used the well-known scientific works, particularly by M.Kotlyar, the archeographic map of Podillia gubernia, made by Y.Sytsynskiy; the numismatic materials of the Vinnytsia Region Museum of the Local History and some private collections, for the first time makes an attempt to analyse in details and to introduce into the scientific use about 20 treasures which were not published before and to investigate the process of spreading the western-european, tatar, turkish and russian coins in the money circulation in Podillia in the XVII-XVIII centuries.

Монетні скарби XVII – XVIII ст. Хмельниччини

Починаючи з 1869 р. розвиток товарно-грошових відносин на Правобережній Україні, яка перебувала в складі Речі Посполитої призвели до входження цих українських земель в систему тісних торгових контактів з країнами Західної Європи і до появи в грошовому обігу золотих та срібних іноземних монет. Складність економічної ситуації обумовила відсутність своєї національної монети. Але, незважаючи на це, на теренах України проходив інтенсивний розвиток міст, промислів, сільського господарства, ремесел, торгівлі, грошового обігу, який знайшов відображення у скарбах західноєвропейських монет, датованих XVII – XVIII ст.

Серед міст-замків, які стали центрами ремесла та торгівлі і, як правило, резиденціями королівських і магнатських урядів, було багато великих торговельних центрів місцевого та міжнародного значення. Серед подільських міст, як відзначає О. Компан, виділялися: Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Новий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Студениця, Скала, Проскурів, Меджибіж, Щедриків, Смотрич, Городок, Гусятин, Летичів, Хмільник. Кількість населення тут складала приблизно 3-6 тисяч осіб.

Дослідник Магдебургського права на Поділлі Мельничук І. П. відзначає, що в першій половині XVII ст. цим правом користувалися 52 подільських міста та містечка. Але Магдебургське право не звільняло повністю подільських міщан від податків. Так, міська громада м. Вінниці зобов'язалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш (грошовий податок) з кожного дому по 10 срібних грошів на рік, крамарі по 7 золотих і 15 грошів, цехові – по 3 золотих, а ті, що мешкають у найманих будинках, – по 1 золотому. Ще сім років належало платити „воловщину” від кожних 10 волів – 1 вола. Крім того, від кожного дому давали по півмірки вівса³.

Грушевським у своїй магістерській дисертації „Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст., характеризуючи торговельні операції по куплі-продажу маєтків, земель, подільських сіл та містечок, називає основні іноземні грошові лічильні одиниці: гривні, злоті та живий товар – худобу. Так Бона Сфорца – дружина польського короля Сигізмунда I Старого (1506–1548)- викупила в подільського воєводи м. Рів (Бар) у 1537 р. за 2337 злотих та 80 угорських срібних флоринів (2/3 талера)⁴.

На початку XVI ст. в Речі Посполитій, і відповідно на Поділлі, існувала така лічильна система: 1 злот польський = 1 золотому дукатові = 1 талеру = 5 шостакам (6 грошів) = 10 троякам (3 гроша) = 15 півторакам (1,5 гроша) = 30 грошам = 60 напівгрошам (1/2 гроша) = 90 шелягам (1/3 гроша) = 180 тернарам = 540 денарам.⁵

У 1528 р. Сигізмунд I почав карбувати нову обігову золоту монету – червоний золотий, або дукат, вагою 3,5 г, діаметром 21,2 мм. Його курс становив 45 срібних грошів. Серед золотих дукатів на грошовому ринку Поділля переважають голландські, угорські та венеціанські " цехіни ". У XVI ст. співвідношення талера і дуката становило 3 : 2. Вага талера складала 28 –30 г, діаметр – в середньому 40 мм. Талери перебували в грошовому обігу

Поділля від 20-х років XVI до 70-х років XVIII ст., про що свідчать скарбові знахідки (див. додаток). Велике значення для вивчення середньовічного подільського ринку, місцевої та міжнародної торгівлі, основних грошових одиниць, які перебували в повсякденному грошовому обігу, відіграють скарби монет, які є важливими матеріальними та історичними джерелами.

У другій половині XIX – на поч. XXI ст. перші наукові дослідження середньовічних скарбів, знайдених на території Хмельницької області, провели краєзнавці – нумізмати: В. Антонович, Ю. Січинський⁷, В. Гульдман, К. Страшкевич, О. Компан, І. Степанкова, Н. Стрижакова⁸, М. Котляр⁹, О. Бакалець¹⁰, П. Горішний, М. Ягодзинський¹¹, В. Бендюг¹².

Автор даної нумізматичної розвідки робить спробу дослідити раніше відомі та нові скарбові комплекси (близько 50) західноєвропейських монет XVII – першої половини XVIII ст. Хмельницької області, які зберігаються в нумізматичних відділах Національного історичного музею України, Кам'янець-Подільського нумізматичного музею, Державного історико-культурного заповідника „Меджибіж”, Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та в окремих приватних колекціях нумізматів с.м.т. Сатанова, Нової Ушиці. Так, в 11 скарбах, які зберігаються у Кам'янець-Подільському нумізматичному музеї, знайдених на території Хмельниччини за останні 20 років, виявлено 768 срібних та мідних монет XVII–XVIII ст. Найбільше знахідок припадає на райони: Кам'янець-Подільський (4), Городецький (2), Красилівський (1), Білогірський (1), Миньковецький (1), Дунаєвецький (1), Ізяславський (1) (Дані знахідки, які представлені в III та IV експозиціях музею, яскраво ілюструють гроші та грошовий обіг подільського ринку XVII – XVIII ст. ¹³)

Найбільшу цінність досліджуваних скарбів складають західноєвропейські талери, яких виявлено 27 штук, зокрема в с. Слобідка Рахнецька Кам'янець-Подільського району – 12 голландських талерів 1622–1670 рр. У с. Семеново Білогірського району в скарбі із 27 монет було 8 левендальдерів Голландської республіки 1673–1687 рр. та 19 ортів (1/4 талера) 1621–1623 рр. Сигізмунда III Вази (1587–1632). У с. Пільний Олексинець Городецького району Хмельницької області знаходиться 14 ортів Сигізмунда III та 7 талерів Голландської республіки другої половини XVII ст. Досить оригінальним є скарб із 51 монети, знайдений у м. Красилів Хмельницької області, який повністю складається зі срібних тимфів (злотувок) Яна II Казимира (1648–1676 рр.). Зберігався в невеличкому поливаному горщику. У 5 скарбах переважають срібні півторагрошовики Речі Посполитої, переважно емісії 20–30-х років XVII ст. (243 штуки) та 4 драйпелькери Прибалтійських володінь Швеції. Лише в одному скарбі с.Чечельник Дунаєвецького району були виявлені шостаки 1621 – 1627рр., а в кубачівському скарбі Кам'янець-Подільського району знайдені разом із 14 півтораками ще два трояки 1654 та 1661 року Яна II Казимира (1648–1668).

Досить об'ємний та різноманітний за географією карбування монет Західної Європи середніх номіналів скарб 1997 р. с. Іванковець Городецького району. Ця знахідка нараховує 4949 срібних та мідних монет. Знайдено його на городі під час оранки землі. Найстарішою монетою скарбу є шостак 1657 р. Яна II Казимира (1648–1668). Наймолодша монета – угорський драйпелькер 1760 року Марії Терезії (1740–1780). Отже, скарб датується початком 60-х років XVIII ст., коли Поділля ще перебувало в складі Речі Посполитої.

В Іванковецькому скарбі виявлено 337 срібних (6,76 %) та 4612 мідних (93,24%) монет другої половини XVII – XVIII ст. На 337 срібних монет скарбу припадає 13 ортів, 5 тимфів (злотувок), 227 шостаків, 10 трояків, 81 потрійний крейцер і 1 півторака. Серед 13 ортів – 2 монети 1658 року карбування Яна II Казимира (1648–1668), 6 монет пруського курфюрста Фрідріха Вільгельма I (1640 – 1688) 1682 р., 1684 р. (2), 1685 р.(3) та 5 ортів 1698 р. (4) і 1699 р.(1) Фрідріха III (1688 – 1701). Тимфи, на яких майже стерті зображення, що свідчить про їх довготривале використання на грошовому ринку, відкарбовані за правління Яна II Казимира (1648–1668) і датуються 1663 р.(2), 1664 р. (2) і 1665 р.

Найбільш поширеною срібною монетою в іванковецькому скарбі є шостаки (6 грошів) Речі Посполитої та Пруссії, яких в скарбі нараховується 227 одиниць (67,76%). Хронологічно 217 (95,5%) шостаків відносяться до другої половини XVII ст. (1657–1699) та 10 (4,5%) до середини XVIII ст. (1701 – 1755 рр.). 82 (36,1%) шестигрошовики відкарбовано за Яна II Казимира (1648 – 1668), 55 (24,2%) – за Яна III Собеського (1676–1696), 1 шостак (0,44%) 1755 р. за Августа III (1733–1763). У скарбі нараховується 90 (39,7%) шостаків пруських правителів, з яких 77 – Фрідріха Вільгельма I (1640–1688), 5 – Фрідріха III (1688 – 1701), 4 – Фрідріха (1701 – 1713), 4 – Фрідріха Вільгельма (1713–1740).

У скарбі наявні 9 трояків: 6 монет короля Угорщини Леопольда I (1658–1705), 1–короля Пруссії Фрідріха Вільгельма (1713–1740), трояк 1695р. Фрідріха III (1688 – 1701), трояк 1706 р. Фрідріха (1701–1713).

Починаючи із кінця XVII ст. на подільський ринок швидко проникають потрійні крейцери Австрії, Чехії, Пруссії та Баварії, про що яскраво свідчить 81 срібна монета Іванковецького скарбу. Найбільше потрійних крейцерів належать емісіям Баварії. У скарбі їх нараховується 67 штук (82,7%). Це 22 монети Максиміліана Емануїла (1679–1726): 1690 р.(2), 1691 р.(1), 1702 р. (11), 1705 р.(1), 1715 р. (3), 1717 р. (3), 1718 р.(3), 1719 р. (2), 1721 р. (4), 1724 р. (1), 1725 р. (1); 44 монети Карла VIII Альбрехта (1726–1745): 1727 р. (3), 1728 р.(2), 1730 р. (2), 1732 р. (2), 1733 р.(4), 1734 р. (2), 1736 р. (25), 1737 р. (3), 1740 р. (1); 1 потрійний крейцер 1745 р. Максиміліана Йосипа (1745 – 1760).

Австрія позначена срібними потрійними крейцерами, переважно богемського карбування, оскільки частина Чехії перебувала в складі Австрії. 5 монет були відкарбовані у Австрії. Це монети 1707 р. (3), 1709 р.(2) Йосипа I (1705–1711).

У скарбі фіксовано 8 потрійних крейцерів королівства Богемії: 1697 р.(1), 1704 р.(1) Леопольда I (1658–1705); 1705 р. (1), 1707 р. (1), 1711 р. (2) Йосипа I (1705 – 1711); 1715 р.(1), 1727 р. (1) Карла (1712–1727). В Іванковецькій знахідці виявлено лише один потрійний крейцер Пруссії 1695 р. Фрідріха III (1688 – 1701).

Якість збереження даних монет досить висока, що дозволяє більш детально розглянути герби, роки карбування, легенди, імена правителів, прослідкувати прогрес тогочасної техніки машинного карбування. Таким чином, іванковецький скарб 1997 р. розкриває дослідникам надзвичайно широкий асортимент подільського грошового ринку в 1657–1860 рр., на якому переважають монети Речі Посполитої, Австрії, Пруссії, Богемії. Як і в описаних уже раніше 10 скарбах, у цій знахідці не виявлено жодної турецької монети. Серед мідних солідів Яна II Казимира (1648–1668), яких у скарбі виявлено близько 4 кг, переважають емісії Польщі. Понад 1/3 частину боратинок складають потерті монети, на яких лише частково збереглися зображення. Серед боратинок виявлено 2 мідних соліди 1753 р. Августа III (1733–1763).

Не менш цікавий за Іванковецький комплекс є Білківський скарб із 88 срібних монет, знайдений в с. Білки Гусятинського району Тернопільської області на правому березі р. Збруч у 2004 р. У знахідці – 40 срібних талерів Іспанських Нідерландів та Голландської республіки 1622 – 1683 рр., 1 срібний флорин (2/3 талера) 1637 р. Іспанських Нідерландів Фердинанда III (1637–1657), 5 півталери 1643 р. Овересселя і 1668 р. Вестфалії, 1 тимф 1663 р. Яна II Казимира (1648–1668), 3 орти 1622 року Сигізмунда III (1587–1632), 4 шостаки 1626 р.(3) Сигізмунда III(1587–1632) і один шостак 1680 р. Яна III Собеського (1676–1796). Серед дрібної монети переважають півтораки та драйпелькери Речі Посполитої, Швеції та Пруссії, відповідно: 13 штук (1622 – 1623 рр.) Сигізмунда III (1587 – 1632), 5 штук (1624 – 1633 рр.) Густава II Адольфа (1621–1632) та Христини (1632–1654), 1 драйпелькер Пруссії 1624 року Фрідріха Вільгельма (1640–1688). Найстарішою монетою скарбу є талер (патагон) Брабанту 1620 р. Альберта та Ізабелли (1599 – 1621) вагою 27,9 г, наймолодшою монетою – левковий талер 1683р. м. Кампена вагою 27 г.

Особливістю даного скарбу є, по-перше те, що в скарбі фіксовані лише голландські талери, переважно левкові. По-друге, у знахідці зовсім відсутні трояки і лише наявний один

гріш. По-третє, майже всі монети скарбу потерті, що свідчить про їх інтенсивне та довготривале використання на грошовому ринку Західного Поділля.

У Національному музеї історії України в Києві зберігається колекція західноєвропейської нумізматики, що налічує близько 40 тисяч монет. Значну частину цього розділу становлять монетні скарби, які ілюструють грошовий обіг в Україні XVI – XVIII ст., і зокрема Поділля. Серед найцікавіших скарбів, які містять серед інших західноєвропейських монет срібні талери, є меджибізький скарб 1950 року, який складається із 27 одиниць (переважно талерів) та Човгузівський скарбовий комплекс із 312 монет¹⁴.

Дуже цікавим та різноманітним за складом виявився скарб із західноєвропейських срібних монет XVII ст., який був виявлений у 1984 р. у с. Юрченки Летичівського району Хмельницької області і переданий жителем села Тарасенком до Меджибізького історичного музею. Скарб нараховує 207 монет середніх номіналів: 4 орти, 2 шостаки, 5 трояків, 51 півторак, 15 драйпелькерів, 33 гроші, 7 тернаріїв (3 денарії), та 90 солідів. У скарбі представлені держави: Річ Посполита, Прибалтійські володіння Швеції, Литва, Бранденбург, Прусія, міста – Рига, Ельбінг та Гданськ¹⁵.

Найдавніша монета Юрченківського скарбу – срібний солід 1613 р. Сигізмунда III Вази (1587–1642) з гербом м. Риги. Наймолодші монети скарбу – соліди 1643 р. шведської королеви Христини Августини (1632 – 1654) карбування м. Риги та Ельбінга. Можна припустити, що даний скарб був захований у кінці 40-х років XVII ст. місцевим селянином, тому що тут переважають півторагрошовики, драйпелькери та срібні соліди. У знахідці відсутні талери і півталери, дуже мала кількість ортів, шостаків та трояків. Період накопичення скарбу – складає 35 років.

Таким чином, розглянувши раніше опубліковані та нові скарби монет XVII – XVIII ст. на території Поділля, автор прийшов до висновку, що, в грошовому обігу Поділля, як і на більшості території України, переважали срібні монети середніх номіналів – орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди та денарії. Досить рідко в скарбах зустрічаються золоті дукати та срібні талери, особливо Речі Посполитої. Майже відсутні в скарбах російські, турецькі та татарські монети, що свідчить про незначний їх вплив на розвиток внутрішньої торгівлі даного регіону, особливо у XVII ст. Найбільше монет серед досліджених 44 подільських скарбів та 2 приватних колекцій грошей XVII – XVIII ст. жителів м. Сатанова припадає на Річ Посполиту, Прибалтійські володіння Швеції, Пруссію, Бранденбург, Голландську республіку, Австрію та Угорщину. У скарбах Хмельниччини зустрічаються монети майже всіх держав та земель Європи, в тому числі Швейцарії та Франції. Це яскраво свідчить про наявність у тогочасній Європі єдиного торговельного та фінансового простору, у якому певну роль відігравало і Західне Поділля.

- 1.Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.170.
- 2.Мельничук І.П. Магдебургське право на Вінниччині // Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Серія: історія. Випуск – VI. – Вінниця, 2003. – С.123–124.
- 3.Бакалець О. А. М. С. Грушевський про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV–XVIII ст. // Грушевський М.С. – державотворень, громадський діяч, вчений, публіцист. Матеріали II регіональної науково-практичної конференції. – Вінниця–Бар, 2006. – С. 173.
- 4.Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XVI – XVIII ст. – Львів, 1996. – С. 79.
- 5.Голиш Г. М. Основи нумізматики. – Черкаси, 2002. – С.81
- 6.Яушева-Омельяничук. Скарб знайдено...//Нумізматики і фалеристика. – 2003. – №2.
- 7.Сецинський Э. “Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.» – М.,1901. – С. 201–284; Город Каменец-Подольский. – К., 1895.
- 8.Стрижакова Н. Талари Західної Європи в українських скарбах // Українська нумізматики та боністика. – 2000. – № 2.
- 9.Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIVXVIII ст. – К., 1981;
- 10.Kotlar M. Znaleziska monet z XIV – XVII w na obszarze Ukrainiskiey SSR. Materialy. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975; Kotlar M. Wiadomosci numizmatyczne XVIII w. –Warszawa. – 1977. – S. 193 – 256.

11. Бакалець О. А. Малий історично-нумізматичний довідник – Бар, 2003. – 115 с.
12. Горішний П. А., Ягодзинський М. І. Клад монет начала XVII в. из с. Аркадиевцы Хмельницкой области // Нумизматика и сфрагистика. – 1967. – № 5. – С. 99–102.
13. Бендюг В. Втрачені скарби // Подільські вісті за 11 травня 2000 р.
14. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах // Українська нумізматика та боністика. – 2000. – № 2. – С. 322–324.
15. Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами). – Бар, 2005. – С. 88–93.

Велико-Бушівський скарб західноєвропейських монет XVII ст.

Про роль західноєвропейських монет в грошовому обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.) свідчать близько 500 скарбів, музейних та приватних колекцій, виявлених у другій половині XIX – на початку XXI ст., вивчених та введених у науковий обіг, в тому числі 63 – автором статті. Наявність в українському грошовому господарстві талерів та їх фракцій яскраво ілюструє скарб срібних монет с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницької області.

Дослідивши 357 скарбових комплекси із монетами майже 20 країн Європи, зафіксованих у 98 випадках (19,83 %) нами зафіксовано скарби із вмістом талерів, тобто майже в кожній четвертій знахідці. Серед 55 скарбів, що містять західноєвропейські монети, знайдених на території Вінниччини в XIX – на початку XXI ст., в 11 (11,2 %) зустрічаються від 1 до 6 талерів, переважно левендальдерів, альбертусталерів, ріксдаальдерів та рейхсталерів. Найбільше знахідок припадає на левендальдери та ріксдаальдери Голландської республіки провінцій: Гельдерну, Голландії, Фризії, Західної Фризії, Зеландії, м. Кампена, м. Зволле, Оверіселля, Утрехта, Бельгії. Талери цієї держави виявлені в 11 скарбах.

Другу велику групу срібних талерів, знайдених на території Вінниччини, складають рейхсталери держав та міст Священної Римської імперії. Їх присутність зафіксована у 8 скарбах, що свідчить про роль цієї держави в грошовому обігу Поділля. Найчастіше зустрічаються талери німецьких держав: Ольденбурга, Брауншвейгу із зображенням велетня, який у пошуках родовищ срібла, вириває із корінням столітню ялину, рідше – Брунсвіку, Гамбурга, Зальцбурга, Тіролю, Лінбурга, Емдена. Лише в 4 комплексах монет другої половини XVII ст. містяться талери Іспанських Нідерландів, переважно альбертусталери та ріксдаальдери часів правління Альберта та Ізабелли (1599 – 1621) і Філіпа IV (1621 – 1665). Окремими знахідками талерів представлені Річ Посполита часу правління Сигізмунда III (1587 – 1632), Бранденбург – Георга Вільгельма (1621–1640), Швейцарія (№ 244), провінції Шафхаузен.

Не дуже часто в скарбах Вінниччини та в цілому Гетьманщини зустрічаються флорини (2/3 талера) і півталери (1/2 талера), відкарбовані на монетних дворах Європи. В нашій топографії ці номінали зафіксовані в 17 (4,7 %) скарбах Гетьманщини 1648–1700 рр. Аналізуючи знахідки, можна стверджувати, що в найбільшій кількості зустрічаються монети Голландської республіки. Флорини провінцій цієї держави виявлені в 7 скарбах та півталери – у 6. На Вінниччині флорини зафіксовані у 5 скарбах, півталери – у 2 комплексах, що свідчить про їх активну роль на грошовому ринку серед інших фракцій талера. У більшості скарбів Гетьманщини (1648 – 1764 рр.), поряд із талерами і флоринами Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії, Бранденбургсько-Пруської держави, містяться польські срібні орти, білонні тимфи та монети середніх номіналів – шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші, третяки, шеляги, денари.

Лічильно-грошова система Речі Посполитої, яка фактично панувала на Поділлі в XVII – XVIII ст., була близькою до дукатово-талерної системи більшості європейських держав. Співвідношення монет в Речі Посполитій у XVII ст. суттєво не змінилося, але в умовах економічної кризи 40-х–60 рр., Ян II Казимир (1648–1668) провів грошову реформу, яка

понирила в цілому якість польського гроша та призвела до проникнення на грошовий ринок Гетьманщини дрібних низькопробних західноєвропейських монет. Про це свідчить 80 % скарбів другої половини XVII ст., знайдених на території 8 сучасних областей України, та і зокрема на Вінниччині.

Проаналізуємо новий скарб, виявлений у 2004 р. в с. Велика Бушинка Немирівського району Вінницької області жителем В. Криворучком. У скарбі зберігалися 483 срібні монети 1611–1667 рр., в тому числі: 6 ріксдаальдерів Голландської республіки, Нідерландів та Бельгії, 1 левковий півталер об'єднаних провінцій Голландської республіки, 1 флорин Священної Римської імперії часу Фердинанда II (1619–1637), 1 орт Пруссії, 264 срібних коронних ортів, 34 орти м. Гданська, 14 тимфів, 12 шостаків, 128 півтораків, 20 коронних білонних шелягів і 1 денар Яна II Казимира (1648–1668). Монети за часом карбування розподіляються так: перша половина XVII ст. – 433 (89,6 %) і друга половина XVII ст. – 50 (10,4 %).

Детальне вивчення кожної монети Велико-Бушівського скарбу засвідчило досить тривалий період накопичення скарбу, який складає 57 років. Найстарішою монетою знахідки є ріксдаальдер Голландської республіки 1611 р., наймолодшою – шостак 1668 р. Яна II Казимира. Про тривалий час використання монет скарбу в грошовому обігу та їх зношеність свідчать дані про діаметр, вагу та пробу 10 номіналів скарбу:

Таблиця 2.

Кількісні та якісні дані про монети Велико-Бушівського скарбу 2004 р.

Парам	Талер	Флорин	Півталер	Тимф	Орт	Шостак	Трояк	Півторака	Шеляг	Денар
Діам.	40 мм	37 мм	30 мм	32 мм	29 мм	26 мм	21 мм	19 мм	16 мм	14 мм
Вага	28, 4–28, 7 г	19, 9 г	13, 5 г	5, 05–6, 04 г	5, 3–7, 4 г	3, 48–3, 95 г	1, 6 г	0, 6 – 1, 2 г	1, 7 г	0, 53 г
Проба срібла	800	650	800	475	250 – 700	375 – 475	375 – 475	250 – 375	250	250

За державною приналежністю та кількістю монети розподіляються так: 475 (98,3%) скарбу належать тезавраціям Речі Посполитої, по 3 (0,62 %) – відповідно Голландської республіки та Бельгії, по одній (0,2 %) належать Священній Римській імперії та Пруссії. Тут виявлено ріксдаальдери 1611 р. – 1, 1619 р. – 1, 1621 р. – 1 – Голландської республіки, 1619 р. – одна монета 1621 р. – 2 бельгійські. Священна Римська імперія представлена флорином (б.д.) Фердинанда II (1619–1637), а Пруссія (герцогство) – ортом 1665 р. Фрідріха Вільгельма I (1657–1688). Серед монет Речі Посполитої у скарбі переважають гроші Сигізмунда III (1587–1632), орти коронні 1621–1623 р. – 264 одиниць; орти м. Гданська 1612, 1614, 1615, 1617, 1620, 1623 рр. – 30 одиниць; шостаки коронні 1627–1632 рр. – 7 одиниць; півтораки коронні 1622–1632 р. – 128 одиниць; Яна II Казимира (1648–1668), тимфи (злотувки) 1663–1665 р. – 14 одиниць; орт 1668 – 1; шостаки коронні 1651–1668 рр. – 5 одиниць, шеляги коронні 1652–1653 рр. – 20 та один білонний денар 1651? Скарб у повному складі потрапив до Вінницького обласного державного краєзнавчого музею. Інвентарний № KB – 70651–71134.

Наукова вартість Велико-Бушинського скарбу надзвичайно велика. По-перше, в даний час дуже рідко до музейних установ доходять цілі скарбові комплекси, їх, як правило, перепродують колекціонерам. По-друге, скарб 2004 р. складається переважно із польських монет 1612 – 1668 рр., в основному ортів та півтораків, часів правління королів Сигізмунда III та Яна II Казимира, що характерно для більшості скарбів другої половини XVII ст. По-третє, майже всі срібні та білонні монети скарбу зношені, що свідчить про тривалий термін їх використання та попит на українському грошовому ринку в період перебування Поділля в складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.) та Гетьманщини. По-четверте, в скарбі поряд із коронними польськими, гданськими та пруським ортами, тимфами, шостаками, півтораками, шелягами і денарієм, наявні 6 ріксдаальдерів, що характерно для значної

кількості скарбів періоду Гетьманщини. Скарб ілюструє весь спектр грошових номіналів українського грошового ринку другої половини XVII ст.

-
1. Котляр М. Ф. Грошовий обіг України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – С. 216.
 2. Kotlar M. Znależiska monet z XIV – XVII w na obszarze Ukrainy SSR Materialy. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk / M. Kotlar. – 1975. – S. 6–272.
 3. Стрижакова Н. Талари Західної Європи в українських скарбах / Н. Стрижакові // Українська нумізMATика і боністика. – К., 2000. – № 2. – С. 299–343.
 4. Бакалець О. А. Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIII ст. / О. А. Бакалець // Наук. записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. – Випуск 10. – Вінниця, 2006. – С. 216 – 228.
 5. Бакалець О. А. Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII ст. (за скарбовими матеріалами) / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2006. – Число 13. – С. 119 – 120.
 6. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. // О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – С. 142 – 171.

Додатки Ілюстрації

Орт м. Гданська, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1617 р.

Орт, Пруссія, Фрідріх Вільгельм (1657–1688), 1665 (1685)

Тимф, Річ Посполита, Ян II Казимир (1648–1668), 1665 р.

Шостак, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1623 р.

**Срібні талери, флорин і півталер XVII ст. із Велико-Бушинкого скарбу
Немирівського р-ну Вінницької області**

Срібний коронний орт Сигізмунда III (1587–1632) із Велико-Бушинкого скарбу

Срібні коронні орти Сигізмунда III (1587–1632) 20-х рр. XVII ст.

Таблиця 3.

Велико–Бушівський скарб Немирівського району Вінницької області 2004 р.

Номінал	Вага	Рік карбування	Метал, проба	Правитель, країна	Кількість екземплярів
Ріксдаальдер	28,6г	1611	Срібло 700	Нідерланди, пров. Конфое	1
Ріксдаальдер	28,7 г	1619	Срібло	Бельгія	2
Ріксдаальдер	28,7 г	1621	700	Бельгія, пров. Грескунт	2
Ріксдаальдер	28,4 г	1621	700	Бельгія, пров. Конкордія	1
Півталер (левковий)	13,2 г	16??	800	Голландська республіка	1
Флорин	19,97 г	16??	650	Св.Рим імперія, Фердинанд II (1619–1637)	1
Півталер левковий	13,5 г	16??	800	Голландська республіка	1
Тимф (злотувка)	5,5 – 6,4 г	1663	Срібло, 700	Ян II Казимир (1648–1668)	14
Орт коронний	7,2 г	1621–1623	Срібло, 250–700	Сигізмунд III (1587–1632)	264
Орт м. Гданська	5,3–7,3 г	1612–1623	Срібло, 250–700	Сигізмунд III	34
Орт	5,9 г	1665	Срібло 700	Пруссія, Фр.Вільгельм I (1657–1688)	1
Шостак коронний	3,48–3,95 г	1627–1632, 1651–1668	Срібло, 375–475	Сигізмунд III, Ян II Казимир	12 5
Півторак коронний	0,6 –1,2 г	1622–1632	Срібло, 250 –375	Сигізмунд III	128
Солід коронний Денар	1,2–1,4 г	1652–1653	Білон 375	Ян II Казимир	20
	0,53 г	1651 ?	Білон	Ян II Казимир	1
Всього монет:	0,5–28,7 г	1611–1667	Срібло	5 країн	483

Veliko-Bushivskiy treasure of 2004 yr of the Western – European Coins of the 17 cent.

About the role of Western – European coins in money circulation of Hetmanschiny (1648–1764 yr.) testify about 500 treasures museum and private collections discovered in the second half of the XIX – at the beginning of the XXI centuries have studied and introduced in the scientific circulation in that number in all 63 – by the auther of this article.

The analysis of treasures with the presence of thalers and their fractions in the Ukrainian money economy brightly illustrates the treasure of silver coins from of the village Velika Bushinka Nemirivskiy district of the Vinnitsa Region.

Грушевський М. С. про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV – XVIII ст.

(співавтор І. Павліна)

Важливим завданням історичної науки є глибоке вивчення соціально-економічних процесів, які відбувалися на регіональному рівні в минулому. Краєзнавчий аспект досліджуваної проблеми, передбачає виявлення нових нумізматичних фіксацій та їх аналіз через особливості життя, побуту, генеалогію місцевих родів, специфіку розвитку чи занепаду господарства, містобудування, топографію населених пунктів, місцеву торгівлю тощо.

Автор розвідки робить спробу на основі аналізу магістерської дисертації М. С. Грушевського „Барське староство. Історичні нариси XVI–XVIII ст. (1894р.) проаналізувати стан грошового ринку, торгівлі та особливості лічби монет на території Барського староства, яке у XVI–XVIII ст. (із невеликою перервою у період національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького), перебувало у складі Подільського воєводства Речі Посполитої. Наукове вивчення регіону, становлення подільського краєзнавства започатковане в другій половині XIX – на початку XX ст. фундаментальними працями В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, П. П. Чубинського, Ю. Й. Сіцінського, М. С. Симашкевича, М. Я. Яворівського, В. К. Гульдмана.

У XX – на початку XXI ст. ряд нових публікацій в галузі поділезнавства випустили у світ В. Д.Отамановський,¹ М. І. Білінський, С. К. Гуменюк, В. П. Воловик², Л. В. Баженов³, Й. І. Винокур, В. С. Прокопчук, В. С. Степанков, О. П. Реєнт, В. О. Савчук, М. М. Кравець, П. С. Григорчук, О. Г. Лойко, Ю. А. Зінько, І. І. Заєць, І. М. Романюк, О. А. Коляструк, С. Д. Гальчак⁴ та інші.

Як ніколи актуально сьогодні звучать слова В. Б. Антоновича – відомого історика, краєзнавця, учителя і наставника М. С. Грушевського: «Дивно жити в краї, не знаючи ні самого краю, ні його людності»⁵. Цієї думки дотримуються місцеві барські дослідники-краєзнавці: М. П. Йолтухівський,⁶ М. Х. Комісарчук⁷, О. А. Бакалець⁸, М. В. Мороз, Є. Й. Меснянкін⁹, Восколуп В. П.¹⁰, М. В. Гонтар¹¹, Прудіус О. А.¹² та інші. У 1890-х роках науковий інтерес до Східного Поділля, і зокрема до історії м. Бара проявив, тоді ще маловідомий у наукових колах Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934 рр.).

За чотири роки він присвятив дослідженню Барського староства ряд своїх праць, котрі лягли в основу його магістерської дисертації. Серед них „Этнографические данные о барской околичной шляхте до конца XVIII в.”, Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве”, „Барське староство. Історичні нариси XVI – XVIII ст.” У вступному слові до останньої праці М. С. Грушевський зазначає, що „... очерки имеют предметом колонизацию Юго-Восточного Подолья в XV–XVI в., историю туземных (місцевих) шляхетских родов, организацию служилого землевладения, сословный строй и местное управление до обращения Барского староства в дедичное владение, т.е до половины XVII в., сбор последующих изменений в строе староства и организацию старостинского и околичного управления в XVIII в.”¹³.

Об`єктом даної розвідки є спроба на базі досліджень М. С. Грушевського та шляхом аналізу скарбових знахідок монет XVI –XVIII ст., виявлених і вивчених автором статті в м. Барі та Барському районі (колишніх володіннях Барського староства), встановити грошові одиниці, які перебували в грошовому обігу староства, на середньовічному ринку Поділля, ціни на ринку на товари широкого споживання, на землю, мастки та інші торгівельні операції.

Місто Рів як замок, центр майбутнього Барського староства (із 1537 р.) вже існувало до початку XV ст. Це підтверджується історичними документами. Збереглася грамота литовського князя Свидригайла, видана в 1405 р. (є інші твердження про 1401 р.), на якій підписався Альберт Ровський, що володів м. Ровом¹⁴. Місто Рів за енциклопедичною офіційною датою виникло у 1425 р., а у 1443 р. було записано, що Рів і Ялтушків перейшли у володіння Стогнева Рея із Шумська. Але у червні 1452 р. татари напали на Рів, спустошили

його, а князя забрали в полон разом дружиною і дітьми. Тому у 1456 р. польський король Казимир дозволив викупити воєводи руському Андрію Одоровонжу Рів з Ялтушковым, Іванівцями і іншими селами у родичів¹⁵.

Тодішніми селами Ровщини володіла українська шляхта. У той час в нашому краї, крім землеробства добре були розвинуті такі галузі, як тваринництво, рибальство, бортництво, гончарство, будівництво, торгівля.

Грушевський М. С. в магістерській дисертації багато уваги приділяє боротьбі між Польщею та Великим князівством Литовським за багаті родючі землі Східного Поділля, яка завершилася в 1569 р. підписанням Люблінської унії на користь Польщі. Але ряд населених пунктів південно-східного Поділля, в тому числі м. Рів переходять під володіння поляків уже в 1452 р.

М. С. Грушевський пише про це так: «Ещё в 1438 г., как видно из пожалования Свидригайлом Слободки и Беликовец Григорию Стреченовичу, этот уголок Ровщины принадлежал ему, но после завоевания поляками Меджибожа и Хмельника, к ним должно было отойти всё Ровское Побожье, вместе со самим Ровом; этот последний в качестве несомненно-польского замка упоминается в 1452 г.»¹⁶. У XVI ст. Рівсько-Барське староство сягає найвищого розвитку. Наша територія тоді була етапом для людей, які мігрували на південь, по ній проходили шляхи татарських загонів. Нова колонізація Ровщини (надалі – Барщини) розпочинається викупом Рову Боною Сфорцою, донькою міланського герцога Джованні Сфорца, королевою Польщі, дружиною короля Сигізмунда I Старого (1506 – 1548)¹⁷. Бона протягом кількох десятків років скуповує маєтки, організовує будівництво нової фортеці на лівому березі р.Рів, сприяє розширенню фільваркових господарств і заселенню Бара та Барщини. У 1536–1537 рр. вона викупила староства Львівське, Самбірське, Рівське, а також Ялтушків. За свідченням М.С.Грушевського, “...викуп Рову (Бару) був здійснений Боною у Станіслава Одроводжа, воєводи подільського на сеймі. 3 червня 1537 р. відносно Рову і Ялтушкова з приналежними до них селами між Боною і Одроводжем відбулася вже угода і Одроводж прийняв від неї викупну суму 2337 злотих (золотих дукатів) і 80 угорських флоринів. На той час ця сума була досить значною¹⁸.

В цей час в Польщі, а з 60-х років XVI ст. в Речі Посполитій, в грошовому обігу панували дві лічильні системи: стара гривнева та нова – злотова. Грушевський у своїй праці багато разів згадує рахунок на гривні та злоті. Зокрема близько 1442 р. він зробив запис ...”Сенку из Верховца было записано 100 гривень на пустынях Бахтынъ (на границе Ушицкого и Миогилёвского уездов) и Щербовцах; но эти местности уже выходят за пределы Барщины”¹⁹.

Золоті та срібні гривні були досить поширеними лічильними та ваговими одиницями ще із часів Київської Русі у так званий «безмонетний період» XII – XIII ст., а також пізніше – в Золотій Орді, Московському князівстві, Новгородському князівстві Великому князівстві Литовському та Польщі. З XIV ст. польська гривня дорівнювала 48 срібним польським грошам і важила 200г срібла. На зміну польській гривні прийшов у 1526 – 1528 рр., за правління Сигізмунда I Старого, злотий²⁰.

16 лютого 1528 р. Сигізмунд I почав карбувати нову обігову золоту монету – червоний золотий, або дукат, вагою 3,5г діаметром 21,2 мм. Їх курс становив 45 срібних грошів. Серед золотих дукатів на грошовому ринку Поділля переважають голландські, угорські та венеціанські «цехіни”. У XVI ст. співвідношення талера і дуката становило 3 : 2. Вага талера складала 2830 г, діаметр – в середньому 40 мм²². Флорини, які неодноразово згадує в „Барському старостві. Історичні нариси XV – XVII ст.” М. С. Грушевський складала 2/3 талера, їх вага становила 19 – 20 г, проба срібла – 650–700.

Бона Сфорца взялася за розширення своїх нових володінь. Уже весною 1638 р. вона викупляє Кариченці у Кричевських, у братів Ярмолінських вимінює с. Гармаки на Напільні Лосківці, восени придбані с. Попівці біля м. Летичева на Бузі. У замін йому віддані Пустині Кудинка і Кашуківці. М.Грушевський наводить ще факт про те, що королева обміняла

с. Маніковці (сучасне с. Маньківці), яке належало Яну Сергу, на с.Гусятин і Котків ці але, очевидно, не без допомоги короля Сигізмунда I. Видача грамоти Бони на ці барські помістя в 1545 р. завершила по збиранню і формуванню цієї землі. Документи засвідчують, що загальна сума, витрачена на викуп володінь, визначена у 3817 злотих, 8 угорських флоринів.

Грушевський наголошує на тому, що ця сума порівняно невелика, якщо прийняти до уваги, що по ревізії 1552 р. доходи володінь Барського староства обраховувались у 5200 злотих. Боні гарантувалося пожиттєве володіння, а по смерті її Барщина переходила до Сигізмунда I і сина – Сигізмунда II Августа, у випадку передчасної смерті останніх – до дочок Бони, яким у разі заміжжя повинна бути виплачена згадана сума (3817 злотих і 80 флоринів)²³.

Велике значення для подальшого швидкого економічного розвитку Барського староства мало рішення Бони про будівництво нової фортеці та міста Бар. У кінці 1537 р. була видана грамота жителям міста на 20- річну пільгу при сплаті коронних і старостинських податків і обіцяно дарування німецького магдебургського права. Як засвідчує дослідник Магдебурзького права на Поділлі І.П. Мельничук, цим правом у XV – XVIII ст. користувалися 52 міста і містечока Поділля, в тому числі Копай-город (із 1624 р.), Бар (1538 – 1640 рр.), Ялтушків (із 1548 р.).

Але Магдебурзьке право не звільняло повністю міщан від податків. Так, міська громада Вінниці зобов'язалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш (грошовий податок) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках, - по 1 злотому. Ще сім років належало платити „воловщину”- від кожних 10 волів – 1 вола. Крім того, від кожного дому давали по півмірки вівса²⁴.

За переписом 1565 р. поляки склали 1/3 населення м. Бара, серед яких переважали торгівці, ремісники і шляхтичі. Руський (український) Бар мав населення чисто землеробське. Так, за свідченням М.Грушевського « із 124 будинків Руського Бару лише 18 не орали полів»²⁵. В Горному Барі на горбистому березі р. Рів жили переселенці – чемериси, які охороняли місто і отримували по 200 злотих на сукно, вони мали право без податку заводити пасіки і засівати вільні поля.

По закінченню королівських пільг жителі всіх трьох міст платили щорічно 15 грошів чиншу, відбували військову службу, при місцевому старості, підтримували греблю на замковому ставку, за що користувалися правом ловити для себе рибу. Крім того, жителі Польського Бару зобов'язувалися вибудувати і утримувати міст через став. З правом збирати мостове на користь міста. Жителі Руського Бару платили медовий податок із своїх пасік і по 3 чвертки вівса. Жителі Гірського Бару – платили по чвертці вівса з диму, «поволовшину» (6 волів раз у з роки із усього міста) і відбували три дні польових робіт на замкових фільварках, пізніше – медову десятину²⁶. М. С. Грушевський на документальному матеріалі доводить привілейоване становище Польського Бару. В люстрації 1570 р. в Барі проживало 486 сімей, із яких – 328 тяглих, на чиншу – 20, слуг – 28, на волі – 104, убогих – 6²⁷.

Талерами, золотими та флоринами розраховувалася між собою велика шляхта, купці, платили викуп знатні полонені, цими монетами платили придане за багатих наречених. Своє багатство в талерах накопичували великі польські, литовські та українські вельможі²⁸. У багатьох скарбах XVII ст. на території України талери зустрічаються дуже часто, хоча в актових матеріалах, і зокрема у магістерській дисертації М. Грушевського, згадуються досить рідко. В грошовому обігу Барського староства переважали талери Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Брауншвейга, Саксонії, Священної Римської імперії, Швейцарії. Прикладом цього може служити колекція талерів, зібрана місцевим нумізмом П. І. Січенком на території Барського району із окремих знахідок монет²⁹.

У XVII ст. з'являються нові грошові номінали – орти (1/4 талера) та півтораки (1,5 гроша), кредитні гроші – низькопробні "тимфи", номінальна вартість яких дорівнювала 1 злотому (30 грошів), а реальна не перевершувала 12 грошів, та мідні соліди – боратинки. В цей час працював Львівський монетний двір, який карбував монети Речі Посполитої в 1656 -

1663 рр. Тут виготовлялися польські срібні орти, шостаки, а також невелика кількість талерів та золотих монет.

Проте населення Поділля найбільше використовувалося в роздрібній торгівлі срібні денарії, соліди (шеляги), півгроші, гроші, трояки, шостаки та орти (1/4 талера). Про це свідчать ряд скарбових комплексів XVI–XVIII ст, знайдених на території Барщини, які зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та у Вінницькому ДПУ³⁰.

Барські скарби XVI – XVIII ст. були невеликими за розмірами і номіналами. Барський скарб 2002 р., який нараховував 76 монет, зберігався у невеликому глиняному горщику. Він складався із 7 коронних ортів, 11 шостаків, 11 трояків, 42 півтораки, 2 литовських та 3 польських півгрошів. Загальна вага скарбу становить 185 г. Найдавніша монета у скарбі – шостак із зображенням Сигізмунда III (1587 – 1632), датований 1614 р., його вага складає 4,37 г. Наймолодша монета – шостак 1676 р. карбування короля Яна III Собеського (1676–1696) вагою 3,48 г.

Аналізуючи подальший розвиток Барського староства в складі Речі Посполитої, можна зробити висновок про те, що як місто, так і податки, які сплачувало населення вже на початку XVIII ст., зросли у декілька разів. Дохід Барського староства, за даними М.Грушевського, в 1765 р. складав 135 тисяч злотих, не рахуючи доходів із шляхетських сіл. За переписом 1739 р. У Барі нараховувалося 432 шляхетських та 394 селянських господарств³¹. Таким чином, магістерська дисертація М. Грушевського є дуже цінним джерелом для вивчення господарського життя, розвитку місцевого шляхетського землеволодіння, грошового обігу в Барському старостві у період пізнього середньовіччя.

-
1. Подільська старовина // Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С.5
 2. Вінничина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження // Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 2005 р., присвяченої пам'яті В.П.Воловика.
 3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія / Л. В. Баженов // Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993.
 4. Гальчак С. Д. Краєзнавство Східного Поділля / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2005. – С.3–4.
 5. Гальчак С. Д. Вказана праця. – С.3.
 6. Йолтуховський М.П., Барладин І.А. Історія рідного краю в двох частинах / М. П. Йолтуховський, І. А. Барладин. – Бар, 1991, 1992.
 7. Комісарчук М. Х. Непроста доля древнього міста / М. Х. Комісарчук // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С.7–10.
 8. Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII ст. / О.А. Бакалець – Бар, 2005. – С. 44 – 84; Грошова політика Центральної Ради на чолі із М. С. Грушевським // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С. 8–93.
 9. Меснянкін Є. Й. Михайло Грушевський і ми / Є. Меснянкін // Барчани за 1 жовтня 2005 р.; Місто Бар і Барське староство // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С.39–42.
 10. Восколуп В.П. Михайло Грушевський і Поділля / В.П. Восколуп // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С. 19–20.
 11. Гонтар М.В. Михайло Грушевський і Бар / М. Гонтар // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С. 21 – 22.
 12. Прудиус О. А. Барське староство – магістерська дисертація М. Грушевського / О. А. Прудиус // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С.59–61.
 13. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XVI–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. V.

14. Барладин І.Д., Живалов О.М., Йолтухівський М.П., Маліновський Ю.Л. Історія рідного краю / І. Д. Барладин, О. М. Живалов, М. П. Йолтухівський, Ю. Л. Маліновський. – Ч.1. – С.13.
15. Барладин І. Д., Живалов О. М., Йолтухівський М. П., Маліновський Ю. Л. Вказана праця – С.13.
16. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XVI–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 31.
17. Меснянкін Є. Й. Місто Бар і Барське староство / Є. Й. Меснянкін // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С. 39–42.
18. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XVI–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С.79.
19. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XVI–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 40.
20. Бакалець О. А. Малий історико-нумізматичний довідник / О. А. Бакалець. – Бар, 2003. – С. 26.
21. Голиш Г. М. Основи нумізматики / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2002. – С.81
22. Скоморович І. Г., Реверчук С. К. Малик Я. Й. Історія грошей і банківництва: Підручник / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик. / за ред Реверчука – К., 2004. – С. 123.
23. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XVI – XVIII ст. – Львів, 1996. – С. 83.
24. Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині / І. Мельничук // Наукові записки. ВДПУ ім. М. Коцюбинського. серія: історія. Випуск – VI. – Вінниця, 2003. – С. 123 –124.
25. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XVI – XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 87.
26. Грушевський М. С. Вказана праця. – С. 90.
27. Грушевський М. С. Вказана праця. – С.109.
28. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – на поч. XVIII ст. / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць. Число 12. ч.1. Інститут історії України НАН України. – К., 2005. С. 147–148.
29. Бакалець О.А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII ст. / О. А. Бакалець. – Бар, 2005. – С. 78 – 89.
30. Бакалець О. А. Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст. / О. А. Бакалець // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць: Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – Число – 7. – С. 325 – 330.
31. Грушевський М. С. Вказана праця. – С. 352.

Додатки Ілюстрації

Талер Брауншвейга, 1628 р., 28,9 г

Талер, Швейцарія, кантон Шафхаузен, 1621 р., 27,1 г

Левковий талер, 1633 р., Голландська республіка, провінція Зволле, 27,0 г

Альбертугалер, 1633 р., Голландська республіка, провінція Брабант, 28,1 г

Флорин, Священна Римська імперія, 1621 р., 20,9 г

Флорин, Священна Римська імперія, Гамбург, 1621 р., 20,9 г

Карта південно-східного Поділля XV – XVIII ст. із нанесеними кордонами та володіннями Барського староства

Аналіз складу скарбів монет Гетьманщини XVIII ст.

В першій половині XVIII ст. соціально-економічний розвиток більшості європейських країн призводить до утворення єдиних національних ринків, наслідком чого стала уніфікація внутрідержавних грошових господарств на основі власного монетного карбування. Монетний імпорт та експорт майже перестають грати визначальну роль і, поступово згасаючи, до кінця століття стають незначними. Але грошове господарство Гетьманщини, незважаючи на цілеспрямовану політику московського уряду по витісненню західноєвропейської монети російською, залишалося в основному до 40-х років XVIII ст. незмінними. Автор статті, використавши вже відомі дослідження І. Спаського, М. Котляра, В. Рябцевича, О. Белої, А. Мельникової, В. Потіна, Г. Голиша, О. Супруненка, А. Юхта, скарбові матеріали Лівобережжя XVIII ст., проаналізував склад 137 скарбових комплексів, у яких домінуючу роль, поряд із традиційними західноєвропейськими, відіграють срібні та мідні російські монети.

Ключові слова: полк, Гетьманщина, червонець, скарбовий комплекс, скарб монет, західноєвропейська монета, російська монета, рубель, подвійний золотий, талер, золотий.

Найбільш поширеними на грошовими одиницями Гетьманщини XVIII ст., поряд із російським рублем та подвійним золотим (2 рублі), залишаються: польські золоті (злоті), талери биті (старі важкі монети), талери (напевно, легші за вагою левендальдери Голландської республіки), чвертки (1/4 талера), червоні (золоті західноєвропейські дукати), подвійні золоті дукати, срібні орти, шостаки, трояки та півтораки. Співвідношення між рублем і талером, рублем і золотим, талером і червоним золотим протягом першої – третьої чвертей XVIII ст. було приблизно таким, як в кінці XVII ст.: 1 петровський рубель = 1 талерові. 1 червоний золотий = 2 рублі 25 копійок. 1 рубель = 10 – 12 золотим (злотим). 1 золотий червонець (російський) = 1 срібному рублю або 1 талеру.

Формування загальноукраїнського ринку, його строкатість, серйозно непокоїли уряд Петра I Олексійовича (1682 – 1725). Маючи на меті створення грошової системи з великою кількістю номіналів, уніфікацію російського і українського грошових ринків та збільшення доходів казни, цар провів грошову реформу, яка тривала з 1698 р. до 1718 р.¹

На першому етапі лічильно-ваговий рубль був прирівняний до західноєвропейського талера і важив 28 г срібла. Він ділився на 100 срібних копійок. Почалося будівництво нових монетних дворів: Московський („Китайгородський”) – 1697 р., Набережний мідний – 1699 р., монетний двір Земського приказу – 1700 р., Набережний срібний двір – 1701 р., Кадашевський Починаючи із 1701 р. карбувалися перші серії срібних та золотих монет, а з 1704 р. – перших срібних рублів. На нових монетних дворах були встановлені машини різного типу: плащильні (прокатні) стани, обрізні, на яких проходила вирубка монетних кружків, гуртильні, які служили для витіснення нарізів чи написів на карбові, де відбувалося карбування².

У 1700 р. з'явилися нові мідні монети – денга, полушка та півполушка, які склали відповідно пів, чверть і восьму частину копійки. У 1701 р. розпочався випуск нових срібних полтин, півполтин, гривеників (гривень), що становило 10 копійок, і 10 денг (півгривні), тобто 5 копійок. Того ж року розпочалося карбування золотого червінця (3,44 г), який відповідав західноєвропейському дукатові, та подвійного червінця із портретом Петра I.

Справжній злам відбувся 1704 р., коли було відкарбовано срібний рубль і його соту частину – мідну копійку³. Втім, аж до 1718 р., в обігу перебували старі срібні проволочені копійки⁴.

Спаський І. вважав, що „срібна копійка стала „лідером” – свого роду гарантією мідної, остання була тепер однією із багатьох мідних і срібних монетних одиниць нової системи”⁵. Крім того, 1704 р. почалося карбування в Росії мідних алтинів (3 копійок).

У 1718 р. припинилося карбування срібних копійок і почався випуск нових золотих монет вагою 4,04 г з текстом, що засвідчував їхню вартість, – два рублі⁶. У 1719 р. з'явилися

нові номінали: мідні 5, срібні 15 і 20 копійок, золоті імперіали і напівімперіали, що становили 10 і 5 рублів відповідно ⁷. Імперіали карбували в Російській імперії з перервами із 1755 до 1914 р. Запроваджений імперіал Єлизаветою Петрівною (1741 – 1761)

Особливістю нових російських монет початку XVIII ст. було зображення на них царя, доголового орла, легенди з іменем правителя, номіналу і дати випуску. Для неграмотних людей на дрібних монетах номінал позначався словами та відповідною кількістю крапок. Всі написи на монетах були зроблені російською мовою, що суттєво відрізняли їх від західноєвропейських монет. Поступово старослов'янське позначення року карбування буквами замінилося цифровим ⁸.

Отже, в Російській державі було створену нову грошову систему, яка могла обслуговувати всі види внутрішньої торгівлі.

На думку І. Спаського, В. Рябцевича, М. Котляра, Г. Голиша, І. Скоморовича, С. Реверчука у 20–30-х роках XVIII ст. російські гроші посіли панівне становище на грошовому ринку Гетьманщини. Як вважав І. Спаський, Петро I завершив економічне возз'єднання України з Росією ⁹.

В.Рябцевич, характеризуючи монетні скарби XVIII ст. Чернігово-Сіверщини, наголошує на тому, що після 20-х років „монетний фонд цієї території базується майже виключно на російському карбуванні” ¹⁰.

Монети, введені Петром I, не залишалися незмінними надалі. Зникали одні, з'являлися інші номінали, змінювалися монетні типи, стопа, коливалися їх якісні та вагові характеристики ¹¹. Особливо помітними були зміни в карбуванні мідної монети. В 1700 р. із пуда міді карбувалися монети на суму в 12,8 рублів, з 1718 р. – на 40 рублів, з 1730 р. – на 10 рублів, з 1757 р. – на 16 рублів ¹².

Дохід від реформи 1698 – 1718 років спочатку був величезний, але скоро він почав скорочуватися. У російську казну сплачували податки вже не срібними монетами, а дрібними мідними грошима. Срібні гроші осідали в скарбах або залишалися на руках у населення. Крім цього, ринок був наповнений фальшивими монетами, фабрикація яких після введення 40 – рубльової стопи (при ціні на мідь близько 8 рублів за пуд (16 кг), стала дуже дохідною справою і відбувалася не лише в середині країни, але й за кордоном. До числа негативних явищ відноситься випуск в 1726 – 1727 рр. розмінних срібних монет із дуже малим вмістом чистого срібла, які пізніше зникли із обігу на рівні із фальшивими монетами. Наслідки реформи Петра I незабаром відбилися на грошовому обігу Лівобережжя.

Насправді в I чверті XVIII ст. частка російських монет в грошовому обігу Гетьманщини була ще не значною, але в середині XVIII створюється абсолютна перевага російських монет над західноєвропейськими.

Збереглося багато документів про використання в Лівобережжі золотих та срібних російських монет XVII – XVIII ст. як нашійних жіночих прикрас – дукачів та як підвісок і ланцюжків для дорогих ікон тощо. Так, у описі ризниці Новгород – Сіверського Спасопреображенського монастиря, складеному на початку XVIII ст. серед підвісок згадуються “... копеек серебряных старых 10 и золотых 155”. У приписаній до Спасопреображенського монастиря церкві с. Пречистенського “На образе Николая прикладних 12 крестов, червоний золотой один, таляров польских серебряных три, копеек серебряных вызолоченых 26, серебряных мелких копеек 52”¹³.

Але, як відзначає М. Котляр і показує аналіз скарбових комплексів Лівобережжя у нашому дослідженні, до кінця століття в грошовому обігу, поряд із російськими, перебували західноєвропейські монети. Так, в своєму дослідженні М. Котляр показує значу перевагу російських монет в грошовому обігу України над західноєвропейськими: у XVIII ст. на 297 знахідок російських монет припадало 102 польські та 42 прусько – бранденбургські ¹⁴.

На нашу думку, скарби Лівобережної України першої – третьої чверті XVIII ст. характеризуються такими особливостями: в скарбах кількісно домінують мідні російські монети; часто зустрічаються скарби російських монет вагою від 1 до 100 кг; монети, які наявні в скарбах XVIII ст., виготовлені переважно за однією стопою; досить часто

зустрічаються монети, створені шляхом перекарбування із менших номіналів на більші; іноземні скарби позначені переважно польською дрібною та голландською талерною монетою; у відсотковому відношенні провідне місце в скарбах Гетьманщини середини та другої половини XVIII ст. займають мідні п'ятикопійні монети Єлизавети Петрівни (1741 – 1761) та Катерини II (1762 – 1796); дуже чітко виражений монометалізм скарбів, як правило, срібні та золоті монети не змішуються із мідними.

Із досліджених у дисертації 137 скарбів XVIII ст., знайдених на території Лівобережжя у XIX – на початку XXI ст., у 119 (87%) містяться переважно російські монети. У 10 комплексах наявні монети Прибалтійських володінь Швеції, в 9 – Пруссії, в 5 – Іспанських Нідерландів, в 4 – Священної Римської імперії, в 3 – відповідно Голландської республіки та Австрії, в 2 – відповідно Угорщини, Туреччини, Кримського ханства, і в одному лише скарбі – монети Бранденбурга.

Таблиця № 1.

**Монетні знахідки 1701–1782 рр. на території Гетьманщини
за державною приналежністю**

№ п/п	Назва держави	Загальна кількість скарбів	Скарби XVIII ст.	Кількість скарбів XVIII ст. окремих держав	Місце держави
1	Росія	328	119	103	I
2	Річ Посполита	354	24	1	II
3	Прибалтійські володіння Швеції	219	10	–	III
4	Пруссія	149	9	1	IV
5	Іспанські Нідерланди	53	5	–	V
6	Священна Римська Імперія	62	4	–	VI
7	Голландська республіка	85	3	1	VII
8	Австрія	20	3	–	VII
9	Угорщина	19	2	–	VIII
10	Туреччина	3	2	2	VIII
11	Кримське Ханство	7	2	1	VIII
12	Бранденбург	37	1	–	IX

Таблиця яскраво свідчить про те, що в грошовому обігу Гетьманщини у XVIII ст. домінують російські монети, хоча зберігаються також традиційні західноєвропейські золоті, срібні та мідні монети. Проаналізуємо топографію скарбів, знайдених на Лівобережній Україні по областях та чвертях XVIII ст.

Таблиця № 2. Топографія розміщення скарбів XVIII ст. на землях Гетьманщини

№ п / п	Область	К-ть	%	Село	Місто	I чв. XVIII ст.	II чв. XVIII ст.	III чв. XVIII ст.	Ск. з євр. мон.	Ск. з рос. мон.
1	Київська	28	20,4	5	23	10	4	14	7	21
2	Чернігівська	26	19	22	4	–	4	22	1	25
3	Сумська	21	15,3	20	1	2	3	16	2	19
4	Полтавська	58	42,3	46	12	22	6	30	22	36
5	Черкаська	4	2,9	3	1	–	2	2	2	2
	Всього	137	100	96	41	34	19	84	34	103
	%			70,1%	29,9%	24,5%	13,9%	61,3%	24,8%	75,2%

Аналіз зафіксованих у таблиці скарбів знайдених на території Гетьманщини, показує, що в першій чверті XVIII ст. виявлено 34 (24,5%) комплекси монет, у другій – майже вдвічі менше – 19 (13,9%), а в третій – аж 84 (61,3%) скарби, тобто більше ніж знайдено за першу половину XVIII ст. За національною приналежністю скарби поділяються на змішані і ті, які складаються лише із монет однієї держави. Так, серед 137 знахідок XVIII ст. домінують російські гроші у 103 (75,2 %) скарбах. І лише у 8 (5,8 %) знахідках виявлені західноєвропейські монети (переважно XVII ст.), а у 26 (19 %) комплексах зафіксовані російські та західноєвропейські (переважно польські) монети.

Таким чином, у XVIII ст. в грошовому обігу Гетьманщини в основному панували російські рублі та його фракції, що свідчило про поступовий занепад української автономії, різке зменшення припливу на український ринок західноєвропейської монети, збільшення довір'я з боку українського населення до російських срібних та мідних монет, переорієнтацію української торгівлі на загальноросійський ринок та встановлення на Лівобережжі російських порядків.

Неоднакова географія розміщення скарбів за місцем їх знахідок. 97 (70 %) знайдено в сільській місцевості, і лише 41 (30%) припадає на міста і містечка. Встановлено, що серед населених пунктів Гетьманщини, де виявлено найбільше скарбів XVIII ст., провідне місце займає Київ. Тут зафіксовано 22 скарби, що складає понад 16% від усіх зафіксованих знахідок. У другій половині XVII ст. їх нараховувалося 25.

Белая О. у своєму дослідженні „Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII ст.” (1994 р.) зафіксувала тенденцію до зростання кількості скарбів у самому Києві. Зокрема, нею встановлено, що на Київщині виявлено 41 скарб першої половини XVII ст., переважно західноєвропейських монет, причому – 18 знайдено у самому Києві, який до 1648 р. був центром Київського воєводства. Другою половиною XVII ст. датується 55 скарбів монет, фіксованих на Київщині, з них 23 – у самому м. Києві ¹⁵.

Можна погодитися із думкою зазначеного дослідника про те, що збільшення скарбів в другій половині XVII ст. свідчить про посилення ролі Києва як центра міжнародної торгівлі, зростання грошових заощаджень у населення, зменшення інтенсивності торгових операцій, а також про пануючий розлад в грошовому господарстві, який був викликаний зміною у підпорядкуванні Києва, перетворенням його з центру воєводства Речі Посполитої в прикордонне місто Гетьманщини. Важливою причиною різкого збільшення скарбів, в яких переважала російська срібна копія, а з початку XVIII ст. – інші номінали, є перебування із 1654 р. у Києві російського гарнізону, солдати якого одержували жалування саме російською монетою. У 10 скарбах із 22, знайдених у м. Києві, домінують монети Петра I (1682 – 1725), переважно копійки та рублі (№ 337, 338, 339, 342, 345, 347, 351, 354, 355, 356). Лише 4 скарби мають змішаний характер, вони містять російські та іноземні монети. Це найбільший за кількістю срібних та золотих російських монет скарб Києво-Печерської Лаври 1898 р., який характеризує грошовий обіг м. Києва та всієї Гетьманщини першої чверті XVIII ст.

(№349). Скарб був виявлений у Великій церкві 26 листопада 1898 р. у 5 посудинах (4 олов'яних та 1 дерев'яній) під час ремонту приміщення. Він датується IV – поч. XVIII ст. Скарб Лаври складався із 6190 золотих жетонів та монет, вагою 1 пуд 26 фунтів 50 золотників (27,43 кг) та 9887 срібних монет та жетонів, вагою 18 пудів 27 і 3/4 фунта (273, 44 кг). Скарб був проданий керівництвом Лаври Ермітажу за 65 тисяч рублів¹⁶.

Географія карбування монет та жетонів досить велика та різноманітна. За абсолютною кількістю монет перше місце займають грошові одиниці Голландської республіки та Іспанських Нідерландів. Золотих дукатів цих країн в скарбовому комплексі було 3996, срібних монет 8650 (із них 8375 талерів і 275 півталерів). У скарбі наявні також монети: австрійські – 1184, з яких 748 золотих; німецькі – 1034, з яких 609 золотих; російські – 238, з яких 6 золотих і 232 єфимки (за даними Спаського І. Г. – 241 з московською надчеканкою 1655 р. (2,4%), польські – 195, з яких 161 золота монета; італійських – 80, з яких 79 венеціанських дукатів; французьких – 69 монет, із них 1 золота; шведських – 63, із них 58 золотих, 8 – шведського карбування в Східній Прибалтиці; Трансільванії – 40 монет, з яких 33 золоті; 139 східних золотих монет (головним чином Туреччини), одиничні екземпляри монет Сілезії, Угорщини, Данії та Іспанії. Під посудинами знайдено акт про монети за підписами архімандрита Романа, ієромонахів Лаври Васіона, Веніаміна, Іліадора – Еклезіарха, складений 26 листопада 1731 р. Наймолодшою монетою скарбу є 15 дукатів австрійських, відкарбованих у 1711 р.

Лише у 8 комплексах, захованих переважно у першій чверті XVIII ст. на території Гетьманщини, зустрічаються змішані скарби, у яких присутні талери Іспанських Нідерландів та Голландської республіки.

Таким є скарб с. Нехвороща Новосанжарського району Полтавської області, знайдений 1913 р. (№ 435). Скарб із 530 срібних та білонних монет був виораний під час землеробських робіт. В його складі наявні монети шести держав Європи та традиційні номінали українського ринку кінця XVII – початку XVIII ст.: польські тимфи, орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери прибалтійських володінь Швеції, угорські крейцери, пруські драйпелькери та шостаки, російські копійки та алтини, іспанські талери, ½, ¼ талера. Охарактеризуємо вміст нехворощенського скарбу більш детально. Річ Посполита позначена 117 (22%) монетами Сигізмунда III (1587 – 1632) – ортом 1622 р., 68 шостаками 1623–1627 рр., 14 трояками 1621–1623 рр., 27 півтораками 1621 – 1627 рр., Яна II Казимира (1648–1668) – 4 злотувками (тимфами) 1664 р., 3 шостаками 1664 – 1665 рр., 1667 р., Яна III Собеського (1674 – 1696) – шостаком 1683 р.

У скарбі наявні 7 (1,32%) монет Іспанських Нідерландів Альберта і Ізабелли (1598–1621) - ½ талера і ¼ талера б.д., Філіпа IV (1621–1665) – талери 1643 р., 1650 р., ½ талера 1637 р., 1653р., ¼ талера 1645 р. Незалежні Нідерланди позначені 1 (0,18%) талером “голландським” 1622 р. Серед 3 (0,56 %) пруських монет – 2 драйпелькери 1621–1622 р. Георга Вільгельма (1619–1640) та шостак 1680 р. Фрідріха Вільгельма (1640 – 1688). Росія позначена 394 (74,3%) монетами Петра I (1682–1725) – 4 алтинами (3 копійки) 1704 р. та 390 копійок. Прибалтійські володіння Швеції мають 4 (1,75%) ельбінгські драйпелькери (1,5 гроша) 1629 р., 1630 р., 1632 р., 1633 р. Густава II Адольфа (1611–1632), а Угорщина - 15 крейцеріями 1681 р. Леопольда I (1657–1705). Найстаріша монета скарбу півтораки та трояки Речі Посполитої 1621 р. Сигізмунда III, наймолодша – алтин 1704 р. Петра I. Період накопиченні скарбу складає 83 роки.

Отже, нехворощенський скарб яскраво демонструє неоднозначність грошового ринку Лівобережжя початку XVIII ст. та переконливо аргументує домінування серед грошей 6 держав, наявних у скарбі, російських монет.

Типовим для Київщини початку XVIII ст. є змішаний скарб із 2243 срібних російських монет, знайдений в м. Київ у 1860 р. (№ 342). Він був виявлений у скляній пляшці на Андріївському узвозі, в садибі Грабовського. До Нумізматичного кабінету Київського університету передані лише окремі екземпляри – півторак 1662 р. Речі Посполитої Ян II Казимира (1648–1668), 4 копійки Московського царства Михайла I Федоровича (1613–1645),

копійки до 1701р. Петра I (1682–1725) та срібний алтин 1705 р. Монети скарбу датуються 1613–1701 рр.

У 1854 р. (№ 341) в м. Києві 1854 р. під час будівництва знайдено невеликий скарб із монет Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1668), шеляг коронний 1660, драйпелькер 1771 р. Пруссії Фрідріха II (1740–1786), мідна денга 1735 Анни Іванівни (1730–1740), шеляг прибалтійських володінь Швеції.

У м. Києві у 1879 р. позаду братського кляштора викопано 7 монет, які дісталися Архівно-Археологічному музею (№ 343). Це 2 мідних шеляги Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1668), полушки 1730, 1735р. Анни Іванівни (1730–1740), 2 мідних копійки 1757 р. Єлизавети Петрівни (1741–1761), шеляги Прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа (1611–1632) та Христини (1632–1654). Найстаріша монета скарбу – шеляг 20–30-х років XVII ст. Густава Адольфа, наймолодша – 2 копійки 1757 р. Єлизавети Петрівни. Період накопичення скарбу досить тривалий. Усі інші 18 комплексів монет повністю складаються із мідних та срібних російських монет кінця XVII – XVIII ст.

Вартим уваги є скарб 2000 р. (№ 415) із Нових Санжар Новосанжарський р-ну Полтавської області. Це величезний за кількістю та національною приналежністю змішаний скарб західноєвропейських та російських монет, а також 2 срібних гудзики. У скарбі нараховується 13300 одиниць. Експерти визначили, що час закладення скарбу - кінець гетьманування Мазепа І.С. (1687–1709). У комплексі наявні золоті, срібні російські, польські та шведські монети кінця XVII – початку XVIII ст. Скарб зберігається та вивчається у Національному музеї історії України.

Весь спектр монет грошового господарства Черкащини другої чверті XVIII ст. характеризує скарб із 152 одиниць західноєвропейських та російських срібних і мідних монет XVII – XVIII ст. с. Кліщинці Чернобаївського району (№ 468). Обставини знахідки скарбу не відомі. У ньому нараховується 132 (86,8%) срібні монети Речі Посполитої часу правління Сигізмунда III (1587–1632): 3 гроші (1,97%), з яких гріш коронний 1624 р. – 1, гріш гданський 1627 р. – 1, гріш (затерта дата) – 1; 25 (16,5%) півтораків: 1620р. –1, 1621р. – 3, 1622р. – 4, 1623р. – 6, 1624 р. – 2, 1625 р. – 1, 1626 р. – 3, 162...р. – 5; 75 коронних трояків (49,34 %): 1600 р. – 1, 1621 р. – 8, 1622 р. – 37, 1623 р. – 8, 1624 р. – 9, 162... – 11. В Кліщинському скарбі наявні також 29 (19 %) срібних коронних шостаків Сигізмунда III (1657–1632): 1622 р. – 1, 1623 р. – 3, 1624 р. – 2., 1625 р. – 12, 1626 р. – 6, 1627 р. – 3, 162...р. – 2 та 1 шостак часів Яна II Казимира (1648–1668) 16...р. Поряд із польськими монетами у скарбі є: 1 (0,66%) драйпелькер 1626 р. пруського короля Георга Вільгельма (1619–1640), 1663 р. – 1 (0,66 %), 6 пфенігів Бранденбурга 1695 р. – 1, і 1700 р. – 1 екз. (1,31 %). Поряд із західноєвропейськими монетами у Кліщинському комплексі наявні 7,2 % срібних копійок (“чешуйок”) Петра I (1682–1725), 2 із них датуються 1706 р., а 1 – 1711 р. Тут присутні: срібна гривня (10 коп.) 1709 р. (0,66%) Петра I, 2 (1,31%) мідних монети Анни Іванівни (1730–1740) – полушка 173...р., 1 денга 1735 р. та фрагмент срібного хрестика. Загальна частка російських монет у скарбі складає 16 екземплярів (10,5 %). Стан збереження монет скарбу – задовільний. На всіх копійках старого зразка позначення дат здійснене старослов'янськими буквами. Найстаріша монета Кліщинського скарбу - трояк Речі Посполитої Сигізмунда III 1600 р., наймолодша – мідна денга 1735 р. Анни Іванівни. Можна припустити, що скарб був закопаний в землю у другому десятиріччі XVIII ст.

Іншу картину можна спостерігати в грошовому обігу прикордонної частини Черкащини в третій чверті XVIII ст., проаналізувавши скарб с. Байбузи Черкаського району, знайденого у 1982 р. Знахідка нараховує 16 срібних російських монет 20–30-х років XVIII ст. та 1 білонну монету – 4 гроша 1764 р. Речі Посполитої Станіслава Августа (1764–1795). Скарб складається із 14 срібних російських рублів (87,5 %), 1 гривеника (6,25%) 1721 Анни Іванівни (1730–1740), та 20 копійок (6,25%) 1721р. Петра I (1682–1725). Найстаріша монета

скарбу – срібний рубль Петра I 1720 р., із буквеним карбуванням дати, наймолодша серед російських монет – рубль 1738 р. Анни Іванівни, а в скарбі – 1764 р. 4 гроші Станіслава Августа (1764–1795). Вага кожного із 4 рублів 1720, 1723, 1724 та 1725 р. Петра I складає 28,44 г, при пробі срібла 700, вага кожного із 10 рублів Анни Іванівни – 1732 р. - 2, 1733 р. – 2, 1734 р. – 1, 1736 р. – 1, 1737 р. 1, 1738 р. – 1 і 1739 р. – 2 складає 25,85 г., при пробі срібла 770. Байбузівський скарб був захований в землю в середині 60-х років XVIII ст. Знахідка свідчить про активне проникнення в 30- 60-ті роки XVIII ст. на територію Гетьманщини, зокрема в Середнє Подніпров'я, великої російської монети – рубля, який в цей час почав витіснити із грошового ринку західноєвропейську монету талерного зразка. Скарб зберігається в фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Типовим для скарбів XVIII ст. північної частини Лівобережжя є Унучківський скарб 1969 р., який складається із срібних російських рублів XVIII ст. Скарб виявлений в садибі О. Л. Шохів у с. Унучки Чернігівського району Чернігівської області. Скарб, який уперше введений у науковий обіг автором розвідки, нараховує 53 одиниці. Він зберігається у фондах Чернігівського історичного музею. Інвентарний № 1709 – 1761 .

Таблиця № 3. Унучківський скарб 1969 р.

Інв. № НМ	Назва монети	Країна, правитель	Рік карб.	Діам. Мм	Вага г	Проба	Кіл. шт
1709	рубль	Московське царство, Петро I (1682-1725)	1702	4	28,0	840	1
1710	рубль	“ - “	1719	4	28,44	700	1
1711	рубль	Російська імперія, Петро I	1722	4	28,44	700	1
1712-1713	рубль	Петро I	1725	4	28,44	700	2
1714-1715	рубль	Російська імперія, Петро II (1727-1730)	1727	4	28,44	700	2
1716	рубль	“ - “	1728	4	28,44	700	1
1717	рубль	Російська імперія, Анна (1730-1740)	1730	4	28,44	700	1
1718-1719	рубль	“ - “	1731	4	25,85	770	2
1720	рубль	“ - “	1732	4	25,85	770	1
1721-1722	рубль	“ - “	1733	4	25,85	770	2
1723-1724	рубль	“ - “	1736	4	25,85	770	2
1725-1726	рубль	“ - “	1737	4	25,85	770	2
1727-1730	рубль	“ - “	1738	4	25,85	770	4
1731	рубль	“ - “	1739	4	25,85	770	1
1732-1733	рубль	Російська імперія,	1743	4	25,85	770	2

		Єлизавета Петрівна (1741–1761)					
1734- 1736	рубль	“ - “	1745	4	25,85	770	3
1737- 1738	рубль	“ - “	1747	4	25,85	770	2
1739	рубль	“ - “	1748	4	25,85	770	1
1740- 1741	рубль	“ - “	1749	4	25,85	770	2
1742- 1743	рубль	“ - “	1751	4	25,85	770	2
1744	рубль	“ - “	1752	4	25,85	770	1
1745	рубль	“ - “	1753	4	25,85	770	1
1746	рубль	“ - “	1754	4	25,85	770	1
1747- 1753	рубль	“ - “	1755	4	25,85	770	7
1754	рубль	“ - “	1759	4	25,85	770	1
1755- 1756	рубль	Російська імперія, Катерина II (1762–1796)	1763	4	24,0	833	2
1757- 1758	рубль	“ - “	1765	4	24,0	833	2
1759	рубль	“ - “	1766	4	24,0	833	1
1760	рубль	“ - “	1767	4	24,0	833	1
1761	рубль	“ - “	1779	4	24,0	833	1

Найстарішою монетою унучківського скарбу є рубль 1702 р. Петра I (1682 – 1725) Московського царства. Наймолодша – рубль 1779 р. імператриці Катерини II (1762 – 1796). Період накопичення скарбу складає 52 роки. Найбільше монет відкладено в період правління Анни Іванівни (1730 – 1740) – 15 одиниць (28,3%) та Єлизавети Петрівни (1741 – 1761) – 23 одиниці (43,39%). 7 рублів (13,2%) відкарбовані за правління Катерини II (1762 – 1796), 5 (9,43%) – за Петра I (1682 – 1725) і 3 (5,66 %) – за правління Петра II (1727–1730). Вага рублів коливається від 24 до 28,44 г, проба срібла від 700 до 840. Загальна вага скарбу становить 1363 г. На гурті монет Катерини II 1763, 1765, 1766, 1767 рр. нанесені скісні карби замість гуртових написів. Через це із початку 60-х років XVIII ст. на Лівобережжі російський рубль почали називати “карбованцем”. На окремих монетах скарбу є тріщини, царапини, зрізи країв та стерті місця. У цілому стан збереження монет задовільний. Скарб належав людині середніх статків, ймовірно козаку.

Проаналізувавши дані нумізматичні комплекси, можна зробити висновок про те, що серед скарбів XVIII ст., знайдених на Київщині, частина земель якої разом із Києвом входили до складу Гетьманщини, Полтавщини, Чернігівщини, Сумщини, Лівобережжя Черкащини, є комплекси як змішані, так і ті, які складаються виключно із російських монет. Наявність в окремих скарбах російських, польських та німецьких срібних та мідних монет свідчить про домінування цих монет на грошовому ринку Лівобережжя, а також про активну торгівлю Гетьманщини в XVIII ст. із Росією, Польщею, Правобережжям, яке входило до Польщі, Пруссією, Бранденбургом, Прибалтикою.

Аналізуючи скарбові матеріали I – III чвертей XVIII ст. Лівобережжя в порівнянні із другою половиною XVII ст., можна спостерігати таку закономірність – різко зменшується кількість російських розмінних монет у скарбах. Це відбувається не тому, що зменшується кількість російських монет на грошовому ринку Лівобережжя, а скоріше всього самодержавство у цей період проводило систематичну і цілеспрямовану монетарну політику,

періодично запроваджувалося монетні реформи, розвивало загальноросійський ринок, здійснювало обмін старих монет на нові. Тому практично не було потреби в населення перетворювати мідні та срібні гроші на скарби. Спостерігається тенденція до зменшення ваги срібних та мідних монет тих самих номіналів Письмові джерела і скарби доводять велику різноманітність грошових номіналів Гетьманщини у XVIII ст. Найбільше згадок в них про російські монети: золотий імперіал (10 рублів), ½ імперіала (5 рублів), двахрубльовик, червонець, срібні – рубль (рублевик, карбованець), єфимок, полтина (50 к.), четвертак (25 коп.), двохгривенник (20 коп.), п'ятиалтинник (15 коп.), гривенник (10 коп.), напівгривна або п'ятачок (5 коп.), алтинник (3 коп.), 1 копійка, мідні – рубль, полтина, 10, 5, 2, 1 копійки, денга (1/2 коп.), полушка (1/4), напівполушка (1/8 коп.).

Поряд із російськими монетами, вказаного періоду в часи Гетьманщині населення продовжувало використовувати традиційні іноземні монети: золотий подвійний дукат (двойний червоний), дукат (червоний золотий), срібні талери, півталери, орти, білонні злотувки (тимфи), шостаки, трояки (шаги), півтораки (чехи), драйпелькери, крейцери, шеляги, рідше гроші (орлянки).

1. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Петро Барський, 1918. – С. 99.
2. Юхт А. Русские деньги от Петра Великого до Александра I / П. Юхт. – М., 1994. – С. 13–15.
3. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик. – К.: Атіка, 2004. – С. 129.
4. Клецинов В.Н., Гришин И.В. Рекомендации и классификация штемпелей проволочных копеек совместного правления царей Ивана и Петра Алексеевичей (1682–1694 гг.) / В. Н. Клецинов, И. В. Гришин //Междун. нумизматический альманах “Монета”. – Вологда: Ардируса, 1995. – С. 3–9.
5. Клецинов В. Н., Гришин И. В. Там само. – С. 131.
6. Кравцов В. Д. Русские монеты / В. Д. Кравцов. – М., 1994. – С. 3–4.
7. Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики / В. М. Потин. – С-П., 1993. – С. 146.
8. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик. – К.: Атіка, 2004. – С.132–133.
9. Котляр М. Ф. Нариси історії обліку і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 151.
10. Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск: Народная аскета, 1977. – С.114–115.
11. Голиш Г. М. Основи нумизматики. Навчальний посібник. 2-ге видання / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2006. – С. 112–113.
12. Узденников Н. Монеты России / Н. Узденников. – М.: Финансы и статистика, 1985. – С. 176–177.
13. Спаський І. Г. Дукади і дукачі України / І. Г. Спаський. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 34.
14. Котляр М. Ф. Нариси історії обліку і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 151.
15. Белая О. М. Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII ст. Дис. канд. істор. наук / О. Белая. – К., 1994. – С. 29.
16. Потин В.М. Сокровища монастырской казны (Киево-Печерский клад 1898 г.) / В. М. Потин // Нумизматика і фалеристика. – 2000. – № 4. – С.31.

Analysis of composition of coin treasures of the 18-th century of Hetmanshchini I p the first half of the 18 th century the socio – economic development of the most European countries causes to the formation of the sole national markets, the result of what became the unification of domestic money economies on the basis of own monetary coinage. The monetary import and export almost stop to act the previous part and gradu decreasing, to the end of the century become not considerable. But money economy of Hetmanshchini, 10 regiments of which after “ Eternal Peace ” in 1686 entered under the protectorate of Moscow reigh, in spite of purposeful policy of Moscow government on expulsing of the west European coin by Russian, stayed mainly till 40-s years of the 18 th century traditional. The author of this article has already used outstanding researches of I. Spaskiy, M. Kotlyar, V. Rybtsevich, O. Bela, V. Potin, G. Golish, O. Syprylenko, A. Yuhta treasure

materials of the left – bankness of the 18 th centure, has analysed the composition of 137 complexes of treasures in which the dominant role, next to traditional west – European play the silver and copper Russian coin

Барські скарби монет XVII ст.

Хранителі центральних та місцевих мінцкабінетів (музеїв) вже з середини XIX ст. розуміли значення монетного скарбу як цілісного комплексу, що є немовби моментальним знімком грошового обігу в конкретній місцевості на момент його приховування. За півтора століття українською історичною наукою зафіксовано близько 2,5 тисячі скарбів монет, про склад яких є більш-менш повна інформація. Автор даної статті зробив спробу, використавши довідкову базу та методики відомих українських нумізматів (В. Шугаєвського, М. Дмитрієнко, М. Котляра, Г. Козубовського В. Зварича, Г. Голиша, Яушевої–Омельянчик), систематизувати та проаналізувати барські скарби західноєвропейських срібних монет XVII ст.

Ключові слова: *Барський скарб, орт, шостак, трояк, півторак, гріш, півгріш, солід, дена рій, копійка, драйпелькер, талер.*

Будь-який скарб монет є неоціненною знахідкою для науки, особливо коли він зберігся повністю. Скарб складається, як правило, із монет, які одночасно перебували в грошовому обігу в тому чи іншому регіоні, місті чи на ринку. Дуже часто в Україні зустрічаються змішані скарби, які складаються із монет різних держав. Також нумізмати розрізняють скарби довготривалого й короткочасного накопичення. Перші містять монети, відділені значними хронологічними рамками, але які перебували в грошовому обігу одночасно. Скарбів, знайдених на території Поділля, що мають змішані комплекси XVII – XVIII ст., у декілька разів більше, ніж однорідних короткочасного накопиченних.

Таким найбільшим змішаним скарбом, виявленим на території Вінницької області за останніх 100 років, є XVIII ст., знайдених у с. Гопчиця Погребищенського району, куди ввійшли гроші, великий комплекс срібних монет Польщі, Пруссії, Литви, Прибалтійських володінь Швеції, Померанії та Росії. датований XVII ст. Скарб знайдений у 1991 р. і містить 6821 монету: денарії, соліди, півгроші, гроші, півторагрошовики, драйпелькери, трояки, орти та срібні російські копійки. Найдавніша монета скарбу – срібний гріш 1613 року Сигізмунда III(1587 –1632), найновіша – шостак 1662 р. Яна II Казимира (1649–1668). Скарб, який знайшов житель села Гопчиця Шевчук А.П. у піщаному кар'єрі, є фактичним доказом домінування середньої та дрібної іноземної срібної монети, переважно польського виробництва.¹ Про це ж свідчать ряд скарбів, знайдених в місті Бар та в Барському районі за останніх 130 років. Так, у 1891 році в м. Бар була зареєстрований скарб із 48 срібних монет XVI –XVII ст. середніх номіналів Речі Посполитої та Пруссії.²

Другий відомий барський скарб, який зберігається у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї³. (акт передачі № 495), був виявлений у 1978 р. по вулиці М.Врублевського, 15 в землі на глибині 50 см. Скарб, який складався із 86 срібних монет, переданий до музею вчителькою Барської школи – інтернат. Найстаріша монета скарбу – срібний солід Сигізмунда III (1587–1632) 1613 р. наймолодшими монетами скарбу є драйпелькери (1,5 гроша) Прибалтійських володінь Швеції часу правління Христини Августи Вази (1632–1654), на яких через тривале використання в грошовому обігу не збереглися дати карбування. Можна припустити те, що скарб був захований у землю на початковому етапі національно – визвольної революції в Україні (1648–1676 рр.)

У змішаному скарбі містилося 14 шиллінгів Прибалтійських володінь Швеції, зокрема Густава II Адольфа (1621–1632) 1627 р. (2), 1630 р. (1), 1631 р. (6), 16... (5), 1 шиллінг пруського короля Георга Вільгельма (1619 – 1640); 37 потертих солідів Сигізмунда III Вази (1587–1632) без дати, 1613 р.(2), 1623 р.(1), 1625 р.(1), 1627 р.(1), 1 литовський солід 1627 р.

та 2 потрійних денарії 1630 р. Речі Посполитої. У скарбі також присутні 5 драйпелькерів Прибалтійських володінь Швеції Христини Августи (1632–1654) та 1 драйпелькер 1625 р. Пруссії, зокрема Георга Вільгельма (1619–1640).

Останній барський скарб, який детально вивчений автором статті, був виявлений у 2002 р. в м.Бар. За характером знахідки та складом монет він дуже подібний до попередніх барських скарбів 1891 р. та 1978 р.

Скарб, який складається із 76 срібних монет, переданий Лисим А. К. до Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Стан збереження монет в основному задовільний, що дає можливість їх датувати, класифікувати та ідентифікувати.

Оболонка барського скарбу 2002 р. – це невеличкий глиняний горщик круглої форми із вінцем висотою 10 см., діаметром – 12 см, виготовлений із місцевої глини барським майстром XVII ст. Детальний огляд знахідки дав можливість визначити її вміст – польсько-литовські та шведські (Прибалтійських володінь Швеції) монети XVII ст., які перебували в грошовому обігу України і Поділля зокрема, як у період панування Речі Посполитої на “королівських” землях Барського староства, так і в період утвердження Гетьманської держави і так званої “Руїни” (1663–1679 р р.)⁴.

У скарбі наявні коронні срібні орти, шостаки, трьохгрошовики (стосовно них в Україні використовувалася ще назва “шаги”⁵), півторагрошовики, драйпелькери, литовські та польські півгроші і соліди.

У горщику зберігалися 7 ортів, 11 шостаків, 11 трояків, 42 півторагрошовики, литовський гріш, півгріш та два соліди. Якість збереження монет різна, проба срібла досить висока, переважно в коронних ортів, трояків, шостаків 20-х років XVII ст. Загальна вага скарбу складає 151,3 г.

Найдавніша монета у скарбі – шостака (6 грошів) 1614 р. із зображенням Сигізмунда III (1587–1632), найновіша – шостака 1679 року Яна III Собеського 1676–1696). Вага цих монет відповідно складає 4 г і 3,4 г. Дещо важко було встановити дату випуску найновішого шостака, через те, що була стерта остання цифра дати. Але автор шляхом співставлення монети із польським ілюстрованим каталогом “Zagorskiego I. Tablice o monetach dawnej Polski. (Warszawa, 1845. – Табл.45, мал.595⁶, встановив, що дана монета ідентична зображенню монети 1679 року на малюнку. По-друге, відомий білоруський нумізмат В. Рябцевич у своїй монографії “О чём рассказывают монеты”(1977) наводить факт про те, що Яна III Собеського на престол вибрав польський сейм у 1676 р., а в 1677 р. Коронний сейм ” обнародовал постановление “Менница коронная”, согласно котрому открывались монетные дворы в Быдгоще и Кракове для чеканки «единой во всём монеты ...для Польши и Великого княжества Литовского»⁷. По-третє, масовий випуск монет на цих дворах від потрійного гроша до золотого дуката датований початком 1679 р. Тому логічно можна припустити, що шостака Яна III Собеського фіксується 1679 р.

На краю дев`яти монет скарбу зроблені отвори шилом чи іншим металевим пробосом, що свідчить про їх використання як нашійних жіночих прикрас – дукачів. Із семи срібних коронних ортів (1/4 срібного талера, чистого срібла – 4,85 г), які карбувалися на монетному дворі у м. Бидгош, у барському скарбі переважають емісії 1621–1624 р. р. Вага ортів складає 6,5 – 6,8 г.

Аналіз 11 коронних шостаків свідчить про їх велике поширення у грошовому обігу України протягом XVII ст., незважаючи на постійний процес їх знецінення (зменшення вмісту срібла). У монеті 1614 р. вагою 4, 376 г вміст чистого срібла складає 3, 69 г, в шостаку 1665 року, який карбувався за короля Яна II Казимира, вага складає вже 3,48 г із вмістом чистого срібла 1,3 г. Цей факт свідчить про початок занепаду економіки грошового господарства Речі Посполитої, особливо після її поразки у Визвольній війні українців під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.)⁷.

У скарбі зберігалися коронні шостаки 1614, 1623, 1625, 1626, 1627, 1656, 1665, 1679 рр. Знахідка, скоріш за все, належала одному із барських ремісників (міщан), який в часи

перебування Поділля у складі Туреччини (1672 –1699), вирішив приховати свої незначні заощадження, на майбутнє.

Аналіз скарбового матеріалу показує, що переважна більшість трьохгрошовиків, що були в обігу на території Правобережжя у II половині XVII ст. – це монети, карбовані у Речі Посполитій у 1620 – 1624 р. р. Із 11, випущених на польських і литовських монетних дворах (Вільно, Краків), переважали гроші із вмістом чистого срібла 0,91г. Серед них одна монета датована 1620 р., 3 – 1621 р., 3 – 1622р., 2 – 1623 р., 2 – 1624 р. На аверсі трьохгрошовиків зображено герб, дату карбування, напис на польській мові – III GROSARG, на реверсі – портрет Сигізмунда III (1587- 1632 р. р.), Яна II Казимира (1648–1668 р. р.) чи Яна III Собеського (1676 – 1796) ⁸.

У Барському скарбі домінують півтораки – срібні дрібні монети вартістю 1,5 гроша, які карбувалися монетними дворами Речі Посполитої (у Кракові в 1614 – 1625 р. р., у Львові – 1654–1666 р. р., у Бидгощі і Вільно в 1619 – 1620 р. р.), в Курляндії та Шведських володіннях Прибалтики. Поява півторагрошовиків була викликана тим, що при масовій емісії трояків не було відповідної монети, яка б дорівнювала половині його вартості. Маса півторагрошовиків спочатку дорівнювала 1,54 г (0, 72 г чистого срібла). Згодом вона зменшилася до 1,08 г (0,32г чистого срібла).⁹ На аверсі монети внизу вміщувалася цифра 3, що означала її вартість – 3 півгроші, а на реверсі – традиційна цифра 24, що вказувала на колишню вартість коронного талера – 24 гроші. Півтораки, які в Україні у народі прозвали “чехами”, були найпоширенішою розмінною монетою протягом XVII – XVIII ст.

На Лівобережжі у II половині XVII ст. півторагрошовики за вартістю прирівнювалися до російської срібної копійки. Ці, найбільш поширені на грошовому ринку монети, в західній Європі називали драйпелькерами. Така назва вживалася також і до прибалтійсько - шведських, бранденбургсько – прусських та інших півторагрошовиків XVII ст.

На гербі 7 курляндських півторагрошовиків зображено два польських орли, квітку реп'яха і лев. На 6 срібних драйпелькерах – два крокуючих леви та три корони – герб Швеції і напис Gvstadol. 3 монети – датовані 1624р., 1 – 1630 р., 1 – 1631 р., 1 – 1633 р. Ці емісії карбував переважно шведський король Густав Адольф (1621–1632), а із 1632 до 1654 р. – королева Швеції – Христина. Практично драйпелькери та польські півторагрошовики зустрічаються поряд у скарбах XVII ст. на всій території Гетьманщини, що свідчить про широке їх використання на грошовому ринку України та розвинуту міжнародну торгівлю.

За часу гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676) у Лисянському фальшивомонетному дворі також карбували підробки низькопробних півторагрошовиків, шостаків із знаком Львівського монетного двору (з зображенням “лева”), півторагрошовиків та мідних солідів (боратинок)¹⁰.

Серед 42 півторагрошовиків, що зберігалися у скарбі переважають монети, карбовані у 1621 – 1632 рр. – 38 штук, 5 монет датовані 1633 р. Це був рік приходу до влади в Речі Посполитій нового польського короля із династії Вазів – Владислава IV (1632 –1648). З його правлінням пов'язане різке скорочення випуску монет середніх номіналів, тому в цей час в Речі Посполитій, і зокрема на Поділлі, в грошовому обігу переважали старі високопробні монети Сигізмунда III Вази, переважно 20-х років XVIIст. Серед монет : 2 півторагрошовики (1620 р. і 1622 р.) із пробитими отворами, 2 (1624 р.) – із обрізаними кінцями, 5 – без чіткого зображення дати карбування. Більше десятка півторагрошовиків сильно потерті, що свідчить про досить великий період їх використання, низьку пробу срібла (500 і нижче) та великих їх попит серед населення Поділля. Мізерну кількість (2 монети) складають литовські півторагрошовики із зображенням вершника і портрета Сигізмунда III (1587-1632). Вага півторагрошовиків з Барського скарбу коливається від 0,7 г до 1,3 г.

Серед дрібніших номіналів у скарбі є литовський гріш 1626 р. карбування вагою 0,63 г, півгріш (0,9 г) без дати карбування та два соліди незадовільного стану збереження (вага кожного складає близько 0,5 г) .

У 1990 р. в с. Журавлівці Барського району на городі Тарапатої С.Д. було викопано скарб, який складався із 924 срібних монет. Він містив 16 ортів 1621 – 1626 рр. часів Сигізмунда III (1587 –1632), 38 шостаків 1622 – 1626 рр., 817 півтораків Речі Посполитої 1619 –1627 рр., 165 шведських драйпелькерів 1630 –1635 рр., 45 півтораків прибалтійських володінь Швеції 1622 – 1635 рр., 1 драйпелькер Померанії 1622 р., 61 монету Пруссії Георга Вільгельма та Густава II Адольфа 1621– 1633 рр.¹¹.

Ще один цікавий скарб монет був виявлений під час копання городу в с. Копайгород Барського району у квітні 2005 року Гуляком Р.М.

Копайгородський скарб нараховує 59 срібних монет Речі Посполитої та 1 золоту. Найстарішою монетою скарбу є орт 1665 р. Яна II Казимира(1648–1668). Наймолодша монета трояк 1755 р. Августа III (1733–1763). У скарбі містяться орти, шостаки та трояки. Ймовірно скарб був захований господарем у землю в торбинці чи ганчірці на нетривалий час, тому що не виявлено на місці знахідки посудини чи її черепків. На жаль, копайгородський скарб був вивезений до Росії і втрачена можливість його детального вивчення.

У 1851 р., на Поділлі в с. Володіївці (Барський район, Вінницька область) виявлено найбільший скарб західноєвропейських монет за період 1844-1889 рр. У скарбі містилося 874 монети 1556–1620 рр., серед яких були гроші Брауншвейга, герцогства Мюнстельбергського, герцогства Юліх і Клеве, графства Мансвельд, єпископств Бріксель, Верденського, абатств Карбай і Кведлінбург, Угорського князівства Семигородського, міст Геттінгема, Гамбурга, Ганновера, Кельна, Оліва, князівств Рейхтейна, Штитиня – Померанського, Швейцарського кантону Цуга, графства Шаумбург і князівства Ліпе.

У с. Ялтушків Барського району в 1897 р. виявлено скарб із 30 срібних монет XVII ст., частина з них – білонні польські і пруські монети.

Отже, скарби західноєвропейських монет (барські скарби 1891р., 1978 р., 2002 р., ялтушківський 1897 р., володіївський 1857 р. журавлівський 1990 р. копайгородський 2005 р., войнашівський 2011 р.) дають можливість дослідникам констатувати перевагу польських, литовських, пруських, шведських, німецьких та угорських монет у грошовому обігу Барського староства в XVII ст. У 6 скарбових комплексах виявлено 2166 срібних монет європейських країн та німецьких земель. У жодному серед досліджуваних барських скарбів не виявлено срібних талерів, хоча про їх інтенсивне використання свідчать окремі знахідки голландських, німецьких, швейцарських та польських талерів, наявних у колекції жителя м.Бара Січенка П. І. Дані знахідки допоможуть краще проаналізувати товарно - грошові та економічні відносини в Україні, і зокрема в Барському старостві, у час входження українських земель до складу Речі Посполитої та в добу Гетьманщини, зрозуміти причини відсутності карбування власної національної грошової одиниці у гетьманський період (1648 –1764 рр.).

1.Фонд Вінницького обласного краєзнавчого музею. Акт від 8.01 1991 р., КВ 54484.

2. Сицинський Ю. Археографічна карта Подільської губернії / Ю. Сицинський. – М., 1901. – С. 201.

3. Лойко О. Г. Опис Барського скарбу 2002 р. / О. Лойко – Вінниця, 2002. – 3 с.

4. Дмитрієнко М., Литвин В., Ющенко В. Гроші в Україні. Факти і документи / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Ющенко. – К.: Фірма. “ARC. Ukraine”. – 1998 – С. 14.

5. Шлапінський В. Про походження назв нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой” / В. Шлапінський //Нумізматика і фалеристика. – 2003. – №2. – С. 8 – 9.

6.Zagorskiego I.Tablice o monettah dawnej Polski / I. Zagorskiego. – Warszawa, 1845. – Табл.45, мал. 595.

7. Рябцевич В.Н. О чём рассказывают монеты / Н. В. Рябцевич. – Минск, 1977. – С. 145–146.

8.Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль, 1998 – С. 418 – 419.

9.Бакалець О. А. Нарис історії грошового обігу в Україні (VI ст. до н. е. – кінець XX ст.) / О. А. Бакалець. Дунаївці: ДРД, 2000 – С. 25

10. Бакалець О. А. Гроші та грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIIIст. (за скарбовими матеріалами 1844 –2005 рр. / О. А. Бакалець // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі до слідження. – Вінниця, 2005. – С. 93.

Oleksiy Bakalets, teacher of History of Ukraine Bar Humanitarian-Pedagogical College after M. Hrushevskiy, the obtainer the science-degree of the Institute of the History of Ukraine NANU

In 2002 in the ancient town Bar (in 2001 it was 600 years old) Vinnitsa region a new treasure was found of 76 Polish and Lithuanian silver coins. The conditions of keeping these coins are satisfactory and it gives the opportunity to date, to classify and identify them.

Previos inspection of the find gave the possibility to determine its contents – Polish-Lithuanian coins of the XVII- th century, which had been in the money circulation of Ukraine and Podillia, specifically, as in the period of ruling of Rich Pospolita on the “king’s” lands of Bar starostva and in the period of establishing Hetman state and so-named “Ruina” (1663-1679).

The crown silver orti, shostaki, tryohgroshoviki (in Ukraine the name “shagi”(steps) was used), pivtoraki, Lithuanian and Polish pivgroshi were kept in that treasure.

There were 7 ortiv, 11shostakiv, 11 troyakiv, 42 pivtoraki, 2 Lithuanian and 3 Polish pivgroshi in that pot.

So, the Bar treasure of 2002 year gives the opportunity to investigaters to trace the predomination of Polish and Lithuanian coins, which were in the monetary circulation of Podillia in 1614 – 1679 years.

It will help to anylise the trade-money and economic relations in Ukraine in the period of being it in the form-part of Rich Pospolita and in the period of Hetmanshchina to understand the reasons of absence of printing its own national money unit in Hetman period (1648 –1764 years).

Додатки

Таблиця 1.

Скарбові матеріали про іноземні монети XVII –XVIII ст. на території Барщини, які зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому та Барському історичному музеї

№ п/п	Район, рік виявлення	Всього скарбів	Кількість монет	Хар-р скарбу	Кільк. дукат, талер	Кільк. срібн. монет	Країна
1.	1891 р. м. Бар	1	48	Зміш.	–	48	Річ Поспол, Пруссія
2.	1851 р. с. Володіївці	1	874	Зміш.	–	874	Швейцарія, Угорщина, Німеччина, Брауншвейг
3.	1978 р. м. Бар	1	86	Зміш. XVII ст.	–	86	Приб.володіння Швеції, Литва, Пруссія
4.	1990 р. с. Журавлівка	1	924	Зміш. XVII ст.	–	924	Річ Посполита, Приб.володіння Швеції, Пруссія, Померанія
5.	2002 р. м. Бар	1	76	Зміш. XVII ст.	–	76	Литва, Річ Посполита
6.	2005 р. с. Копайгород	1	59	XVII – XVIII ст.	–	59	Річ Посполита
7.	2011 р. с. Войнашівка	1	99	XVII ст.	–	–	Річ Посполита
	Всього:	7	2166	Зміш. XVII – XVIII ст.	–	2067	10 країн

Таблиця № 2.

Дані про скарб литовсько – польських та шведських монет XVII ст.,
знайдений (2002 р.) в м. Бар Вінницької області

Реєстраційний номер	Назва монети	Країна, правитель,	Рік карбування	Метал, проба	Вага	Стан збереження
01	Орт	Річ Посполита,	1620	Срібло,	6,7г	задов.
02	« - »	Сигізмунд	1621	375 – 900	6,5г	незадов.
03	« - »	III (1587 – 1632)	1621	проба	6,5г	добрий
04	« - »	« - »	1623		6,8г	незадов.
05	« - »	« - »	1623		6,5г	задов.
06	« - »	« - »	1623		6,7г	задов.
07	« - »	« - »	1624		6,7г	задов.
08	Шостак	Річ Посполита,	1614	Срібло,	4,0г	добрий
09	« - »	Сигізмунд III	1623	375 і	3,8г	незадов.
10	« - »	« - »	1625	470 проба	4,0г	задов.
11	« - »	« - »	1626		3,9г	задов.
12	« - »	« - »	1627		3,7г	задов.
13	« - »	« - »	1627		3,6г	задов.
14	« - »	« - »	1627		3,1г	незадов.
15	« - »	Ян II	1656		3,8г	задов.
16	« - »	Казимир(1648-	1665		2,7г	задов.
17	« - »	1668)	1665		3,0г	задов.
18	« - »	Ян III Собеський (1676 – 1696)	1674		3,4г	задов.
19	Трояк	Сигізмунд III	1620	Срібло,	1,9г	добрий
20	« - »	« - »	1621	375 – 450	1,8г	добрий
21	« - »	« - »	1621	проба	1,7г	добрий
22	« - »	« - »	1621		1,9г	задов.
23	« - »	« - »	1622		1,9г	задов.
24	« - »	« - »	1622		1,6г	задов.
25	« - »	« - »	1622		1,45г	добрий
26	« - »	« - »	1623		1,9г	добрий
27	« - »	« - »	1623		1,8г	задов.
28	« - »	« - »	1624		1,8 г	задов.
29	« - »	« - »	1624		1,7г	Добрий
30	Півторак	Сигізмунд III	1620	Срібло,	1,2г	незадов.
31	« - »	« - »	1621	250-	0,8г	задов.
32	« - »	« - »	1621	375проба	1,1г	задов.
33	« - »	« - »	1622		1,0г	задов.
34	« - »	« - »	1622		0,9г	задов.
35	« - »	« - »	1622		1,3г	задов.
36	« - »	« - »	1622		1,0г	задов.
37	« - »	« - »	1622		1,1г	задов.
38	« - »	« - »	1622		0,9г	незадов.
39	« - »	« - »	1622		1,2г	задов.
40	« - »	« - »	1623	Срібло,	1,1г	задов.
41	« - »	« - »	1623	250-	0,7г	незадов.
42	« - »	« - »	1623	375проба	1,0г	незадов.
43	« - »	« - »	1623		1,0г	добрий
44	« - »	« - »	1623		1,0г	задов.
45	« - »	« - »	1623		0,9г	задов.
46	« - »	« - »	1623		0,9г	незадов.
47	« - »	« - »	1624		1,1г	незадов.
48	« - »	« - »	1624		0,9г	незадов.
49	« - »	Приб.вол.Швеції	1624		1,2г	задов.
50	« - »	« - »	1624		0,8г	задов.
51	« - »	Річ Посполита	1624		1,0г	задов.

52	« - »	« - »	1624		1,1г	задов.
53	« - »	« - »	1624		1,2г	задов.
55	« - »	« - »	1624		1,1г	добрий
56	« - »	Приб.вол.Швеції	1624		1,1г	незадов.
57	« - »	Річ Посполита	1624		0,9г	задов.
58	« - »	« - »	1625		1,1г	добрий
59	« - »	« - »	1626		1,0г	задов.
60	« - »	« - »	1626		1,2г	задов.
61	« - »	« - »	1633		1,3г	задов.
62	« - »	« - »	1627		1,0г	незадов.
63	« - »	Приб.вол.Швеції	1630		1,1г	задов.
64	« - »	Річ Посполита	1631		0,8г	задов.
65	« - »	Густав Адольф	1631		0,9г	незадов.
66	« - »	(1621 –1632)	1632		1,1г	задов.
67	« - »	Річ Посполита	1633		0,9г	задов.
68	« - »	Приб.вол.Швеції	1633		1,1г	задов.
69	« - »	Річ Посполита	1633		0,9г	незадов.
70	« - »	Владислав IV	б/д		1,0г	незадов.
71	Півторак	(1632 – 1648)	б/д		1,3г	незадов.
72	Півторак	Литва Литва, Сигізмунд III	1625		0,9г	задов.
73	Гріш	Литва Сигізмунд III	1626	Срібло 500 проба	0,63г	задов.
74	Півгріш	Литва	Б/д	Срібло	0,9г	незадов.
75	Солід	Сигізмунд III	Б/д	Срібло	0,5г	незадов.
76	Солід	Річ Посполита	Б/д	Срібло	0,6г	незадов.
Всього:	76 монет	3 держави	-	Срібло	151,3г	-

Ілюстрації

Срібний орт, шостак і трояк з Барського скарбу

Орт Сигізмунда III (1587-1632), 1620 р., 6,7 г

Шостак Яна Собеського (1674-1696), 1679 р., 3 г

Срібний трояк Сигізмунда III (1587-1632), 1621 р., 1,8 г

Барський скарб (2002 р.) західноєвропейських монет XVII ст.

Праця Ю. Сіцінського “Труды одинадцатого археологического съезда в Киве 1899 г.” – важливе нерративне джерело вивчення грошей та грошового обігу на Поділлі в XVII – XVIII ст.

У другій половині XIX – на поч. XXI ст. важливі наукові дослідження середньовічних скарбів, знайдених на території Хмельницької та Вінницької областей, провели краєзнавці – нумізмати: В. Антонович, Ю. Сіцінський⁷, В. Гульдман, К. Страшкевич, О. Компан, І. Степанкова, Н. Стрижакова⁸, М. Котляр⁹, О. Бакалець¹⁰, П. Горішний, М. Ягодзинський¹¹, О. Погорілець, Р. Саввов, В. Бендюг¹². Але першооснови цієї кропіткої роботи були закладені ще в другій половині XIX століття Юхимом Сіцінським, якому у 2010 р. виповнилося 150 років від дня народження.

Сіцінський Ю. на Поділлі провів колосальну дослідницьку роботу по виявленню та фіксації давніх стоянок первісних людей, матеріальних пам'яток різних історичних періодів, а також скарбів монет та цінних речей. У 1901 р. у Москві він надрукував працю “Труды одинадцатого археологического съезда в Киве 1899 г.”. Складена Ю. Сіцінським археографічна карта Подільської губернії характеризує географію розміщення монетних знахідок, серед яких зафіксовано 78 скарбів монет, але без детального аналізу скарбового матеріалу³.

Аналіз скарбового матеріалу показує, що на грошовому ринку Поділля в цей час панували західноєвропейські, литовські та польські срібні і золоті монети, переважно талери та його фракції. Найбільш динамічним періодом карбування монет у Речі Посполитій є період правління Сигізмунда III Вази – короля Польщі, Литви (1587 – 1632) та Швеції (1592 – 1599). У цей час карбували п'ять видів срібних монет: талери (28 – 29 г), півталери (14 г), трояки (3 гроші), гроші й шеляги (соліди), які дорівнювали 1/3 гроша. Із 1580 р. розпочався випуск шостаків (6 грошів), півгрошів (½ гроша) і денаріїв (1/10 гроша).

На початку XVII ст. у грошовому господарстві Поділля панівне становище посідають гроші, півгроші і соліди. Крім польських, литовських, монет Прибалтійських володінь Швеції, на подільських торгах, базарах та ярмарках перебували талери та дрібні срібні монети Бранденбургсько-Пруської держави, Угорщини, Австрії, Голландії, Іспанських Нідерландів та окремих німецьких земель. Дуже незначну роль в грошовому обігу Поділля досліджуваного періоду відігравали срібні та мідні монети Московського царства.

У 40–50-х роках XVII ст. на українських землях широкого розповсюдження набули срібні талери та золоті дукати (угорські, голландські, іспанські, італійські, рідше польські.) Вони були найбільш затребуваними монетами українського грошового ринку другої половини XVII – XVIII ст. Ними сплачували борги, викупляли полонених, укладали важливі торговельні угоди. Охоче накопичувала талери і дукати шляхта, купці, заможне козацтво.

Срібні талери та золоті дукати порівняно рідко зустрічаються у подільських скарбах. Є декілька зафіксованих Ю.Сіцінським знахідок золотих монет в Ямпільському, Ушицькому, Проскурівському та Кам'янецькому повітах Подільської губернії. Так, у 1852 р. в с. Лопатинці Ямпільського повіту на полі разом із людськими кістками знайдено золоті монети: 1 угорський і 19 голландських червінців 1645 – 1720 рр. Можна припустити, що гроші належали вбитому (козаку, польському жовніру чи шведському солдатіві) під час Північної війни, тому що найновіша монета в знахідці датована 1720 роком.

У 1888 р. мешканці с. Стіна (сьогодні Томашпільський р-н Вінницької області) Лукіан Комарчук та Ісак Швець, копаючи могилу на старому кладовищі, що знаходиться на Замковій горі, викопали 25 золотих дукати, срібну велику монету (напевне талер) 1672 р. та цінні речі. Імператорська Археологічна Комісія за знахідку виплатила їм 120 срібних царських рублів. Поряд, серед фундаментів давніх будов і валів, які перерізають гору довжиною 50 сажнів, та особливо на кладовищі жителі села часто знаходять монети XVI – XVIII ст. і цінні речі. У 1891 р. в с. Грушка Ушицького повіту поблизу р. Жванчик на полі

виявлено змішаний скарб, який складався зі срібних денаріїв Траяна, червінців австрійського цісаря Йосипа II та голландських дукатів кінця XVIII ст.

У 1887 р. в с. Ластівці Кам'янецького повіту знайдено золотий червінець XVII ст., викарбуваний у м. Франкфурті. Дещо раніше, у 1889 р., в м. Проскурів (сьогодні Хмельницький) під час копання каналу під фундамент на території садиби Кравецького знайдений скарб голландських червінців та золотих речей. Багато золотих монет із окремих знахідок приховувалися населенням або скуплялися місцевими колекціонерами. Наприклад, великими колекціями срібних та золотих монет в кінці XIX ст. володіли Гейм і Гульдман із Кам'янця–Подільського, поміщик Михайло Меленевський із містечка Фельштин Проскурівського повіту. Ю. Сіцінський у своїй археографічній карті зробив запис "Наследники землевладельца Михаила Зеленева, умершего в 1889 году, хранят коллекцию его нумизматическую, в которой число монет и медалей простирается до 4400 штук. В том числе – 345 золотых и 3402 – серебряных"¹³.

У 1609 р. за короля Сигізмунда III (1587 – 1632) розпочалося карбування ортів (уртів, вуртів), які становили ¼ талера. Спочатку вони дорівнювали 10 грошам і важили 7 г (6 г чистого срібла), але вже 1622 р. їхня вартість складала 18 грошів. З 1614 р. в Речі Посполитій було запроваджено велику кількість срібних півторагрошовиків (1,5 гроша), які в Галичині та на Волині називали "пултораками", а на Київщині, Чернігівщині та на Поділлі – "півтораками", а дещо пізніше – "чехами". Серед подільських скарбів XVII – XVIII ст. майже половинну всіх монет складає саме ця грошова одиниця, яку в Європі ще називали драйпелькером. Півтораки випускали на монетних дворах Бидгоща і Кракова (1614 – 1628), Вільно (1619 – 1620), Риги (1616–1620), Львова (1660 – 1662)¹⁵.

На Правобережжі найбільшого поширення набули півторагрошовики, переважно емісій 1620 – 1627 рр. Їх і в XVIII ст. називали «доброю», «старою» монетою. Спочатку їх вага складала 1,54 г (чистого срібла – 0,72 г), потім вона зменшилася до 1,08 г (0,31 г чистого срібла). На аверсі монети вказувалося число "3", яке означало вартість монети – 3 напівгроша, а на реверсі – число "24", яке означало 1/24 талера.

Другою, найбільш поширеною в Україні срібною монетою, був трояк – монета номіналом в 3 гроша, якого в письмових джерелах другої половини XVII – початку XVIII ст. неодноразово називають "шагом". Ця назва, на думку В. Шлапінського та В. Шугаєвського, тюрського походження і означає – "дрібну монету". В аналогічному значенні в Південній і Середній Європі вживався термін "бабка"¹⁸.

За даними Ю. Сіцінського на археографічній карті Подільської губернії із 1844 до 1898 рр. було зафіксовано 78 скарбових комплексів іноземних монет XVII – XVIII ст. Географія знахідок різна, як і різний склад скарбів. Так, 10 знахідок виявлено в Брацлавському повіті, по 9 – у Ольгопільському, Ямпільському, Кам'янецькому, по 8 – в Проскурівському та Вінницькому, 6 – в Ушицькому, по 5 – в Летичівському та Гайсинському, по 3 – в Літинському, Балтському та Могилівському повітах.

Найбільш цінними, на нашу думку, є наступні скарби:

– Проскурівський повіт. У 1890 р. в місті Сатанові (сьогодні це Хмельницька область) на поміщицькому полі виявлено 163 польських монети XVII ст. У с. Райківці 1886 р. на землях власника Скибневського знайдено 1004 срібні монети, 40 з яких (ймовірноше талерів) взяті Імперською Археологічною комісією. У с. Останківці (1894 р.) виявлено скарб із 63 срібних та 98 мідних монет XVII – XVIII ст., переважно польських, російських, німецьких. Там же було знайдено інший скарб, який складався із 153 півтораків, шелягів польських, пруських, шведських і ризьких першої половини XVIII ст. У 1889 р. у місті Проскуріві знайдено скарб голландських червонців (дукатів) і золотих речей. У с. Печеськи виявлено скарб із 140 срібних польських, російських та шведських монет XVII ст.

– Летичівський повіт. У селі Горбасове 1890 р. поблизу Летичева на селянському полі знайдено 350 польських монет Сигізмунда III (1587 –1632), шведських Густава Адольфа і Христини(1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1713 – 1740). Трохи раніше (1886)

в цьому ж селі селяни знайшли 347 польських і шведських монет із золота (дукати) і срібла (талери і їх фракції) XVII ст. У 1870 р. в с. Попівці знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок) Яна II Казимира (1649 –1668). У с. Варинки (1892) поблизу р. Згар знайдено скарб із 240 срібних польських монет XVII ст.

– Вінницький повіт. У с. Пиків із ставка дістали глечик із 58 монетами (польськими, німецькими, голландськими 1500 – 1625 рр. У 1893 р. у місті Вінниці в шкіряному мішечку знайдено 24 срібних копійки Іоана IV, а дещо раніше (1887) – котелок з польськими монетами початку XVII ст.

– Брацлавський повіт. У 1890 р. в Луці Немирівській селянин Гаврило Шмаль знайшов 1110 польських срібних монет XVII ст. В місті Немирів (1888) знайдено до 900 талерів і дрібних польських монет Сигізмунда III, Яна II Казимира, шведських – Адольфа і Христини, пруських – Георга Вільгельма. У с. Рогозна (1897) знайдено скарб із 775 монет. З них – одна датська, дві - шведських, п'ять бранденбурзьких, п'ять польських (1615 – 1628) XVII ст. У 1887 р. біля Брацлава на полі виявлено скарб із 742 срібних і мідних монет – польських, шведських і бранденбурзьких XVII ст. У с. Сокілець знайдено 499 срібних польських, шведських монет XVII ст. У 1845 р. у містечку Трускавець знайдено 22 польські монети, а у с. Козинці виявлено (1844) скарб із 728 дрібних монет, переважно польських, угорських, тевтонських магістратів, пруських, брауншвейзьких, міста Гамберштадта, графства Юхіль, Клеве і Берть періоду 1528 – 1649 рр.

– Могилівський повіт. У місті Бар знайдено (1891) скарб із 48 срібних польських і пруських монет ХНІ –XVII ст. У с. Ялтушків в 1897 р. виявлено скарб із 30 срібних монет XVII ст., частина з них - білонні польські і пруські монети. У 1851 р. в с. Володовці (тепер Барський район Вінницька область) виявлено найбільший за різноманітністю європейських країн скарб, знайдений за 1844 –1889 рр. на території Подільської губернії. У скарбі містилося 874 монети 1556–1620 рр., серед яких були монети Брауншвейга, герцогства Мюнстельбергського, герцогства Юліх і Клеве, графства Мансвельд, єпископств Бріксель, Верденського, абатств Карбай і Кведлінбург, Угорського князівства Семигородського, міст Геттінгема, Гамбурга, Ганновера, Кельна, Оліва, князівств Рейхтейна, Штитиня – Померанського, Швейцарського кантону Цуга, графства Шаумбург і князівства Ліпе.

Аналізуючи уже зазначений скарбовий матеріал в 5 із 12 повітів Подільської губернії, ми можемо зробити висновок про те, що в скарбах, по–перше, переважає польська срібна та мідна монета XVII ст. По–друге, дуже рідко, як вже вказувалося раніше, фігурують срібні талери і золоті дукати, по –третє, подільський ринок XVII – початку XVIII ст. дуже багатий на іноземну європейську монету Швеції, Прусії, Голландії та ін. держав, по-четверте, в жодному зі скарбів не виявлено жодної турецької монети другої половини XVII століття, хоча Поділля 27 років (1672–1799 рр.) перебувало під владою Османської імперії.

За аналізом праці Ю. Сіцінського “Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1888 г.” на Археографічній карті Подільської губернії із 1845 до 1898 р. нами було зафіксовано 78 скарбових комплексів XVII – початку XVIII ст. Географія знахідок різна, як і різний склад скарбів. Срібні та мідні монети XVII ст. Московського царства в топографії скарбів Подільської губернії містяться у невеликій кількості, там переважають монети західноєвропейських держав. Таких змішаних скарбів було виявлено 6, і лише 2 скарби склалися повністю із московських грошей. Зокрема це скарб із 24 срібних копійок Іоана IV (1547–1584), знайдений у 1883 р. в м. Вінниці у шкіряній торбинці; скарб с. Станіславчик Балтського повіту, який нараховував 17 мідних копійок Петра I (1689 –1725). Якщо на Київщині знахідки російських монет XVII–XVIII ст. по кількості займають 4–те місце після польських, німецьких та шведських, то на Поділлі, яке лише деякий час перебувало в складі Гетьманщини (1648–1672 рр.), а в основному – в складі Туреччини (1672–1699) та Речі Посполитої (з 1799), – останнє. За номіналом це, переважно, дрібні срібні та мідні російські монети, які в Правобережжі та зокрема на подільських ринках, були відсутні.

Із скарбового матеріалу та письмових джерел відомо, що срібна російська копійка (“чешуйка”), домінувала на російському грошовому ринку із 1534 до 1718 р, поступово проникаючи і на український, особливо в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Копійці передувала новгородка – срібна монета, яку карбували у Новгороді із 1420 до 1534 р. Її маса складала 0,97 г. Із гривні срібла вагою в 204,7 г виготовляли 216 монет. У другій половині XVI ст. карбувалося вже 260 новгородок по 0,78 г кожна. 1 новгородка = 2 московкам, тобто московській дензі. Із 1534 року в Московській державі була введена основна грошова одиниця Новгорода, яку за наказом цариці Олени Глинської – матері Івана Грозного (1533–1584) карбували на всіх монетних дворах держави – Новгородському, Московському, Псковському та Тверському. Із гривні срібла карбували вже по 300 новгородок вагою 0,68 г кожна, які із 1547 р. почали називати копійкою через зображення на ній царя на коні із списом (“копйом”) в руці.

Після реформи в російському грошовому рахунку з`являється десятинна монетна система, яка існує до сьогоднішнього дня як в Росії, так і в більшості країн світу. Основна частина грошових одиниць ділилася на 100 частин – від 1 копійки до 1 рубля. У вигляді монет також існували фракції срібної копійки – денга (1/2 копійки) і полушка (1/4 копійки). Тобто 1 лічильний рубль = 100 копійкам = 200 денгам (московкам) = 400 полушкам.⁹

Таблиця 1.
Скарби іноземних монет XVII –XVIII ст., виявлених у 1844 –1891 рр.
Є. Сіцінським в Подільській губернії

№ п/п	Повіти	Всього скарбів	Іноземних монет	Російських монет	з них російських копійок (срібло)
1.	Брацлавський	10	10	-	-
2.	Ольгопільський	9	8	1	1
3.	Ямпільський	9	9	-	-
4.	Кам`янецький	9	8	1	1
5.	Проскурівський	8	6	2	1
6.	Вінницький	8	7	1	1
7.	Ушицький	6	6	-	-
8.	Летичівський	5	5	-	-
9.	Гайсинський	5	5	-	-
10.	Латинський	3	2	1	1
11.	Балтський	3	1	2	1
12.	Могилівський	3	3	-	-
Всього:		78	70	8	6
В %		100	89,7	10,3	7,5

Таким чином, розглянуті скарби яскраво характеризують грошовий обіг Поділля в складі Речі Посполитої у другій половині XVII – XVIII ст., де переважають емісії Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Австрії та Угорщини. У скарбах практично відсутні монети Туреччини та Росії, що було характерно для всієї території Правобережної України в досліджуваний період.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши ряд раніше не опублікованих даних про скарбові комплекси та окремі знахідки монет XVII –XVIII ст. на території Поділля, знайдені за останні 160 років, автор прийшов до висновку що, в грошовому обігу даної території, в досліджуваний період переважали срібні монети середніх номіналів (орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди та денарії). Досить рідко в скарбах зустрічаються золоті дукати та срібні талери, особливо Речі Посполитої. Майже відсутні російські, турецькі та татарські монети, що свідчить про незначний їх вплив на

розвиток внутрішньої торгівлі даного регіону, особливо у XVII ст. Найбільше монет серед досліджених (близько 120 подільських скарбів та 3 приватних колекцій грошей XVII – XVIII ст.), припадає на Річ Посполиту, Прибалтійські володіння Швеції, Пруссію, Бранденбург, Голландську республіку та Росію.

-
- 1.Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан – К., 1963. – С. 170.
 - 2.Мельничук І. П. Магдебургське право на Вінниччині / І. П. Мельничук // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: історія. Випуск – VI. – Вінниця, 2003. – С.123–124.
 - 3.Бакалець О. А. М. С. Грушевський про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XV–XVIII ст. / О. А. Бакалець // Грушевський М.С. – державотворень, громадський діяч, вчений, публіцист. Матеріали II регіональної науково-практичної конференції. – Вінниця-Бар, 2006. – С.173.
 - 4.Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XVI – XVIII ст. / М. С. Грушевський. – Львів, 1996. – С.79.
 - 5.Голиш Г. М. Основи нумізматики / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2002. – С.81
 - 6.Яушева-Омельянчик. Скарб знайдено.../Яушева-Омельянчик // НумізMATика і фалеристика. – 2003. – № 2.
 - 7.Сецинський Е. Труды одинадцатого археологического съезда в Кіеве 1899 г. / Е. Сецинський. – М.,1901. – К., 1895. – С. 201–284
 - 8.Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах / Н. Стрижакова // Українська нумізMATика та боністика. – 2000. – № 2.
 - 9.Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Котляр – К., 1981.
 - 10.Kotlar M. Znaleziiska monet z XIV XVII w na obszarze Ukrainiskiey SSR. Materialy / M. Kotlar. Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975; Kotlar M. Wiadomosci numizmatuczne XVIII w. –Warszawa. – 1977. – S. 193–256.
 - 11.Бакалець О.А.Малий історично-нумізMATичний довідник / О. А. Бакалець. – Бар, 2003; Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII –XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами). – Бар, 2005.
 - 12.Горішний П.А., Ягодзинський М.І. Клад монет начала XVII в. из с. Аркадиевцы Хмельницкой области / П. А. Горішний, М. І. Ягодзинський // НумізMATика и сфрагистика. – 1967. – № 5. – С. 99 – 102.
 - 13.Бендюг В. Втрачені скарби / В. Бендюг // Подільські вісті за 11 травня 2000 р.
 - 14.Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах / Н. Стрижакова // Українська нумізMATика та боністика. – 2000. – № 2. – С. 322 – 324.
 - 15.Бакалець О.А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар, 2005. – С. 88 – 93.

Додатки

№ 1. м. **Бар IV**, Вінницька область (на час знахідки Могилівський повіт Подільської губернії), **1891** р. Знайдено скарб із **48** срібних польських і пруських монет XVI – XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. Труды одинадцатого археологического съезда в Кіеве 1888 г. Археографическая карта Подольской губернии. – М, 1901. – С. 282.

№ 2. С. **Ялтушків**, Барський р-н. (тодішній Могилівський повіт Подільської губернії), **1887** р. Знайдено до **30** срібних і білонних польських та шведських (прибалтійських володінь Швеції) монет XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 282.

№ 3. М. **Немирів II**, Вінницька область (на той час – Брацлавський повіт Подільської губернії), **1888** р. Знайдено до **900** срібних дрібних польських монет Сигізмунда III (1587–1632) і Яна II Казимира (1648–1668), прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654), пруських Георга Вільгельма (1619-1640). За свідченням очевидців у скарбі були також талери.

Річ Посполита: Сигізмунда III (1587–1632), коронний трояк 1620, півтораки 1620–1628 – 647, ризький трояк 1620; Ян II Казимир (1648–1668), півтораки коронні 1661–1662 – 4.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав Адольф (1621–1632), драйпелькери ельбінгські 1629, 1633–103, ризькі 1622–1624 –25; Христина (1632–1654), драйпелькери лівонські 1647 – 1648 – 4, ризькі 1647–1648 – 6.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери 1621–1627 – 75. Півтораки „нез`ясовані”. Найдавніші монети скарбу – трояки **1620** р. Сигізмунда III, наймолодші – півтораки коронні **1662** р. Яна II Казимира.

Джерела: Сецинский Е. – С. 237; Kotlar M. – S. 246–247. – № 1010.

№ 4. С. Ворошилівка, Тиврівський р-н. (тодішній Вінницький повіт Подільської губернії), **1895** р. Біля р. Буг знайдено **76** срібних монет (в тому числі 6 талерів ?) вагою 60 зол. 24 долі: польських, шведських (прибалтійських володінь Швеції) та західноєвропейських XVII ст.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587– 1632) – 62.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав II Адольф (1621– 1632) – 4.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619 – 1640) – 3.

Зальцбург: 1625 – 1.

Західна Фризія: 1622 – 1.

Тоурнай: Альберт та Ізабелла (1599–1621), б. д. – 1.

Іспанські Нідерланди: Філіп IV (1621–1665) – 3. Скарб датується **20–60**-ми рр. XVII ст. АК повернула скарб місцевій владі.

Джерела: Сецинский Е. – С. 231; Kotlar M. – S. 250. – № 1024.

№ 5. С. Лука Немирівська I, Немирівський р-н. (на час знахідки – Брацлавський повіт Подільської губернії), **1890** р. В урочищі „Мудроголовка” селянин Гаврило Шмаль знайшов **1110** срібних монет польських XVII ст.

Джерела: Сецинский Е. – С. 236.

№ 6. С. Басалушівка, Гайсинський р-н. (на той час – Гайсинський повіт Подільської губернії), **1887** р. На городі викопано **42** срібні монети вагою 83 ¼ зол.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587– 1632), коронні орти 1621, 1623, 1624, шостак 1626, орти гданські 1623, 1624, 1626.

Іспанські Нідерланди, Брабант: талери 1622, 1635, 1/2 талера 1635, 1647.

Голландська республіка, Гелдрія: талер 1648. Монети датуються **1621–1648** рр. АК передала скарб Київському університету.

Джерела: Сецинский Е. – С. 244; Kotlar M. – S.242. – № 992.

№ 7. С. Христище, Пішанський р-н. (на час знахідки – Ольгопільський повіт Подільської губернії), **1892** р. У рівчаку поблизу р. Кам`янки знайдено **498** срібних „польських і литовських монет першої половини XVII ст.” вагою 1 фунт 78 доль. За розпорядженням АК скарб переплавлено.

Джерела: Сецинский Е. – С. 270; Kotlar M. – S. 243. – № 996..

№ 8. Стіна, Томашпільський р-н. (тодішній Ямпільський повіт Подільської губернії), **1888** р. Лукіян Комарчук та Ісак Швець під час копання могили на цвинтарі викопали **25** золотих і **1** срібну монету 1672 р.

Джерела: Сецинский Е. – С. 279; Kotlar M. – S.248. – № 1018.

№ 9. С. Шура, Тульчинський р-н. (тодішня Шура Копаївська Подільської губернії), **1842** р. Знайдено невелику олов`яну посудину із **368** срібними монетами. У скарбі переважали монети **Речі Посполитої** Сигізмунда III (1587– 1632), було теж тут трохи „шведських” монет Густава Адольфа (1621– 1632) і Христини (1632– 1654), **бранденбургських Яна Сигізмунда (1608–1619) і Георга Вільгельма (1619–1640), померанських (Священна Римська імперія), Франциска I (1618–1620) і Ульріха (1618–1622).** До нумізматичного кабінету Київського університету потрапило 6 монет: Яна Сигізмунда (1608–1619), 1620 – 1 і Георга Вільгельма (1619 – 1640) – 1, поморські півтораки Франциска I (1618–1620), 1618 – 1, Ульріха – 1621 – 1622 – 2. Монети датовані рр.

Джерела: Сецинський Е. – С. 241; Страшкевич I. – С. 14. – № 14; Kotlar M. – S. 249. – № 1020.

№ 10. С. Сокілець, Немирівський р-н. (на той час – Брацлавський повіт Подільської губернії), 1896 р. Знайдено 499 срібних польських, шведських (прибалтійських володінь Швеції) та італійських монет XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 242.

№ 11. С. Пархилівка, Немирівський р-н. (тодішній Брацлавський повіт Подільської губернії), 1892 р. знайдено скарб із 34 срібних монет німецьких, голландських (напевно талери) і польських XVI – XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 242.

№ 12. С. Іванівці, Немирівський р-н. (тодішній Брацлавський повіт Подільської губернії), 1889 р. Знайдено скарб із 34 срібних монет німецьких, голландських (напевно талери) і польських XVI – XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 242.

№ 13. С. Козинці, Немирівський р-н. (тодішній Брацлавський повіт Подільської губернії), 1889 р. Знайдено 728 дрібних, переважно польських монет, із яких взято в мінц-кабінет Київського Університету: польських – 8, угорських – 1, тевтонських магістратів – 2, пруських – 1, графства Юліх і Клеве, Берть – 2, брайншвейгських – 2 і м. Гальбертштадта – 1 (1528 – 1649 рр.)

Джерела: Сецинський Е. – С. 243.

№ 14. С. Лопатинці, Літинський р-н. (тодішній Літинський повіт Подільської губернії), 1896 р. Знайдено 35 польських і 2 пруських монети XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 214.

№ 15. С. Степанки, Літинський р-н. (тодішній Літинський повіт Подільської губернії), 1886 р. Селянами під час оранки своїх полів знайшли скарб із дрібних польських монет XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 214.

№ 16. С. Слободище, Гайсинський р-н. (на той час – Гайсинський повіт Подільської губернії), 1888 р. У Гайдамацькому яру селяни знайшли 4 гарці срібних різних монет XVI – XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С.244.

№ 17. С. Красне, Ямпільський р-н. (тодішній Ямпільський повіт Подільської губернії), 1853 р. Знайдений скарб із 419 срібних монет польських і бранденбургських XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 254.

№ 18. С. Ластівці, Кам'янець-Подільський р-н. (тодішній Кам'янецький повіт Подільської губернії), 1887 р. Знайдено золотий червінець XVII ст., відкарбуваний у м. Франкфурті.

Джерела: Сецинський Е. Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1888 г. Архнографическая карта Подольской губернии. – С. 209.

№ 19. М. Хмельницький (тодішній м. Проскурів), 1889 р. Під час копання канами для фундаменту на території садиби Кравецького знайдений скарб голландських червінців XVII ст. та золотих речей.

Джерела: Сецинський Е. – С. 209.

№20. М. Фольштин, Хмельницька область. "Наследники землевладельца Михаила Меленевского, умершего в 1889 году, хранят коллекцию его нумизматическую, в которой число монет и медалей простирается до 4400 штук. В том числе – 345 золотых и 3402 – серебрянных."

Джерела: Е.Сецинський. – С. 210.

№ 21. М. Сатанів, Кам'янець-Подільський р-н. (на той час Кам'янецький повіт Подільської губернії), 1890 р. На поміщицькому полі виявлено 163 польські монети XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 210.

№ 22. С. Райківці, Хмельницький р-н. (на той час Проскурівський повіт Подільської губернії), 1886 р. На землях власника Скибневського знайдено 1004 срібні монети XVII ст., 40 з яких взяті Імператорською Археологічною комісією.

Джерела: Сецинський Е. – С.211.

№ 23. С. Печеськи, Хмельницький р-н. (тодішній Проскурівський повіт Подільської губернії), виявлено скарб із **140** срібних польських, російських та шведських монет XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 211.

№ 24. С. Горбасове І, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1890** р. На селянському полі знайдено **350** польських монет Сигізмунда III (1587–1632), шведських Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1640–1688).

Джерела: Сецинський Е. – С. 212.

№ 25. С. Попівці, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1870** р. На городі знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок **1659–1666** рр.) Яна II Казимира (1648–1668).

Джерела: Сецинський Е. – С. 211; Kotlar M. – S.160. – № 673.

№ 26. С. Варинки, Летичівський р-н. (на той час Летичівський повіт Подільської губернії), **1892** р. Поблизу р. Згар знайдено скарб із **240** срібних польських монет XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 211.

№ 27. С. Горбасове II, Летичівський р-н. (Старий Летичівський повіт Подільської губернії), **1888** р. Виорано великий скарб, який розійшовся по руках. Залишилося **348** монет.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), орти коронні 1622–1623 – 2, півтораки 1620–1627 – 82, гроші 1623–1624 – 12, литовські гроші 1626 – 3, шеляги 1623–1627 – 28, шеляги ризькі 1618–1621 – 19.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав II Адольф (1621–1632), драйпелькери ельбінгські 1632 – 2, шеляги ельбінгські і ризькі 1626–1634 – 87; Христина (1632–1654), шеляги ельбінгські і ризькі 1635–1654 – 66.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери 1622– 625 – 10, шеляги 1625–1630 – 7. „Монети зовсім витерті” – 30. За розпорядженням АК скарб перетоплено.

Джерела: Сецинський Е.– С.210; Kotlar M. – S.157. – № 656.

№ 28. М. Кам'янець – Подільський, Кам'янець – Подільська губернія, **1891** р.

На передмісті „Зіньківці”, в ущелині скали, знайдено горщик із монетами – **203** одиниці.

Польща: Яна Ольбрахт (1492–1501), півгроші – 10.

Велике князівство Литовське: Олександр Ягеллончик (1501–1506), півгроші – 19, польські і литовські півгроші Сигізмунда I (1506–1545) – 10, литовські Сигізмунда Августа (1545–1572) – 46.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), коронні півтораки – 46. **Прибалтійські володіння Швеції:** Густав II Адольф (1621–1632) і Христина (1632–1654), півтораки і шеляги – 39.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери – 7.

Угорщина: денари Максиміліана II, Рудольфа II і інших правителів – 25. Монети датовані XVI – другою половиною XVII ст.

Джерела: Сецинський Е. – С. 320; Kotlar M. – S.157–158. – № 660.

№ 29. С. Карабунів, Кам'янець-Подільський р-н. (Старий Кам'янецький повіт Подільської губернії), **1879** р. Виорано скарб із **107** „польських срібних монет **1648**”

Джерела: Гульдман В. – С. 24; Сицинський Е. – С.318; Kotlar M. – S.158. – № 661.

№ 30. С. Остапківці, Городоцький р-н. (тодішній Проскурівський повіт Подільської губернії), **1895** р. Під час видобування каменю знайдено **156** срібних і білонних монет вагою 3 зол. 24 долі.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), трояк коронний 1622, півтораки 1620–1627.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав Адольф (1621–1632), трояк ельбінгський 1631, шеляги ризькі Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654)

Пруссія: драйпелькер 1626 і шеляг 1626.

Джерела: Сецинський Е. – С. 203; Kotlar M. – S.160. – № 671.

№ 31. С. Станіславчик, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1893** р. На вулиці викопано **207** білонних і мідних монет вагою 25 зол. 72 долі.

Скарб складався із шелягів ризьких і литовських Сигізмунда III (1587–1632), ризьких і ельбінгських Густава II Адольфа (1621–1632), ризьких Христини (1632–1654), пруських Георга Вільгельма (1619–1640) разом із оболами кейсунськими. АК повернула скарб місцевій владі села.

Джерела: Сецинський Е. – С. 214; Kotlar M. – S. 161. – № 675.

Нові знахідки монет XVI – XVIII ст. Західного Поділля

У статті автор аналізує нові скарби монет кінця XVI – другої половини XVIII ст. (Іванковецький 1997 р., Білківський 2004 р. та Сатанівський 2007 р.), які зберігаються у приватній колекції монет Б. Кульчицького. Знахідки яскраво ілюструють грошовий обіг подільського ринку за досліджуваний період, основні грошові одиниці та країни емітенти.

Ключові слова: скарб монет, тимф, злотувка, крейцер, потрійний крейцер, боратинка, срібний флорин, патагон, левковий талер.

Досить об'ємний та різноманітний за географією карбування монет Західної Європи середніх номіналів є скарб 1997 р. с. Іванковець Городоцького району¹. Скарб, який нараховує 4949 срібних та мідних монет, було знайдено на городі під час оранки землі. Найстарішою монетою скарбу є шостак 1657 р. Яна II Казимира (1648–1668). Наймолодша монета – угорський драйпелькер 1760 р. Марії Терезії (1740–1780). Отже, скарб датується початком 60-х років XVIII ст., коли Поділля ще перебувало в складі Речі Посполитої.

В Іванковецькому комплексі виявлено 337 срібних (6,76 %) та 4612 мідних (93,24%) монет другої половини XVII – XVIII ст. На 337 срібних монет скарбу припадає 13 ортів, 5 тимфів (злотувок), 227 шостаків, 10 трояків, 81 потрійний крейцер і 1 півторак. Серед 13 ортів – 2 монети 1658 р. карбування Яна II Казимира (1648–1668), 6 монет пруського курфюрста Фрідріха Вільгельма I (1640 – 1688) 1682 р., 1684 р. (2), 1685р.(3) та 5 ортів 1698 р. (4) і 1699 р.(1) Фрідріха III (1688 – 1701).

Тимфи, на яких майже стерті зображення, що свідчить про їх довготривале використання на грошовому ринку, відкарбовані за правління Яна II Казимира (1648-1668) і датуються 1663 р.(2), 1664 р. (2) і 1665 р.

Найбільш поширеною срібною монетою в Іванковецькому скарбі є шостаки (6 грошів) Речі Посполитої та Пруссії, яких в скарбі нараховується 227 одиниць (67,76%). Хронологічно 217 (95,5%) шостаків відносяться до другої половини XVII ст. (1657–1699 рр.) та 10 (4,5%) до середини XVIII ст. (1701 – 1755 рр.). 82 (36,1%) шостаки відкарбовані за Яна II Казимира (1648 – 1668), 55 (24,2%) за Яна III Собеського (1676–1696), 1 шостак (0,44%) 1755 р. за Августа III (1733– 1763). У скарбі нараховується 90 (39,7%) шостаків пруських правителів, з яких 77 – Фрідріха Вільгельма I (1640–1688), 5 – Фрідріха III (1688–1701), 4 – Фрідріха (1701 –1713), 4 – Фрідріха Вільгельма (1713–1740). У скарбі наявні 9 трояків: 6 монет короля Угорщини Леопольда I (1658–1705), 1 – короля Пруссії Фрідріха Вільгельма (1713–1740), трояк 1695 р. Фрідріха III (1688 – 1701), трояк 1706 р. Фрідріха (1701–1713).

Починаючи і з кінця XVII ст. на подільський ринок швидко проникають потрійні крейцери Австрії, Чехії, Пруссії та Баварії, про що яскраво свідчать 81 срібна монета Іванковецького скарбу. Найбільше потрійних крейцерів належать емісіям Баварії. У скарбі їх зберігається 67 штук (82,7%). Це 22 монети Максиміліана Емануїла (1679–1726): 1690 р.(2), 1691 р.(1), 1702 р. (11), 1705 р.(1), 1715 р. (3), 1717 р. (3), 1718 р.(3), 1719 р. (2), 1721 р. (4), 1724 р. (1), 1725 р. (1); 44 монети Карла VIII Альбрехта (1726–1745): 1727 р. (3), 1728 р.(2), 1730 р. (2), 1732 р. (2), 1733 р.(4), 1734 р. (2), 1736 р. (25), 1737р. (3), 1740 р. (1); 1 потрійний крейцер 1745 р. Максиміліана Йосипа (1745 –1760).

Австрія позначена срібними потрійними крейцерами, переважно богемського карбування, коли частина Чехії перебувала в складі Австрії. 5 монет були відкарбовані у Австрії. Це монети 1707 р. (3), 1709 р. (2) Йосипа I (1705–1711). У скарбі наявні 8 потрійних крейцерів королівства Богемії: 1697 р. (1), 1704 р. (1) Леопольда I (1658–1705); 1705 р. (1), 1707 р. (1), 1711 р. (2) Йосипа I (1705–1711); 1715 р. (1), 1727 р. (1) Карла (1712–1727). Тут виявлено лише один потрійний крейцер Пруссії 1695 р. Фрідріха III (1688–1701). Якість збереження даних монет досить висока, і це дозволяє більш детально розглянути герби, роки карбування, легенди, імена правителів, прослідкувати прогрес тогочасної техніки машинного карбування.

Таким чином, Іванковецький скарб 1997 р. розкриває дослідникам надзвичайно широкий асортимент подільського грошового ринку в 1657–1760 рр., на якому переважають монети Речі Посполитої, Австрії, Пруссії, Богемії. Серед мідних солідів Яна II Казимира (1648–1668), яких у скарбі виявлено близько 4 кг, переважають емісії Польщі. Понад 1/3 частина боратинок в скарбі – потерті монети, на яких, в певній мірі, збереглися зображення. Серед боратинок виявлено 2 мідних соліди 1753 р. Августа III (1733–1763) із цікавим надчеканом у вигляді букви х. Що цей знак означає поки-що невідомо.

Не менш цікавим за Іванковецький комплекс є Білківський скарб із 88 срібних монет, знайдений у с. Білки Гусятинського району Тернопільської області на правому березі р. Збруч у 2004 р.² У знахідці – 40 срібних талерів Іспанських Нідерландів та Голландської республіки 1622 – 1683 рр., 1 срібний флорин (2/3 талера) 1637 р. Іспанських Нідерландів Фердинанда III (1637–1657), 5 півталерів 1643 р. Овересселя і 1668 р. Вестфалії, 1 тимф 1663 р. Яна II Казимира (1648–1668), 3 орти 1622 р. Сигізмунда III (1587–1632), 4 шостаки 1626 р. (3) Сигізмунда III (1587–1632) і один шостак 1680 р. Яна III Собеського (1676–1796).

Серед дрібної монети переважають півтораки та драйпелькери Речі Посполитої, Швеції та Пруссії, відповідно: 13 штук (1622–1623 рр.) Сигізмунда III (1587–1632), 5 штук (1624–1633 рр.) Густава II Адольфа (1621–1632) та Христини (1632–1654), 1 драйпелькер Пруссії 1624 р. Фрідріха Вільгельма (1640–1688).

Найстарішою монетою скарбу є талер (патагон) Брабанту 1620 р. Альберта та Ізабелли (1599–1621) вагою 27,9 г, наймолодшою монетою – левковий талер 1683 р. м. Кампена вагою 27 г. Особливістю даного скарбу є, по-перше, те, що у ньому наявні лише голландські талери, переважно левкові. По-друге, у знахідці зовсім відсутні трояки і лише наявний один гріш. По-третє, майже всі монети скарбу потерті, що свідчить про їх інтенсивне та довготривале використання на грошовому ринку Західного Поділля.

Одним із останніх скарбів, які збереглися в повному обсязі, є скарб с. Сатанівська Слобідка, Городоцького р-ну, Хмельницької області. Скарб, який містить 500 срібних західноєвропейських монет (переважно німецьких держав), був виявлений поблизу старого дерева на пагорбі за селом, де розпочинаються Подільські Товтри, у червні 2007 р.³

Найстарішою монетою скарбу є 2 німецьких крейцери 1593 р., наймолодшою – 3 крейцери 1621 р. Період накопичення скарбу становить 28 років. За національною приналежністю у скарбі переважають півтораки Речі Посполитої часу правління короля Сигізмунда III 1614–1619 рр. – 250 екземплярів (50%), серед яких 20 – відкарбованих на Краківському монетному дворі, близько 220 (45%) драйпелькерів різних німецьких держав та земель Священної Римської імперії, переважно часу правління Карла I.

У скарбі також наявні 1 гріш 1597 р., 1 півторак (Рига) 1616 р., 3 крейцери (8 екземплярів) та 3 голландських орти (1/4 талера) Сигізмунда III.

Найбільшу цінність знахідки становлять 8 талерів – переважно ріксдаальдерів, зокрема Західної Фризії 1620 р. (4 екз.), Бельгії 1620 р. (1 екз.), Утрехта 1620 р. (2 екз.) та 1 талер Гердера 1620 р. Знахідка могла належати місцевому чи іноземному купцеві.

Таким чином, розглянуті нові скарби Західного Поділля яскраво характеризують грошовий обіг Поділля в складі Речі Посполитої в кінці XVI – у другій половині XVIII ст., де переважали емісії Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, Речі Посполитої,

Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Бранденбурга, Австрії та Угорщини. У скарбах відсутні монети Туреччини та Росії, що було характерно для всієї території Правобережної України в досліджуваний період.

Автор підтвердив висновки попередніх досліджень Ю. Сіцінського, М. Котляра, свої власні (понад 100 скарбів Поділля)⁴ про те, що в грошовому обігу Поділля, як і на переважній території України досліджуваного періоду, у більшій кількості представлені срібні монети середніх номіналів (орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди). Але, на відміну від більшості скарбів, де були відсутні золоті дукати та срібні талери, у двох із трьох комплексів виявлено 48 срібних талерів, які становлять 0,92 % від загальної кількості знайдених монет (5200).

1. Авторський опис монет Б. Кульчицького.

2. Бакалець О. А. Монетні скарби XVII–XVIII ст. Хмельниччини / О. А. Бакалець // Хмельниччина. Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. № 1–2. – 2006. – С. 59–66.

3. Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар, 2009. – С. 71.

4. Бакалець О. А. Гроші та грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIII ст. (за скарбовими матеріалами 1844 – 2005 рр.) / О. А. Бакалець // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 2005. – С. 95.

Додатки Ілюстрації

Білківський скарб срібних західноєвропейських монет (2004 р.)

**Скарб срібних західноєвропейських монет XVI–XVII ст. (2007 р.)
с. Сатанівська Слобода Городоцького району Хмельницької області**

Скарб європейських монет XVII ст. с. Серебринці Могилів-Подільського району Вінницької області

Відомо, що монетні скарби є важливим джерелом вивчення грошового обігу певного регіону та присутності монет іноземних держав як вияву розвитку міжнародної торгівлі та економічних зв'язків на тому чи іншому відрізку часу. Серед 200 монетних скарбів, знайдених у 1900–2010 рр. на Поділлі, важливе місце займає скарб срібних західноєвропейських монет с. Серебринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

Ключові слова: *Серебринський скарб, фунт, золотник, гріш, тернарій, шеляг, двопенсовик, обол, Річ Посполита, Швеція, Шотландія, Шлик.*

Серебринський скарб був виявлений у 1900 р. під час оранки поля. У ньому нараховувалося 2916 срібних монет загальною вагою близько 1,7 кг (4 фунти 33 золотники). Селяни передали знахідку до Імператорської археографічної комісії, яка після вивчення повернула його місцевій владі. На даний час доля Серебринського скарбу (одного із

найбільших скарбів XVII століття на території колишнього Могилів-Подільського повіту) не відома.

Могилів-Подільський та його околиці, які знаходилися на перехресті торгових шляхів і безпосередньо біля важливої водної артерії Європи – Дністра, був важливим торговельним та ремісничим центром Поділля. Разом із тим скарби середньовічних монет тут зустрічаються рідко.

Скарб с. Серебринці є одним із типових скарбових комплексів, який складається переважно із середніх та дрібних номіналів середньовічного грошового ринку: коронних шостаків (6 грошів), трояків (3 гроша), півтораків (1, 5 гроша), драйпелькерів (1, 5 гроша), грошів, тернаріїв, шелягів (1/3 гроша), двопенсовиків та оболів. За національною приналежністю у ньому наявні гроші Речі Посполитої, Пруссії, Прибалтійських володінь Швеції, Шотландії та провінції Шлик [4, с. 247–248]. Монети датуються 1615–1659 рр., тобто він закладений у землю близько 1659–1560 років.

Лічильно-грошова система Речі Посполитої, яка фактично панувала на Поділлі в XVI – XVIII ст., була близькою до дукатові-талерної системи більшості європейських держав.

Основною грошовою одиницею європейського та відповідно подільського грошового ринку у XVI – XVII століттях був срібний талер та гріш [2, с. 133–134, 144–145].

Проаналізуємо склад монет Серебринського скарбу за номіналами та національною приналежністю. У скарбі домінують монети Речі Посполитої Сигізмунда III (1687–1632):

– коронні шостаки 1627 р. (шостака, шестигрошовик (6 грошів) – польська срібна, а з другої половини XVII ст. білонна монета, яка дорівнювала 1/5 срібного талера. Запроваджена в грошовий обіг королем Польщі Сигізмундом I (1506–1548) у 1528 р. Спочатку вага монети складала 4, 63 г, в 1603 р. – 4, 37 г (3, 69 г чистого срібла), в 1623 р. – 3, 95 г (1,79 г чистого срібла), в 1650 р. – 1, 86 г (1, 63 г чистого срібла), в 1685 р. – 3, 36 г (1, 26 г чистого срібла). На аверсі шостака 1656 р. розміщений герб Речі Посполитої – орел, погонь і сніп Вазова та напис: «GROS. ARG. SEX. REG. POL. 1656.». На реверсі – портрет короля Яна II Казимира (1648–1668) і напис: «IO: CAS: D: G: REX: POLET: SVEC:». Шостаки трапляються в кожному третьому українському скарбі монет XVII ст. – початку XVIII ст. від кількох екземплярів до кількох десятків);

– трояки Сигізмунда III 1621, 1627 рр. (трояк, тригрошовик, шаг (лат.grossus triplex – потрійний гріш) – із XVI ст. польська й литовська срібна, а з середини XVII ст. білонна монета, номіналом в 3 гроші. Їх карбували із 1528 р. у Польщі, з 1546 р. – в Великому князівстві Литовському. 1601 р. карбування трояків припиняється. У 1618 – 1624 рр. їх карбування відновлює Сигізмунд III (1587 – 1632). Слід відзначити велику кількість різновидів литовських трояків. Вміст чистого срібла у трояках з 1580 р. становив 2,05 г, з 1616 – 1,56 г, з 1623 – 0,91. За Яна Казимира (1648 – 1668) трояки у невеликій кількості зустрічаються в скарбах західноєвропейських монет XVII ст.) [2, с.146];

– півтораки 1620–1626 рр. (півторака, півторагрошовик (чех) – польська і литовська срібна монета XVII ст., вартістю в I, 5 гроша або 3 півгроша, тому цифру «3» постійно карбували на монеті. Півтораки випускались на монетних дворах Речі Посполитої – Бидгощі, Кракові, Вільнюсі, Львові, Лейпцігу з певними інтервалами із 1614 р. за Сигізмунда III (1587– 1632) до 1656 р. за правління Августа III (1733 –1763). Півторака з'явився через відсутність на грошовому ринку монети, яка б дорівнювала половині трояка. Маса півторака в 1614 р. становила 1, 54 г (0,72 г чистого срібла), в 1623 р. – 0,6–1, 2 г (0, 31 г чистого срібла). Проба срібла – 250 – 375. Півтораки (переважно емісій 20-х рр.), які на українських землях називали ще «чехами», були найпоширенішою розмінною монетою на українських землях XVII – першої половини XVIII ст.) [2, с.141];

– гроші 1623–1625 рр. (гріш або грош – (лат.grossus – великий грош) срібна, а з XVI ст. білонова монета карбування Польщі, Литви, Пруссії, Угорщини, Чехії та інших країн Європи. У XVII –XVIII ст. срібний гріш дорівнював 1/21 – 1/36 талера. Із 1752 р. гріш в Речі Посполитій карбувався з міді. 30 грошів = 4 срібним грошам = 1 золотому. 1, 5 гроша = 1 срібній російській копійці. На українських землях, які входили до складу Речі Посполитої у

1569 – 1648 рр. найбільш поширеними були гроші карбування Польщі та Литви. На польських коронних грошах зображали орла та по колу напис: «MONETA: REGNI: POLONIE: 1526», з іншої сторони монети – зверху королівська корона, а в центрі – напис: «SIGIZMYNDVS. PRIM. REX. POLONIE.». На литовських грошах в центрі на одній стороні зображено погонь – герб Великого князівства Литовського та напис: «MONETA – MAGNID – VKATVS – LITVA» та дата під вершиником, наприклад, 1535. На зворотній стороні гроша зображено польського орла та напис латинською мовою: «SIGIZMYNDVS – P. – REX. – POM.D. – LITVANIE».

На грошах м. Гданська на реверсі зображений у центрі портрет короля та по колу напис: «SIGIS. I. REX. POLODOTOCI. PRVSS», на аверсі – малий герб Гданська – два хрести над короною та по колу напис: «GROSVS. CIVI. DANC. 1537.». На грошах Сигізмунда III (1587–1632), які найчастіше зустрічаються в українських скарбах XVII ст., на аверсі в центрі зверху зображена корона, по центру – герби Литви та Польщі – орел і погонь, внизу – сніп колоса – герб м. Вазова, по колу розміщений напис: «GROSSVS. REGNI. POLONIE. 1593.». На реверсі зображено портрет короля і по колу напис: «SIGIZMYND. III. D. G. REX. PO. M. D. L.». Вага срібного гроша коливається від 4, 2 г 958 проби до 0,62 г 375 проби за правління Яна II Казимира (1648 – 1668), діаметр – 16 мм.) [1, с.125];

– шеляги 1623–1626 рр. (шеляг, солід – дрібна білонна і мідна монета XVI –XVIII ст. європейських країн, вартістю 1/3 гроша. Польські та литовські шеляги з'явилися в результаті реформи короля Стефана Баторія (1576–1586) в 1579 р. Шеляг дорівнював 6 денаріям чи 1/3 польського гроша. Його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла), діаметр – 16 мм. На аверсі монети зображено королівську корону, герби Польщі (орел) та Литви (погонь) та коловий напис: «SOLIDVS. REG. POLO. 1583.». На реверсі – в центрі корона, а під нею велика латинська буква S і коловий напис: DL. STERNA: DG. REX. M». У 1623 р. якість соліда погіршилася і маса знизилася до 0,67 г 125-ї проби срібла. У 1627 р. Сигізмунд III припинив випуск солідів, а на територію Польщі, Литви, України, Білорусії масово почали завозитися низькопробні соліди Пруссії та Прибалтійських володінь Швеції із діаметром 14 – 15 мм, переважно без вказаної дати карбування. В 50-х роках XVII ст. Ян II Казимир (1648 – 1668) зробив спробу відновити випуск білонних солідів на монетних дворах м. Гданська, Торуні і Ельблонга, а з 1659 до 1667 р. тривав масовий випуск мідних монет (боратинок) вагою 1,3 г.) [5, с. 338];

– тернарії (на думку М.Ф. Котляра – лобжцькі) 1626, 1630 р. (тернарій, третяк (лат. ternarius) – польська грошово–лічильна одиниця та дрібна білонна монета XIV – XVII ст. вартістю в 3 денарії або 1/4 гроша празького. Їх ще називали квартниками. В українських скарбах датованих XVII ст. зафіксовані третяки емісій 1591–1630 рр. випусків короля Сигізмунда III (1587–1632). Монети карбувалися на монетних дворах міст Олькуша (1591), Мальборка (1596), Кракова (1601, 1616–1620), Познані (1603– 1611, 1613, 1615, 1616, 1624 – 1627), Гданська (1613, 1616), Лобженіці (1623–1637, 1629–1630). Вага третяка становила 0, 5 г (0,1 г чистого срібла), діаметр – 14 мм. На аверсі тернарія XV ст. вміщено гербовий щит із подвійним хрестом, на реверсі – герб Польщі – орел. Пізніше, за Сигізмунда III, на аверсі монет зображався герб Речі Посполитої, який складався із подвійних гербів Польщі – орла та погоні – герба Литви. Над гербом розміщувалася королівська корона. На реверсі – в центрі відкарбована монограма – літера S мазовецького князя Земовіта IV (1374–1426), який свого часу карбував тернарії, а також дата карбування і римська цифра III – позначення номіналу монети. На тернаріях 20-х років XVII ст. розміщені колові легенди: «TERNAR. IVS. 1625.» – на аверсі та «SIG. 3. D. G. REX. M. D. L.».) [4, с. 247];

– гроші литовські 1625–1627 рр., шеляги 1615 –1627 рр., гроші гданські 1625, 1626 рр.; Ян II Казимир (1648 –1668), коронні і литовські шеляги 1652.

Серед монет Прибалтійських володінь Швеції у Сребринському скарбі наявні гроші Густава Адольфа (1621–1632) – драйпелькери ельбінгські 1630, 1632, 1633 рр. (драйпелькер – назва прибалтійсько-шведських, бранденбургсько-пруських, угорських білонних грошей номіналом в 1, 5 гроша, які карбувалися у XVII ст. як наслідування німецьких грошенів (3

крейцери). За вагою та пробою срібла драйпелькери не відрізнялися від польських та литовських півтораків, тому дуже часто разом із ними складають основну масу скарбового матеріалу XVII ст.);

– шеляги ельбінгські 1630–1633, ризькі 1630–1632, 1634; Христини (1632–1654), шеляги ельбінгські 1634–1635, ризькі 1632–1654, лівонські 1645–1654; Карла X Густава (1654–1660), шеляги ризькі 1654–1659.

Пруссія у скарбі представлена монетами Георга Вільгельма (1619–1640) – драйпелькерами 1623–1626 рр., шелягами 1624–1630 р, 1633 рр.; Фрідріха Вільгельма (1640–1688), шелягами 1653–1654 рр.

Серед монет скарбу є декілька оболов німецької провінції Шлик: 1652–1654 часів правління Кейсуна (обол – найдрібніша срібна монета Польщі, Литви, Сілезії XIV – XVII ст. 1 обол дорівнював 1/2 денарія (пенязя). Монета карбувалася за часів правління Сигізмунда II Августа (1545 – 1572). Сілезькі оболы номіналом в 1 гелер, відкарбовані у 1652 – 1654 р. за правління Єлизавети Лукреції (1625–1658) на Тешинському монетному дворі. З однієї сторони монети зображено німецького орла, з іншої – герб Тешина у вигляді двох луків. Діаметр монети – 15 мм [52, с. 266]. Незначну кількість монет скарбу становлять дрібні двопенси Шотландії провінції Шкосія Карла I (1625–1649).

Таким чином, Серебринський скарб 1900 року яскраво демонструє основні грошові одиниці та грошовий обіг на Поділлі в XVII ст.

.....

1. Бакалець О. А. Фінансова політика та грошовий обіг Гетьманщини і Поділля XVII –XVIII століть (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар, 2006.
2. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648– 1781 рр.) / О. А. Бакалець.. – К., 2008.
3. Голиш Г. М. Основи нумізматики / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2006.
4. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV – XVII w na obszarze Ukrainiskiey SSR. Materialy / M. Kotlar. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975.
5. Зварич В., Шуст Р. Нумізматики. Довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль –Львів, 1998.

З історії однієї рідкісної монети Катерини I (1725–1727)

Одним із важливих джерел вивчення грошового обігу того чи іншого історичного періоду є монетні скарби та окремі знахідки монет. Автор у своїй дисертації «Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.)», ряді наукових розвідок відслідковує процес поступового витіснення протягом XVIII ст. загальноприйнятої в Україні європейської монети російським рублем та його фракціями^{1,2,3,4}. Особливо цей процес прискорюється за правління Петра I (1682–1725) та його дружини Катерини I (1725–1727).

Ключові слова: *окрема знахідка монет, грошова реформа, грошова система, денга, полушка, мідна копійка, золотий червінець, срібна полтина, алтин, рубль, пробні гроші.*

На території Гетьманщини (тепер це територія 8 українських областей – Київської, Вінницької, Хмельницької, Житомирської, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської) було виявлено 357 скарбів монет другої половини XVII ст. та 137 скарбів XVIII ст.⁵ За національною приналежністю серед знахідок другої половини XVII ст. (скарбові знахідки охоплюють 20 європейських держав) монети Речі Посполитої були наявні у 291 скарбі (81,5%), тоді коли - Московського царства – лише у 52 скарбах (14,5%)⁶.

Із 119 знахідок, які датуються XVIII ст., 103 (75%) склалися із російських монет і лише у 24 – містилися монети Речі Посполитої (20%)⁷. Саме на деяких рідкісних російських монетах початку XVIII ст. акцентується увага у даній статті.

Формування загальноросійського ринку, його строкатість серйозно непокоїли уряд Петра I. Маючи на меті створення грошової системи з великою кількістю номіналів,

уніфікацію російського та українського грошових ринків, наближення їх до європейського, збільшення доходів казни, цар провів грошову реформу, яка тривала із 1698 до 1719 р.⁸

На першому етапі лічильно-ваговий рубель був прирівняний до західноєвропейського талера і важив 28 г срібла. Він ділився на 100 срібних копійок вагою 0,28 г кожна. У 1700 р. з'явилися нові мідні монети – денга (1/2 коп.), полушка (1/4 коп.). У 1701 р. розпочався випуск на московських монетних дворах нових золотих червінців (3,44 г), срібних полтин (50 коп.), півполтин (25 коп.), гривенників (10 коп.) і 5 копійок.

У 1704 р. почалося карбування срібного рубля, мідної копійки (поряд із нею продовжувала перебувати в обігу дротяна срібна копійка) та мідних алтинів (3 коп.).

Спаський І. вважав, що «срібна копійка стала «лідером» – свого роду гарантією мідної, остання була однією із багатьох монетних одиниць нової системи»⁹.

У 1718 р. припинилося карбування срібної та мідної копійки і розпочався випуск золотих монет вагою 4,04 г (вартістю 2 рублі). У цей час карбувалася невелика кількість пробних копійок, тому підтвердженням є лише пробні екземпляри деяких років¹⁰. У 1719 р. петровську грошову реформу завершив випуск мідних 5 та срібних 15 і 20 копійок.

За свідченням Р. Шуста, за період із 1700 до 1725 р. (до смерті Петра I 25 лютого 1725 р.) на монетних дворах Росії було відкарбовано монет на суму 39950357 рублів 45 коп., у тому числі мідних – на 4352538 рублів, срібних – на 29849277 рублів 45 коп., золотих – на 748692 рублі. Найбільший прибуток державі принесло карбування мідної монети (в основному п'ятаків) – близько 3 мільйонів рублів¹¹. До набору мідних номіналів ввійшли: півполушка, полушка, денга, копійка, 2 копійки (грош), 5 копійок.

За правління імператриці Катерини I (1725–1727) гостра нестача монетного срібла, жадоба до наживи її фаворита О. Меншикова стало причиною емісії неякісних гривенників, квадратних мідних плат у Катеринбурзі номіналом в 1, 5 та 10 копійок, півполтин, полтин та рублів. Однак експеримент виявився невдалим – мідні кліпи були непрактичними і незвичними для населення та після смерті імператриці їх емісію припинено. У 1725–1727 рр. розмір емісії золотих монет (2 рублі) зменшився до 9156 штук¹².

Меншиков О. за пропозицією членів Монетної контори В. Татищева, братів Мусіних-Пушкіних і московського губернатора А. Плещеева виступав за посилене карбування мідних грошей, доходи від яких мали б закрити величезні борги казни та зменшити випуск фальшивих грошей. Було запропоновано у 1727 р. випускати п'ятикопійчани по 40 рублів із пуда міді на 2 мільйони рублів¹³.

За лютий – початок березня 1727 р. московські монетні двори були розчищені, відремонтовані, добудовані та обладнані новою технікою: гуртильними станами, карбувальними та ручними плавильними машинами, новими штемпелями. У Москву із Петербурга та Тули було направлено декілька десятків досвідчених майстрів на чолі із відомим механіком А. Нартовим.

Починаючи з 6 березня 1727 р. на всіх трьох московських монетних дворах активізувалася робота по випуску п'ятикопійчних монет. Було також вирішено переплавити на п'ятикопійчани виміняні в населення мідні петровські копійки, вилучення із грошового обігу мідних денешок та полушок тимчасово припинити, поки не буде виготовлена нова дрібна монета.

Указом від 16 червня 1727 р. Катерина I дрібні срібні гроші були перероблені в гривенники (10 коп.). На срібній та мідній копійках Петра I та Катерини I зображено Георгія Переможця на коні із списом («копйом») у правій руці, який вбиває дракона.

Копійка, срібло, Петро I (1682–1725), кінець XVII ст.

Копійка, срібло, Петро I (1682–1725), 1718 р.

Копійка, мідь, Петро I (1682–1725), 1705 р.

Святий Георгій Переможець (Єгор Хоробрий) народився в Малій Азії у Хетському царстві в 284 р. Займаючи високе соціальне становище, Георгій добровільно склав із себе військові обов'язки і сан для того, щоб стати християнським проповідником. За це він у 305 р. був підданий жорстоким тортурам і страчений.

За часів занепаду Київської Русі у XII – XIII ст. Святий Георгій зображувався на іконах у вигляді молодого воїна-вершника, який списом вбиває дракона. Незважаючи на легенду про дракона як пожирателя гарних дівчат, його скрізь розуміли як символ Світового Зла. Георгій в очах віруючих був захисником ображених, пригноблених, обездолених, вимагаючи покровительства та заступництва. Тому його зображення можна було зустріти на іконах, ямських дзвіночках, на срібних і мідних московських та російських монетах XVI – XVIII ст.¹⁴.

У 2010 р. в передмісті м. Кременчука була знайдена дуже рідкісна мідна монета – 1 копійка Катерини I 1727 р. карбування. На аверсі монети зображений Георгій Переможець на коні, під ним напис «МОСКВА», на реверсі – 1 К, вензель – Е (Екатерина), внизу – дата карбування – 1727. Вага монети складає 3,5 г, діаметр – 20 мм. Зображення, написи, вензель, номінал та місце карбування копійки чіткі та виразні. Гурт монети захищений ланцюжковим орнаментом. Навколо краю поля монети з обох сторін розміщений орнамент із випуклих трикутничків. Збереження монети досить добре. Вона практично не перебувала в грошовому обігу.

Копійка, мідь, Катерина I (1725– 1727), 1727 р.

Гурт мідної копійки (ланцюжковий)

Дана монета належить до пробних, а не масових випусків однокопієчних монет. За свідченням В. Узденникова, однокопієчні мідні монети карбувалися по нереалізованому проекту, який передбачав ліквідацію назриваючої розмінної кризи. Правильність датування 1727 р. копійок з написом М та МОСКВА підтверджується її малюнками в таблицях, складеними в середині XVIII ст. У праці В. Узденникова представлено єдиний відомий екземпляр даного типу під № 2409 – 039¹⁵. Тому знахідка мідної копійки цього зразка є великою нумізматичною рідкістю.

По-перше, 1 мідна копійка не випускалася у 1727 р. у масовому виробництві.

По-друге, вона не присутня в жодній державній та приватній колекції протягом 283 років, окрім двох екземплярів із колекції В. Узденникова.

По-третє, за свідченням І. Спаського, за Петра I із 1723 р. розпочався масовий випуск «гораздо более выгодных для казны медных пятак»¹⁶, випуск яких продовжився за Катерини I та Петра II. За підрахунками А. Юхта з березня по серпень 1727 р. на трьох монетних дворах Москви було відкарбовано п'ятаків на суму 122060 рублів, тобто 2441200 екземплярів. Прибуток від їх випуску склав 607 тисяч рублів. До лютого 1728 р. було виготовлено ще близько 500 тисяч п'ятаків¹⁷.

По-п'яте, у вересні 1727 р. уряд Катерини I прийняв рішення про додаткове карбування старими штемпелями п'ятаків на 500 тисяч рублів, новим штемпелем мідних копійок на 1 мільйон рублів і полушок на 500 тисяч рублів по 40 рублів із пуда міді. Було розроблено три нових типи мідних копійок 1727 р. На них зображено Георгія Переможця на коні, під ним на першій – під подвійною рисою напис «МОСКВА», на другій – дата – 1727, з другого боку – на першій – 1 Є К, внизу під подвійною рисою дата – 1727, на другій копійці – 1 Є К, а внизу під подвійною рисою – буква М (московський монетний двір). На третій – хрест, в середині якого по горизонталі напис «КОПЕЙКА», по вертикалі – 1727.

Але рішення уряду, крім карбування п'ятаків, залишилося на папері. Було випущено лише невелику кількість полушок та мізерну кількість мідних копійок.

По-шосте, смерть Катерини I в 1727 р. призвела до нової фінансової реформи Петра II та до припинення старої. Відомо лише те, що за наступні три роки (1728–1730 рр.) за правління молодого імператора в грошовий обіг було випущено однокопієчних та п'ятикопієчних на суму 1,5 мільйона рублів¹⁸. Копійка випускалася із Георгієм на коні, написом «МОСКВА» та хрестом.

По-сьоме, в жодному із каталогів XIX та XX ст. навіть не згадується вказана мідна копійка. Так, аналізуючи «Каталог руських монет, удельных князей, царських и императорских с 980 по 1899 г.» (1899 р.), зустрічаємо запис: «Императрица Катерина I – медная копейка 1726 г. – очень редкая» (оцінена у 75 срібних царських рублів), а запис про випуск мідної копійки 1727 р. Катерини I зовсім відсутній. За 1728 р. у каталозі згадується 1 мідна копійка Петра II із зображенням Георгія, написом «МОСКВА» 8 різновидностей (кожний екземпляр оцінений у 0,75 рубля)¹⁹.

У каталозі І. Рилова та В. Соболина «Монеты России и СССР. 1700 –1993» (1994 р.) зафіксована лише дуже рідкісна петровська мідна монета 1724 року, а потім – копійки 1728–1729 рр. із написом «МОСКВА» та хрестом, про що згадувалося вище²⁰.

Український нумізмат та колекціонер В. Нечитайло у своєму мінікаталозі монет (1999 р.) теж згадує лише мідну копійку Петра II 1728 та 1729 рр.²¹, а згадка про копійки Катерини I там зовсім відсутня. Подібна однокопієчна мідна монета карбувалася за правління Петра II (1727–1730) у 1728–1729 рр., яка важила 4,1 г. Її діаметр складав 16 мм. Тобто ця монета була товстіша за копійку Катерини I та на 0,4 мм менша в діаметрі.

По-восьме, провівши детальний аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини першої треті XVIII ст., нам вдалося зафіксувати із 119 скарбів лише у 9 – монети Катерини I, переважно срібні рублі, мідні полушки, п'ятаки та денги²².

Георгій переможець також був зображений на срібному «подільському полугрошику» кінця 80-х- початку 90-х рр. XIV ст. удільного князя Костянтина Коріатовича (1380–1391), який карбувався в Смотричі та Кам'янці у 1380–1391 рр. Срібні монети Костянтина та його

брата Федора Коріатовича (1388-1394) знайдені на Поділлі, Черкащині, Київщині, виявлені та ідентифіковані хмельницькими нумізматами О. Погорільцем та Р. Саввовим. Вони довели, що зображений на монеті вершник, який вражає списом «змія», Святий Юрій – змієборець – це герб Коріатовичів²³.

«Подільський полугрошик» Костянтина Коріатовича (1380–1391)

Отже, традиція зображення Георгія Переможця на монетах зберігалася за правління подільських, литовських, московських князів, царів та російських імператорів: Петра I, Катерини I, Петра II, Єлизавети Петрівни, Катерини II.

1. Бакалець О. А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук / О. А. Бакалець. – К., 2007.
2. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). – К., 2008.
3. Бакалець О. А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. / О. А. Бакалець. // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – Число 8. – К., 2005. – С. 308–334.
4. Бакалець О. А. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVII ст. / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 14. – К., 2007. – С. 313–340.
5. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) / О. А. Бакалець. – К., 2008. – С. 279.
6. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) / О. А. Бакалець. – К., 2008. – С. 280.
7. Бакалець О. А. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 14. – К., 2007. – С. 313–314.
8. Юхт А. Русские деньги от Петра Великого до Александра I / А. Юхт. – М., 1994. – С. 13–15.
9. Спасский И. Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк / И. Г. Спасский. – Л., 1962. – С. 131–132.
10. Спасский И. Г. Вказана праця. – С. 134.
11. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. / Р. Шуст – К., 2007. – С. 183.
12. Шуст Р. Вказана праця. – С. 183.
13. Юхт А. Вказана праця. – М., 1994. – С. 41.
14. Сукач С. Святой Георгій Победоносець в декорах ямських (поддужных колокольчиков) / С. Сукач // Нумізматика і фалеристика. – № 4. – 2004. – С. 34–35.
15. Спаський И. Г. Вказана праця. – С. 134.
16. Узденников В. Монеты России (1700–1917) / В. Узденников. – М., 1985. – С. 261, 191.
17. Юхт А. Вказана праця. – М., 1994. – С. 52.
18. Юхт А. Вказана праця. – М., 1994. – С. 53.
19. Каталог руських монет, удельних князей, царських і імператорських с 980 по 1899 г. – М. 1899. – С. 29.
20. Рилов И., Соколин В. Монеты России и СССР. 1700–1993 / И. Рилов, В. Соколин. – М., 1994. – С. 18.
21. Нечитайло В. В. Мини каталог польско-литовських і російських монет, обрешавшихся на Украйне в XIV – нач. XX вв. / В. В. Нечитайло. – К., 1999. – С. 85.
22. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) / О. А. Бакалець. – К., 2008.
23. Погорілець О., Саввов Р. Монети Подільського князівства (XIV ст.) / О. Погорілець, Р. Саввов. – Хмельницький, 2008.

Меджибізькі скарби монет XV – XVIII ст.

(співавтор О. Курок)

Достатньо об'ємний за обсягом та за національним складом нумізматичний матеріал, знайдений на території Подільської губернії та в межах сучасної Хмельницької області, є важливим джерелом вивчення грошового обігу Поділля, зокрема другої половини XV–XVIII ст. Велике значення для аналізу середньовічного подільського ринку, місцевої та міжнародної торгівлі, основних грошових одиниць, які перебували у повсякденному грошовому обігу, відіграють скарби монет.

Ключові слова: меджибізькі скарби, товарно-грошові відносини, Тевтонського орден, grosмейстер, шилінг, караван-сарай, акче, тамга, коронний півгріш.

Автори статті, використавши відомі наукові праці М. Котляра [4,5], М. Ягозінського [12], археографічну карту Подільської губернії, складену Е. Сіцинським [4], Н. Стрижаковою [8], фонди історико-краєзнавчого заповідника «Меджибіж», роблять спробу детально проаналізувати 12 скарбів, знайдених у різний час в Меджибожі та його околицях, прослідкувати процес поширення в грошовому обігу краю західноєвропейських та російських монет.

Розвиток товарно-грошових відносин на Поділлі, яке перебувало в складі Великого Князівства Литовського у другій половині XIV–XVI ст., під владою Речі Посполитої із 1569 р., призвів до входження цих країн у систему тісних торгових контактів з країнами Західної Європи і до появи в грошовому обігу золотих та срібних іноземних монет. Складність економічної ситуації була обумовлена відсутністю своєї національної монети, окрім незначної кількості «подільських півгрошків» Костянтина Каріатовича, карбованих у Смотричі в кінці XIV ст. [11, с. 28 – 31]. Але, незважаючи на це, на землях Правобережної України проходив інтенсивний розвиток міст, промислів, сільського господарства, ремесел, торгівлі, грошового обігу, який відобразився в скарбах західноєвропейських монет, датованих XV–XVIII ст. Серед міст-замків, які ставили осередками ремесла й торгівлі та, як правило, резиденціями королівських і магнатських урядів, було багато торговельних центрів місцевого та міжнародного значення. Серед подільських міст, як відзначає О. Компан, виділялися: Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Новий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Студениця, Скала, Проскурів, Меджибіж, Щедриків, Смотрич, Городок, Гусятин, Лютичів, Хмільник. Кількість населення середніх міст складала від 3 до 6 тисяч осіб [4, с. 23].

На початку XVI ст. в Речі Посполитій, і відповідно на Поділлі, існувала така лічильна система: 1 злот польський = 1 золотому дукатові = 1 талеру = 2 півталерам = 5 шостакам (6 грошів) = 10 троякам (3 гроша) = 15 півторакам (1,5 гроша) = 30 грошам = 60 півгрошам (1/2 гроша) = 90 шелягам (1/3 гроша) = 180 тернарам = 540 денарам [1, с. 245].

Одним із найбільших середньовічних скарбів меджибізького краю та найбільш чисельний за своїм національним складом є монетний комплекс, детально описаний М. Ягодзинським [12, с. 18–22]. Скарб був виявлений восени 1970 р. під час польових робіт між селами Аркадіївці і Редвинці Хмельницького району (за 15 км від Меджибожа). Збережена частина скарбу нараховує 915 західноєвропейських монет 30 держав, міст та абатств кінця XV– початку XVI ст.

Із майже 1000 грошових одиниць – 834 монети були виявлені учителем Редвинецької восьмирічної школи О. В. Ткаченком і передані ним до Меджибізького музею-фортеці. Під час подальших розкопок на місці знахідки О. М. Приходнюк зібрав у місцевих жителів ще 31 срібну монету. Більшість монет Аркадіївського скарбу (624 одиниці) сьогодні зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж», а 291 монета - в Інституті археології НАН України.

Монети скарбу датуються 1492–1623 рр. Найстарішими є монети польського короля Казимира (1447–1492) – коронний півгріш та сильно стерті соліди, відкарбовані в Гданську і

2 срібні гроші Тевтонського ордену grosмейстера Іогана (1489–1498). Наймолодшою монетою скарбу є півторак (1,5 гроша) Сигізмунда III Августа (1587–1632) 1623 р. Аналіз монет свідчить про те, що основну частину знахідки складають монети XVI ст. Це – литовські півгроші Олександра (1501–1506), Сигізмунда I (1505–1545) і Сигізмунда II Августа (1545–1572), які нараховують 381 одиницю.

Польські соліди кінця XVI ст. представлені карбуванням Стефана Баторія (1576–1586) виявлені всього в 3 екземплярах та Сигізмунда III (1587–1632) – в 7. Тридцять польських грошів і півгрошів були відкарбовані за часу правління Сигізмунда III.

Другими за кількістю в скарбі представлені угорські денарії (1/10 гроша) Фердинанда I (1526–1564), Максиміліана II (1564–1576) та Рудольфа II (1576–1612). Усього зафіксовано 338 монет, що свідчить про значні торговельні зв'язки Меджибожа з Угорщиною.

У скарбі також містилися 24 монети німецьких держав, міст та абатств XVI ст. – Пруссії, Сілезії, Бранденбурга, Брауншвейга, Кельна, Юлих, Лева, Тіроля, Оснабрюка, Страсбурга, Бреслау та інших.

У 1999–2001 рр. за 2,5 км на схід від Меджибожа під час археологічних розкопок на місці залишків укріплення – «замку Ракочі» – гостинного двору караван-сарая [10], знайдено 65 середньовічних монет, які карбовані в період між 1468–1564 рр. Укріплення представляє собою задернований майданчик, оточений валами і ровом. Він знаходиться на невисокому підвищенні у заплаві річки Південний Буг. Археолог С. Стопенчук поряд із монетами тут виявив цілий комплекс торгово-побутових речей XVI ст. – фаянсовий та порцеляновий турецький посуд, ваги, ключі, замки, підкови для ваговозів, що свідчило про активну зовнішню та внутрішню торгівлю купців Меджибожа [11, с.273]. За національним складом монети розподіляються так. 36 монет були відкарбовані на монетних дворах Великого князівства Литовського, 15 – у Польщі, 10 – у Пруссії і 2 – у Кримському ханстві. Серед знахідок є один талер 1541 р. карбування графства Лейхтенберг Священної Римської імперії [11, с. 158].

Серед нумізматичних знахідок у скарбі наявний шилінг Тевтонського Ордену, відкарбований у Кенігсберзі за часів Реффле фон Ріхтенберга (1470–1477), а також дві срібні кримські монети – акче Менглі Гірея (1504–1515) та Девлет-Гірея I (1550–1577) із зображенням тамги – геральдичного знака Гіреїв. Якщо монета Тевтонського ордену кінця XV ст. бул присутня в Аркадівецькому скарбі, то кримські монети відсутні у всіх 12 досліджуваних меджибзьких скарбах, що свідчить про їх незначне використання в грошовому обігу Поділля.

Інший скарб монет цього ж періоду був знайдений в результаті археологічних розкопок на території меджибзької фортеці у 2008–2009 рр. Толкачевим Ю. І. та Радченком Р. І. Тут зафіксовано 10 срібних та мідних монет. Їх можна віднести до трьох періодів: польсько-литовського, часів Речі Посполитої та Російської імперії. Монети зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж». Проаналізуємо національний склад знахідки.

Польща: Ян Ольбрахт (1492–1501), срібний денарій. Монета карбувалась в період з 1499 до 1501 р.; Олександр Ягеллоник (1501–1506), срібний півгріш (2); Сигізмунд I Старий (1506–1548), срібний півгріш, срібний солід; Сигізмунд III Август (1587–1632) срібний гріш 1624 р. Річ Посполита: Станіслав Август Понятовський (1764–1795), мідний гріш 60-тих рр. XVIII ст. Росія: Катерина II (1762–1796), срібний рубель 1768 р.; Павло I (1796–1801), мідна копія 1798 р. (2). Найстаріша монета скарбу – срібний денарій Яна Ольбрехта 1499 р., наймолодша – мідна копія Павла I 1798 р. [9, с. 8–12]. Можна припустити, що монети даної знахідки не є традиційним скарбом, а вони потрапили на територію фортеці в різний час і при різних обставинах.

У Національному музеї історії України в Києві зберігається Меджибзький скарб 1950 р., який складається із 27 одиниць, переважно талерів [8, с. 322]. Усього у скарбі виявлено 27 срібних монет: 11 талерів (левендальдерів), 1 півталер, 14 ортів (1/4 талера), 1 шостак. Найстарішою монетою скарбу є левендальдер 1609р. провінції Зеландія

Голландської республіки. Наймолодшою монетою – левендальдер 1666 р. провінції Гельдерн, Голландської республіки. На 27 монет скарбу припадає 11 (51,8%) левендальдерів. Усі левендальдери 800 проби срібла, вага від 23,4 до 27,2 г. Скарб належав, на нашу думку, місцевому купцеві або заможному реміснику.

Досить різноманітним за своїм складом виявився скарб із західноєвропейських срібних монет XVII ст., який був виявлений у 1984 р. у с. Юрченки Летичівського району Хмельницької області і переданий жителем села Тарасенком до Меджибізького історичного музею. За нашими підрахунками скарб нараховує 207 монет середніх номіналів: 4 орти, 2 шостаки, 5 трояків, 51 півторака, 15 драйпелькерів (західноєвропейська назва півтораків), 33 гроші, 7 тернаріїв (3 денарії), та 90 солідів. У скарбі представлені держави: Річ Посполита, Прибалтійські володіння Швеції, Литва, Бранденбург, Пруссія, міста – Рига, Ельбінг та Гданськ [2, с. 158 – 160].

Найстарішою монетою Юрченківського скарбу є срібний солід 1613 р. Сигізмунда III Вази (1587–1632) з гербом м. Риги, наймолодші монети скарбу – соліди 1643 р. шведської королеви Христини Августи (1632–1654) карбування м. Риги та Ельбінга. Можна припустити, що даний скарб був захований на початку 40-х років XVII ст. місцевим селянином, оскільки тут у скарбі переважають півтораки, драйпелькери та срібні соліди. У знахідці відсутні талери і півталери, дуже мала кількість ортів, шостаків та трояків. Період накопичення скарбу складає 27 років.

Аналіз скарбів, знайдених в селах Горбасове, Попівці, Варенки, Терешівці, Станіславчик, показує домінування в XVII ст. на території, прилеглої до Меджибожа, срібних та мідних монет Речі Посполитої часу правління королів Сигізмунда III Августа (1587–1632) та Яна II Казимира (1648–1668) (див. дод. 1). За свідченням Ю. Сіцінського в с. Варинки Летичівського повіту Подільської губернії у 1892 р. поблизу р. Згар знайдено скарб із 240 срібних польських монет XVII ст. У с. Горбасове 1890 р. на селянському полі знайдено 350 переважно польських монет Сигізмунда III (1587–1632), менше – шведських Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1640–1688). У 1888 р. у цьому ж селі виорано великий скарб західноєвропейських монет, який нараховував 348 штук. З них 146 одиниць (42%) належали Речі Посполитій: Сигізмунд III (1587–1632), орти коронні 1622–1623 – 2, півтораки 1620–1627 – 82, гроші 1623–1624 – 12, литовські гроші 1626 – 3, шеляги 1623–1627 – 28, шеляги ризькі 1618–1621 – 19.

Прибалтійським володінням Швеції належало 155 монет (44,5%): Густав II Адольф (1621–1632), драйпелькери ельбінгські 1632 – 2, шеляги ельбінгські і ризькі 1626–1634 – 87; Христина (1632–1654), шеляги ельбінгські і ризькі 1635–1654 – 66. У скарбі зафіксовано також 47 пруських монет (13,5%) Георга Вільгельма (1619–1640), драйпелькери 1622–1625 – 10, шеляги 1625–1630 – 7. „Монети зовсім витерті” – 30.

У період кризи грошового господарства Речі Посполитої за Яна II Казимира розпочинається карбування замість білонних мідних солідів (боратинок) польського та литовського типів. Так, в с. Попівці Летичівського повіту Подільської губернії у 1870 р. на городі знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет – боратинок 1659–1663 рр. Яна II Казимира (1648–1668), а в с. Терешівці, яке знаходиться за 17 км від Меджибожа, під час копання картоплі на городі Ю. Г. Бакальця в кінці серпня 1979 р. знайдено 3 мідних шеляги Яна II Казимира (1648–1668): коронний 1663, 1 – із стертою датою та литовський 1666.

Таким чином, розглянувши раніше опубліковані та нові скарби монет XV–XVIII ст. на території Меджибіжчини, автори прийшли до висновку про те, що в грошовому обігу краю, як і всього Поділля, переважали срібні монети середніх номіналів – орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди та денарії. Рідко в скарбах зустрічаються срібні талери, особливо Речі Посполитої. Майже відсутні в скарбах московські, турецькі та татарські монети, що свідчить про незначний їх вплив на розвиток внутрішньої торгівлі даного регіону, особливо у XVII ст. Найбільше монет серед досліджених 12 меджибізьких скарбів припадає на Річ Посполиту, Прибалтійські володіння Швеції, Пруссію, Бранденбург, Голландську республіку, Угорщину. У скарбах зустрічаються монети майже всіх держав та

земель Європи. Це яскраво свідчить про наявність у тогочасній Європі єдиного торговельного та фінансового простору, у якому певну роль відігравало Поділля та Меджибіж зокрема.

-
1. Бакалець О. А. Скарби монет яке джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648– 1781) / О. А. Бакалець. – К., 2008.
 2. Бакалець О. А. Грошовий обіг та фінансова політика на території Гетьманщини та Поділля в другій половині в XVII–XVIII ст.(за скарбовими та письмовими джерелами) / О. А. Бакалець – Бар, 2009.
 3. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К., 1963.
 4. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.
 5. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV – XVII w. na obzazse Ukrainiskiey SSR / М. Kotlar. –Wroclaw, 1975.
 6. Сіцинский Ю. Археографічна карта Подільської губернії / Ю. Сіцинский. – К., – 1901.
 - 7.Стопенчук С. М. Облаштування Волино-Подільського порубіжжя на Верхньому Побужжі у XV –XVI століття за матеріалами розкопок замку Ракочі / С. М. Стопенчук // Науковий вісник «Меджибіж: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / (під ред.. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. – Меджибіж –Хмельницький, 2009. – Ч. 1.
 8. Стрижакова Н. Талари Західної Європи в українських скарбах / Н. Стрижакова // УНІБ. – 2000. – № 2.
 - 9.Толкачов Ю. І., Радченко Р. І. Археологічний матеріал з розкопок на території Меджибізької фортеці / Ю. І. Толкачов, Р. В. Радченко // Науковий вісник «Меджибіж: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / (під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. – Меджибіж-Хмельницький, 2009. – Ч. 2.
 10. Трембіцький А. М. Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори на Поділлі / А. М. Трембіцький // Науковий вісник «Меджибіж: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / (під ред.. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. – Меджибіж –Хмельницький, 2009. – Ч. 1.
 11. Погорілець О. Г. Саввов Р. В. Про нові знахідки монет подільського князівства / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Нумізматики і фалеристика. – № 4, 2007. – С. 28–31
 - 12.Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник / упорядник А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2011.

Додаток 1

№ 1 Снт. Меджибіж I (2,5 км на Схід по лівому березі р. Південний Буг), Летичівський р-н, Хмельницька обл. західноєвропейські срібні монети виявлені на місці залишків укріплення так званого «замку Ракочі» в результаті археологічних розкопок у **1999 – 2000** рр. Укріплення представляє собою задернований майданчик, оточений валами і ровом. Він знаходиться на підвищенні у заплаві річки Південний Буг. На думку С. М. Стопанчука – це був караван-сарай XV-XVI ст., де були розміщені складські приміщення, магазини та будинки для іноземних купців. З другої половини XV до кінця 60-х рр. XVI ст. по цій лінії проходив кордон між Польським королівством та Великим Князівством Литовським. За час досліджень у 1999 – 2000 рр. виявлено **65** монет, які карбовані в період між **1468 –1564** рр.

Велике князівство Литовське: 36 срібних монет;

Польща: 15 срібних півгрошів та грошів.

Священна Римська імперія: срібний талер 1541 р. ландграфства Лангтенберг.

Тевтонський Орден: Кенігсберг, Реффле фон Ріхтенберг (1470 – 1477), шилінг.

Кримське ханство: Менглі Гірей (1504 –1515), акче; Девлет-Грей I (1550 –1577), акче.

Джерела: *Стопенчук С. М. Облаштування Волино-Подільського порубіжжя на Верхньому Побужжі у XV – XVI століття за матеріалами розкопок замку Ракочі //Науковий вісник «Меджибіж: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / (під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. – Меджибіж-Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С. 157 – 158.*

№ 2 Снт. **Меджибіж II**, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1893** р. Знайдено срібні монети разом із **15** ф. мідних шелягів коронних і литовських **1659–1666** рр. Яна II Казимира (1648–1668).

Джерела: Kotlar M. – S. 160. – № 668.

№ 3 Снт. **Меджибіж III**, Летичівський р-н., **1950** р. Знайдено скарб із **27** срібних монет західноєвропейських держав: Речі Посполитої – 14 екз., Бранденбурга – 1 і Голландської республіки – 12, із яких 11 левкових талерів та 1/2 талера. Усі левендальдери 800 проби срібла, їх вага складає від 13,4 до 27,2 г. Скарб зберігається в Національному історичному музеї України.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), коронні орти 1622 – 4, 1623 – 3, гданські орти 1616 – 1, 1617 – 1, 1623 – 3, 1624 – 1, шостак 1625 – 1.

Бранденбург: Георг Вільгельм (1619–1640), орт 1623 – 1.

Голландська республіка: левендальдери – Гельдерн 1648, 1651, 1666; Голландія 1645; Фризія 1617; Західна Фризія 1637, 1640, 1651; Зеландія 1609; м. Кампен 1647; Оверіссель 1717; Утрехт 1/2 левендальдера 1617. Найстаріша монета скарбу – левендальдер **1609** р., провінції Зеландія, наймолодша – левендальдер **1666** р. провінції Гельдерн Голландської республіки.

Джерела: Національний історичний музей України. – Фонди. – Інвентарний № AP-11834; Стрижакова Н. Талери в грошовому обігу України. – С. 322.

№ 4 Снт. **Меджибіж IV**, Летичівський р-н. В результаті археологічних розкопок на території Меджибізької фортеці у **2008 – 2009** рр. знайдено 10 срібних та мідних монет. Їх можна віднести до трьох періодів: польсько-литовського, часів Речі Посполитої та Російської імперії. Монети зберігаються в фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж».

Польща: Ян Ольбрахт (1492 – 1501), срібний денарій. Монета карбувалась в період з 1499 до 1501 р.; Олександр Ягеллончик (1501 – 1506), срібний півгріш (2); Сигізмунд I Старий (1506 – 1548), срібний півгріш, срібний солід; Сигізмунд III Август (1587 – 1632) срібний гріш 1624 р.

Речі Посполитої: Станіслав Август Понятовський (1764 – 1795), мідний гріш 60-тих рр. XVIII ст.

Росія: Катерина II (1762 – 1796), срібний рубель 1768 р.; Павло I (1796 – 1801), мідна копійка 1798 р. (2).

Найстаріша монета скарбу – срібний денарій Яна Ольбрехта **1499** р., наймолодша – мідна копійка Павла I 1798 р.

Джерела: Толкачов Ю. І., Радченко Р. І. Археологічний матеріал з розкопок на території Меджибізької фортеці // Науковий вісник «Меджибіж: Матеріали Другої науково-краснознавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / (під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького. – Меджибіж-Хмельницький, 2009. – Ч. 2. – С. 11 – 12.

№ 5 С. **Аркадіївні**, Хмельницький р-н, Хмельницька обл. Скарб виявлений за 15 км від м. Меджибожа у **70-х роках XX** ст. Збережена частина скарбу нараховує **915** західноєвропейських монет 30 держав, міст та абатств.

Велике князівство Литовське: Олександр (1501 – 1506), пігроші (180); Сигізмунд I (1506 – 1548), півгроші 1509 (2), 1510 (4), 1511 (6), 1513 (13), 1514 (5), 1515 (7), 1516 (1), 1517 (2), 1518 (2), 1519 (4), 1520 (3), 1521 (6), 1523 (1) 1524 (1) 1526 (1), із стертими датами (33); Сигізмунд Август (1545 – 1572), півгроші 1546 (1), 1547 (7), 1548 (2), 1549 (1), 1550 (7), 1551 (1), 1555 (1), 1556 (4) 1557 (8) 1558 (8), 1559 (16), 1560 (14), 1561 (12), 1562 (8), 1563 (9), 1564 (6), 1565 (14); Стефан Баторій (1576 – 1586), соліди 1581 (1), 1583 (1), 1584 (1).

Польща: Казимир (1447 – 1492), півгроші (2); Ян Ольбрахт (1492 – 1501), півгроші (8); Олександр, півгроші (10); Сигізмунд I (1506 – 1548), півгроші 1507 (6), 1508 (3) 1509 (5), 1511 (1), із стертими датами (4); гроші 1527 (1), 1529 (1), 1548 (1), Стефан Баторій, соліди

1582 (1), 1583 (1), 1584 (1), 1585 (1), 1586 (2); Сигізмунд III (1587 – 1632), соліди 1590 (1), 1592 (4), 1593 (1), 1599 (1), 1616 (1), півторак 1623 (1).

Пруссія (під владою Польщі): Сигізмунд I, солід (1), гріш 1531 (1).

Пруссія (герцогство, лен Польщі): Альберт II (1525 – 1569), соліди 1530 (1), 1531 (1), 1553 (1), із стертими датами (2); гроші 1542 (1), 1545 (1).

Гданськ: Казимир, соліди (2); Сигізмунд I, соліди 1530 (I), 1540 (1).

Єльблонг: Сигізмунд I, соліди 1532 (2).

Рига: Стефан Баторій, соліди 1582 (5), 1586 (1); Сигізмунд III, соліди 1588 (2), 1591 (2), 1594 (1), 1595 (4), 1596 (10), 1597 (5), 1598 (7), 1599 (4), 1600 (12), 1601 (7), 1602 (4), 1603 (9), 1604 (2), 1605 (5), із стертими датами (9), підробки солідів з нечіткими написами (2).

Сілезія, м. Свидниця: Людовік II (1516 – 1526), півгроші 1520 (2), 1521 (1), 1525 (1), 1526 (3), із стертими датами (3).

Тевтонський орден: Іоганн (1489 – 1498), гріш (1), із стертим іменем grosмейстера (1).

Угорщина: Фердинанд (1526 – 1564), денарії 1528 (1), 1529 (1), 1532 (2), 1535 (2), 1536 (1), 1537 (1), 1538 (1), 1539 (2), 1540 (6), 1541 (2), 1542 (1), 1543 (9), 1544 (4), 1545 (3), 1546 (3), 1547 (2), 1548 (1), 1549 (10), 1550 (4), 1551 (4), 1552 (6), 1553 (1), 1554 (5), 1555 (7), 1556 (5), 1557 (10), 1558 (3), 1559 (3), 1560 (3), 1561 (3), 1562 (2), 1563 (2), 1564 (4), 1565 (3), із стертими датами (8); Максиміліан II (1564 – 1576), денарії 1565 (1), 1566 (1), 1567 (3), 1568 (1), 1569 (2), 1570 (8), 1571 (9), 1572 (6), 1574 (3), 1575 (6), 1576 (8), 1577 (7), 1578 (10), із стертою датою (1); Рудольф II (1576–1612), денарії 1579(5), 1580 (11), 1581 (10), 1582 (1), 1583 (7), 1584 (9), 1585 (13), 1586 (7), 1587 (4), 1588 (2), 1589 (7), 1590 (3), 1591 (10), 1592 (3), 1593 (6), 1594 (3), 1595 (2), 1596(6), 1597(1), 1599(4), 1601 (5), 1602(7), 1603 (6), 1604 (3), 1605 (1), 1606 (1), 1607 (3), із стертими датами (6).

Бранденбург, маркграфство: Іоахім II (1535 – 1571), крейцер 1552.

Брауншвейг, місто. Марієнгріш 1550.

Брауншвейг-Каленберг, герцогство. Єріх II (1540 – 1584), марієнгріш 1550.

Бреслау, єпископство. Іоганн (1506 – 1520), гріш 1508.

Вормс, єпископство. Георг (1580 – 1595), 1/2 батцена 1588.

Гамельн, місто. Марієнгріш 1546, гріш 1573.

Голштейн -Готторп, герцогство. Іоганн Адольф (1590 – 1616), гріш 1602.

Гослар, місто. Марієнгріш 1553.

Кельн, місто. Альбус 1584 – 1, 1595 – 1.

Корбах, місто. Марієнгріш, б. д.

Корсей, абатство. Марієнгріш 1544 – 1554 рр., Каспар (1547 – 1555), марієнгріш 1549 – 1.

Лійніц-Бриг, герцогств. Фрідріх II (1495 – 1547), гріш б.д. – 1, 1543 – 1, 1545 – 1.

Нейсе, місто. 6 гелерів, рік стертий – 1.

Оснабрюк, єпископство. Єріх II (1508 – 1532), 1/4 шиллінга б. д.

Пфальц-Вельдені, графство. Георг Іоганн (1544 – 1592), 1/2 батцена 1577 – 1.

Сольмс-Ліх, графство. Ернст, Єберхард і Герман Адольф (1562 – 1590), 1/2 батцена.

Страсбург, єпископство. Іоганн (1569 – 1592), 1/2 батцена 1575 – 1.

Тіроль, графство. Фердинанд (1521 – 1564), 1/2 батцена б. д.

Шпейер, єпископство. Марквард (1560 – 1581), 1/2 батцена 1575 – 1.

Юлих-Клеве-Берг, герцогство. Вільгельм (1539 – 1592), штюбер 1577 – 1.

Монети скарбу датуються **1492 – 1623**. Найстарішими монетами скарбу є монети польського короля Казимира (1447 – 1492) – коронний півгріш та сильно стерті соліди, відкарбовані в Гданську і 2 срібні гроші Тевтонського ордену grosмейстера Іогана (1489 – 1498). Наймолодшою монетою Аркадійського скарбу є півторак Сигізмунда III Августа 1623 р.

Джерела: Ягодзінський Михайло Йосипович (1923 – 2008): історик, археолог, музейник /упорядник А. М. Трембіцький. – Хмельницький, 2011. - С. 19 – 22.

№ 6 С. Горбасове І, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1890** р. На селянському полі знайдено **350** польських монет Сигізмунда III (1587–1632),

шведських Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1640–1688). **Джерела: Сіцінський Е. – С. 212.**

№ 7 С. Горбасове II, Летичівський р-н., **1888** р. Виорано великий скарб, який розійшовся по руках. Залишилося **348** монет.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), орти коронні 1622 – 1623 – 2, півтораки 1620–1627 – 82, гроші 1623–1624 – 12, литовські гроші 1626 – 3, шеляги 1623 – 1627 – 28, шеляги ризькі 1618–1621 – 19.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав II Адольф (1621 – 1632), драйпелькери ельбінгські 1632 – 2, шеляги ельбінгські і ризькі 1626–1634 – 87; Христина (1632 – 1654), шеляги ельбінгські і ризькі 1635–1654 – 66.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери 1622–1625 – 10, шеляги 1625–1630 – 7. „Монети зовсім витерті” – 30. За розпорядженням АК скарб переплавлено.

Джерела: Сіцінський Е. – С. 210; Kotlar M. – S. 157. – № 656.

№ 8 С. Попівці, Летичівський р-н., **1870** р. На городі знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок **1659–1663** рр.) Яна II Казимира (1648–1668).

Джерела: Сіцінський Е. – С. 211; Kotlar M. – S. 160. – № 673.

№ 9 С. Варинки, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1892** р. Поблизу р. Згар знайдено скарб із **240** срібних польських монет XVII ст.

Джерела: Сіцінський Е. – С. 211.

№ 10 С. Юрченки, Летичівський р-н., червень **1984** р. Скарб виявив В.В. Тарасенко і передав його до Меджибіжського історико-культурного заповідника. Скарб нараховує **207** срібних та білонних монет середніх номіналів: Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Бранденбургу та Пруссії. У комплексі наявні: 4 орти, 2 шостаки, 5 трояків, 51 півторака, 15 драйпаелькерів, 33 гроші, 7 тернаріїв, 90 шелягів.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587– 1632), орти коронні 1622, 1624, орти гданські 1618, 1629; шостаки коронні 1625, 1627; трояки 1620 – 5; півтораки 1623 – 3, 1620–1630 – 48, гроші коронні 1623–1624 – 8, 1627 – 1, гріш литовський 1625–1626 – 14, гроші м. Гданська 1613–1624 – 8, 1626 – 1, тернарії 1627–1630 – 7; шеляги коронні 1621, 1626 – 4, шеляги литовські 1616–1627 – 25, шеляги ризькі 1613–1620 – 8.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав Адольф (1621–1632), шеляги ельбінгські 1630–1633 – 12, шеляги ризькі 1625–1631 – 19; Христина (1632–1654), драйпелькери 1633–1635 – 8, шеляги ризькі 1630–1648 – 11, шеляги ельбінгські 1634 – 3, 1635 – 3, 1648 – 2.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), шеляги 1630 – 3.

Бранденбург: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери 1622 – 1625 – 7.

Найстаріша монета Юрченківського скарбу – шеляг **1613** р. Сигізмунда III, наймолодша – шеляг **1643** р. Христини карбування м. Риги.

Джерела: Державний історико-краєзнавчий заповідник „Меджибіж”. – Фонди. – Інвентарний № НМ–297–505; Бакалець О.А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII ст. (за письмовими та скарбовими джерелами). – Бар: РВВ, 2006. – С. 88–89.

№ 11 С. Терешівці, Хмельницький р-н., Хмельницька область. Під час копання картоплі на городі Ю. Г. Бакальця в кінці серпня **1979** р. знайдено **3** мідних шеляги Яна II Казимира (1648–1668): коронний **1663**, 1 – із стертою датою та литовський **1666**.

Джерела: Авторський опис монет Бакальця О. А.; Бакалець О. А. Скарби монет яке джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648 – 1781). – К., 2008. – С. 245.

№ 12 С. Станіславчик, Летичівський р-н. (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1893** р. На вулиці викопано **207** білонних і мідних монет вагою 25 золотників 72 долі. Скарб складався із солідів ризьких і литовських Сигізмунда III (1587–1632), ризьких і ельблонгських Густава II Адольфа (1621–1632), ризьких Христини (1632–1654), пруських Георга Вільгельма (1619–1640) разом із оболами кейсунськими. АК повернула скарб місцевій владі села.

Джерела: Сіцінський Е. – С. 214; Kotlar M. – S. 161. – № 675.

Глинський скарб XVI – XVII ст. Сумської області району Сумської області

(співавтор В. Заїка)

Основу грошового обігу складають монети.. Вони є мірою вартості, яка проявляється у здатності оцінювати будь-який товар, своєрідним літописом країни, символом і носієм історичної об'єктивної інформації, незаангажованим джерелом пізнання минулими, а відтак і унікальним підґрунтям науково-дослідницької роботи. Монетні скарби є важливим джерелом вивчення грошового обігу. Детальне вивчення будь-якого скарбового комплексу дає досить важливу інформацію для розуміння стану економіки та грошового господарства певної держави чи регіону[1, с. 8].

Ключові слова: Глинський скарб, срібна копійка, мордовка, «Глинські пустинь», Олена Глинська, копійчана денга, «чешуйка».

Вагомий внесок у вивчення скарбів XVI-XVII ст., знайдених на території Лівобережної України, зробили відомі історики та нумізмати України В. Шугаєвський [12], М. Котляр [5], І. Спаський [7], В. Зварич [4], Р. Шуст [13], Г. Голиш [3], О. Бакалець [1;2], О. Супруненко [8; 9].

У даній розвідці ми аналізуємо Глинський скарб срібних копійок Московського царства XVI–XVII ст., знайдений за 16 кілометрів від міста Глухова Сумської області на місці зруйнованого радянською владою у 1922 р. чоловічого православного монастиря, так званої «Глинської пустині». Цей монастир був заснований на початку XVI ст. на кошти родини Глинських на місці появи чудотворного образу «Різдва Богородиці», яка врятувала їх від смерті. Це були воєвода Путивля та його дочка Олена Глинська, яка стала дружиною Великого князя Московського Василя III (1505 –1533) та Івана IV Грозного (1533–1584).

Сама Олена Глинська після смерті чоловіка, будучи регентом свого малолітнього сина Івана, у 1534 р. провела реформу московської копійки, ввела в обіг срібний рахунковий рубель, який складався із 100 срібних «проволочних» копійок [7, с.110].

За реформою 1534–1535 рр. на основі двох місцевих систем – московської і новгородської було започатковано створення єдиної загальнодержавної грошової системи, в основу якої лягла денга-новгородка. Ця монета була в двічі важчою від карбованої в Москві денги, і оскільки на лицьовому боці, на думку Г. Голиша, зображувався вершник зі списом, її зразу називали «копейной денгой», а згодом за нею закріпилася скорочена назва – «копейка» [3, с.79–80].

Московську денгу називали «шабляницею», тому що на її аверсі було зображено вершника із шаблею у піднятій правій руці. На реверсі за малолітства Івана Грозного на легенді імені великого князя не зазначалося, а після його коронації у 1547 р. з'явився напис «Царь и великий князь Иван всея Руси». З того часу срібна копійка стала основною грошовою одиницею в Московському царстві до грошової реформи 1698–1718 рр. Петра I (1682–1725). Вага монет коливалася від 0,68 г до 0,28 г, хоча перших сто років вона не змінювалася [6, с.196–197].

До 1654 р. в Україні, яка за Б. Хмельницького стала суверенною державою, в грошовому обігу перебували західноєвропейські золоті і срібні монети), а московські копійки та їх фракції (денга (1/2) і полушка (1/4)) потрапляли в грошовий обіг у невеликій кількості [2, с. 311–314.].

При усіх своїх перевагах копійка була занадто дрібною монетою для великих платежів і завеликою для малих. Тому в Гетьманщині українське населення в грошовому обігу широко використовувало західноєвропейські золоті дукати, срібні талери, півталери, орти (1/4 талера), шостаки (6 грошів), трояки (3 гроші), півтораки (1,5 гроша), гроші, соліди (1/3

гроша), денарії (1/10 гроша). Разом із тим аналіз скарбів XVII ст. свідчить про поступове зростання попиту використання на срібні копійки Московського царства в грошовому господарстві України, переважно в Лівобережжі та Чернігово-Сіверщині.

Пізніше на вилучених на початку XVIII ст. із грошового обігу “чешуйках” – потертих срібних копійках XVI – XVII ст., пробивали біля краю поля отвори і нанизували на тоненькі мотузки. Їх використовували як нашійні прикраси – дукачі або як своєрідний скарб, який передавався на користь церкви та монастирів. Скільки було цих монет і як довго здійснювалася ця традиція невідомо, тому що під час погрому та закриття церков і монастирів в перші десятиріччя радянської влади значна частина старих ікон, підвісок, копійчаних зв'язок були викинуті або розійшлися серед населення.

Глинський скарб московських копійок на двох в'язках потрапив у 1929 р. від невідомого глухівчанина до рук місцевого вчителя історії та краєзнавця Заїки Володимира Миколайовича (1925–1994). Перед смертю він подарував знахідку своєму синові – Заїці В.В. У 2002 р. останній передав в експозицію Глухівського краєзнавчого музею 150 срібних копійок з глинського скарбу. 154 срібних копійок та 6 пломб залишилися у приватній колекції В. В. Заїки [10].

Глинський скарб нараховує 294 срібних копійок та 6 свинцевих пломб (підробок). Попередній аналіз знахідки вказує на те, що це скарб срібних копійок XVI – XVII ст. Московського царства. Вага і форма їх різна, але усі вони виготовлені дрововим способом і мають овальну форму. Діаметр монет складає близько 6,0 – 11,0 мм. У всіх монетах та підробках зроблено однакової товщини отвір. Стан більшості монет незадовільний. У скарбі є близько 100 срібних копійок, в яких зображення майже стерті, що свідчить про тривалий термін їх використання в грошовому обігу та у вигляді нашійних прикрас. 6 монет були спалені у вогні і мають чорно-синій відтінок.

У скарбовому комплексі присутні 6 свинцевих пломб копійчаної форми та 16 так званих “мордовок”. Як відомо із нумізматичної літератури, “мордовки” – це грубе копіювання допетровських монет, “написи” на яких зазвичай не читаються, це просто орнамент, складений із подібних на букви знаків. Виробництво їх в Поволжі пов'язане із необхідністю в звичних традиційних прикрасах для шії, одягу, яка стала відчутною у XVII – на початку XVIII ст., коли московська монета була більш легкою і дрібною, та особливо зросла після реформи Петра I (1698–1718) рр., коли поряд зі срібною в грошовий обіг Росії та Лівобережної України було введено круглу мідну копійку. Відомо, що срібні круглі копійки вагою 1,47 – 0,60 г карбувалися в Росії із 1710 до 1718 р. включно.

І. Спаський вважав, що ці копії срібних московських копійок, яких завжди бракувало казни московського царства, особливо для окраїн, були неофіційним платіжним засобом в народів Сибіру та Поволжя, і тому часто зустрічаються там у вигляді скарбів [7, с. 125]. Як “мордовки” потрапили до «Глинської пустині» невідомо. У всіх 16 “мордовок” на одному боці викарбовано орнамент, на іншому – зображено коня чи голову коня.

Визначемо часові межі появи нумізматичного матеріалу Глинського скарбу за періодом царювання правителів у Московській державі. У скарбі наявні 4 срібних копійки (1,3%) Івана Грозного (1533–1584), 9 (3%) – Федора Івановича (1584–1598), 35 (11,4%) – Михайла Федоровича Романова (1613–1645), 39 (13,2%) – Олексія Михайловича (1645–1676), 46 (15,6%) – Федора Олексійовича (1676–1682), 2 (0,68%) – Івана Олексійовича (1682–1796), 43 (14,6%) монети старого типу кінця XVII ст. – Петра Олексійовича (1782–1725). Серед монет глинського скарбу наявні 2 (0,68%) монети часу ополчення Мініна та Пожарського, які відкарбовані у 1612–1613 роках на Ярославському монетному дворі.

Таким чином, найстарша монета глинського скарбу – срібна копійка Івана IV (1533–1587) після 1547 р, наймолодші монети скарбу – срібні копійки Петра I 1699 р., на яких на реверсі написано «цар Петр, ЕЗ». Буквами ЕЗ позначався у той час 1699 р.

Найбільше монет скарбу припадає на період правління Федора Олексійовича (1676–1682) та Петра I (1682–1725), коли в умовах “руїни” на Лівобережній Україні посилюється московський вплив та в більшій кількості на ринок проникає московська срібна дрібна

монета. На копійках цього періоду з одного боку – зображено Георгія Змієборця верхи на коні із списом у руці, а з іншого – напис “Великий царь Фёдор Алексеевич” чи «Великий цар Пётр Алексеевич»[6].

Аналізуючи лицьове зображення на копійчаних монетах глиньського скарбу можна прийти до висновку, що на усіх монетах XVI – XVII ст. зображено стилізований образ правителя чи Георгія Змієборця верхи на коні. Внизу для позначення продукції кожного монетного двору використовувалися спеціальні знаки: в Москві – о/М, с/М і букви М О, в Пскові – П С, в Новгороді –В/НО. На одному боці монет розміщена легенда, на якій вказано титул, ім'я та по-батькові московського князя чи царя, на іншому – зображено вершника зі списом в руці [11, с.141].

Але на більшості копійок немає повністю усіх написів через їх овальну форму та мізерні розміри. Тому у скарбі вдалося ідентифікувати лише 180 копійок (60%), 16 «мордовок» (5,33%) та 6 свинцевих плombs копійчаної форми (2%), тобто всього 202 монети (67,33%) із 300. Тут також виявлено 98 спалених та потертих монет, на яких збереглися лише окремі букви чи зображення вершника.

Отже, глиньський скарб, розглянутий у нашій розвідці, має велике значення для виявлення економічних зв'язків Гетьманщини із іноземними державами та іншими частинами України, для проведення об'єктивного аналізу грошового обігу та лічби іноземних грошей в Україні у XVI – XVII ст. Із другої половини XVI – XVII ст. на Лівобережжі зростає на українському ринку кількість московських, а пізніше – російських срібних та мідних монет. Це був результат політики щодо обмеження прав Гетьманщини та втягнення її економіки до загальноросійського ринку з боку царів Олексія Михайловича (1645–1676), Федора Олексійовича (1676–1682), Івана Олексійовича (1682–1796) та Петра I (1682–1725). Наявність у скарбі срібних копійок від часу Івана Грозного до Петра I включно свідчить про тривалий період їх накопичення і використання як монет та як нашійних прикрас (моніста).

-
1. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781 рр.) / О. Бакалець. – К., 2008. – 377с.
 2. Бакалець О. А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. / О. Бакалець // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 8. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – С.308–334.
 3. Голиш Г. М. Основи нумізматики: навч. пос. / Г. Голиш. – Черкаси, 2006. – 315 с.
 4. Зварич В.В. Нумизматический словарь / В. Зварич. – Львов, 1978. – 290 с.
 5. Котляр М. Нариси історії обліку й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Котляр. – К.: Наукова думка, 1981. – 240 с.
 6. Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / А. Мельникова. – М., 1989. – 300 с.
 7. Спасский И. Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк / И. Спасский. – Л., 1962. – 151 с.
 8. Супруненко А. Б. Клад монет XVI – XVII вв. из с. Запселье / А. Супруненко // НиЭ. –М.: Наука, 1989. – Т. XV. – 405 с.
 9. Супруненко А. Б. Диканський скарб 1953 року / О. Супруненко // Паз. – Полтава, 1994. – № 2. – С. 56–61.
 10. Авторська колекція В. В. Заїки.
 11. Розанов С., Розанов І. О разшифровке букв «Б –о /М – О на лицевом штемпеле монет Бориса Годунова / С. Розанов, І. Розанов // Нумізматика і фалеристика. – 2002. – № 2. – С. 41.
 12. Шугаєвський В. А. Монета и денежный счёт в Левобережной Украине в XVII в. / В. Шугаєвський. – Чернигов: Сіверянська думка, 1918 р. – 180с.
 13. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. пос. / Р. Шуст. – К.: Знання, 2007. – 371 с.

Додаток
Зразки монет Глинського скарбу

Щоденник Миколи Ханенка 1727–1753 рр. – важливе джерело вивчення побуту, грошового обігу, цін на товари та послуги за часів Гетьманщини
(співавтор Н. Ільницька)

Письмові документи сприяють відтворенню фактів минулого, а також відображають відчуття реальності, допомагають сучасній людині зрозуміти атмосферу подій минулого. Серед документів приватного походження щоденники є виключним явищем. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, економічні та соціальні процеси, перетворюються тим самим на своєрідну історичну пам'ятку епохи [11; 14].

«Щоденник» Миколи Ханенка як джерело вивчення побуту та фінансового забезпечення генеральної старшини Гетьманщини 20–50-х років XVIII ст. нами вибраний для дослідження не випадково, оскільки факти, зафіксовані М. Ханенком, залишалися в певній мірі поза увагою дослідників сучасності.

Об'єктом нашого дослідження є повсякденне життя козацької старшини в умовах занепаду Гетьманщини, відображене через призму поглядів та оцінок генерального хорунжого Миколи Ханенка (1691–1760). Предмет дослідження є побут, фінансове забезпечення і дозвілля української старшинської еліти 20-50-х років XVIII ст.

Ключові слова: *щоденник, діаріуш, історія повсякденності, хорунжий, золотий імперіал, двахрубльовик, червонець, карбованець, єфимок, полтинник, полтина, четвертак, двохгривенник, п'ятиалтинник, гривеник, п'ятачок.*

Із мемуарної літератури XVIII ст. в українській історіографії відомі твори козацької старшини, писані, як правило, у формі щоденників ("діаріушів") або "малих літописів", які фіксували важливі події суспільно-політичного життя країни. Найвідоміші з них – щоденники генерального хорунжого Миколи Ханенка (1722–1753) [15] та генерального підскарб'я Якова Марковича (1717–1767) [13].

Із 1882 р. провідну роль у розвитку біографічних досліджень в Україні відіграв журнал «Киевская старина», на сторінках якого були опубліковані численні бібліографічні

нариси. Тут, вперше, у 1884 р., за редакцією О. Лазаревського опубліковано повний текст «Щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр.».

На жаль, «Щоденник» більше ніколи не перевидавався ні в радянську добу, ні за роки незалежної України. Доступ до цього унікального джерела обмежений, наскільки чи не єдиний оригінал вказаного видання зберігається в залі рідкісної книги Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Деякі матеріали із «Щоденника» М. Ханенка вивчалися та використовувалися в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. відомими глухівськими істориками та краєзнавцями В. І. Белашовим [3, 4, 5, 6, 7], С. Жуковим, Ю. Коваленком, Ю. Москаленком, В. Панасюком [4], А. Деркачем [10], О. Бакальцем [2], В. Вечерським [8].

Ханенко Микола Данилович (6.12.1691 р. – 27.1.1760 р.) був визначним політичним і державним діячем Гетьманщини, дипломатом, мемуаристом, автором відомого «Діаріуша» (записи 1722 р.) та «Щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, 1727–1731, 1742–1753 рр.». Він походив зі славетного козацько-старшинського роду Ханенків. Був двоюрідним внуком правобережного гетьмана Михайла Ханенка (1669–1674 рр.) [10, с.76]. Навчався у Київській академії та у Львові. З 1710 р. перебував на військовій службі. Обіймав посади військового канцеляриста, стародубського полковника, старшого військового канцеляриста, генерального хорунжого. Став довіреною особою українських гетьманів – І. Скоропадського, П. Полуботка, К. Розумовського, столиця яких у ХVІІІ ст. знаходилася в м. Глухові.

У своєму щоденнику генеральний хорунжий М. Ханенко описує щоденні події (великої ваги та місцевого чи родинного значення), витрати на нерухомість, землю, побутові речі, одяг, книги, предмети розкоші, екзотичні овочі та фрукти, худобу, коні, рибу, а також на різні послуги.

Наприклад, про придбання маєтків свідчать такі факти, зафіксовані М. Ханенком за 22 лютого 1746 р.: «За тою-жъ квартирою ходил к князю Михайлу Андріевичу Белоселскому и з оным договорился на год за 80 р. за 5 покоев в доме князя Адоевского» [15, с. 267]. 19 грудня 1747 р. «были в дворце я и Гудович по службе, а вечером был у нас стряпчий графскій Антип Иванов и приносил купчую от Григорія Любистка, написанную Раковичце и детям на футор Шнаковскій на галицком степу, проданный от него за 1,500 р., на которой мы трое и полковник Божич в сведителство подписались» [15, с. 340].

Як добрий господар, багата, заощадлива людиною, М. Ханенко був розпорядником коштів своєї сім'ї. Із метою точного обліку маєтностей, грошей, прибутків та витрат, він тривалий час вів записи у своєму щоденнику. Ці свідчення показують якими іноземними та вітчизняними товарами, продуктами та послугами користувалася родина Ханенків, який був їх побут та добробут.

Ціни на сільськогосподарські продукти в Гетьманщині були зафіксовані М. Ханенком практично на кожній сторінці щоденника. Так, за 31 травня 1723 р. було записано: «На рибу 27½ коп. За три четверти меду 21 коп. 4 вересня 1723 р. «Привезено от пана Косача 2 бочки соли, за которіе надлежит 5 рублей и 2 гривни». 20 вересня 1723 р. «Прибыли въ Бровари; тут за рибу 14 коп., за овесь 30 коп. Прибыли на Днепръ, где и ночовать мусели за попорченієм мосту». 27 вересня 1723 р. «На мясо 15 коп». 9 жовтня «За чотири дойниці овса 68 коп. дано». 27 травня 1730 р. «За вино красное и белое 75 к». 27 листопада 1731р. «За сем щук рыбы 55 к». 6 березня 1742 р. записано: «За 20 пуд (320 кг) меду заплачено Федору Пригаровскому 21 р. 54 коп» [15].

14 березня 1746 р. – «Писано письмо до жены о посылки 50 лимонов, за якіе дано 1 р., да за лекарства 50 коп.». 8 липня 1746 р. «На покупку ганишу до водки 8 коп.». 19 липня 1746 р. «Куплено 10 лимоній свежих для посылки в дом за 60 коп.» 12 серпня 1746 р. «Писаль письмо до жены в дом чрезъ адмиралитейского куріера, солдата 3-й роты первого морского полку, Уласа Столеникова, чрезъ него послал к ней зеленого чаю полфунта (200г), за якій даль 1 р.» [15, с.268, 266, 277, 278, 281]. 6 лютого 1747 р. «Водки гунбарской 8 коп.» [15, с. 299]. 20 лютого 1749 р. «Куплены для Скоропадского 31 лимон солоних за 1 р. 61

коп., да две билоробици за 1 р. 56 коп.». 3 грудня 1749 р. «...тако-жь фунт (400 г) чаю, за которій дано 1 р. 50 к.» [15, с. 406, 455].

Дослідження відомих в Україні істориків та нумізматів М. Котляра [12], Г. Голиша [9], О. Бакальця [1;2] свідчать про те, що в грошовому обігу Гетьманщини в першій чверті XVIII ст. одночасно перебували срібні російські рублі, єфимки, червоні золоті – західноєвропейські дукати.

Також писемні джерела, старшинські щоденники і скарби монет підтверджують велику різноманітність грошових номіналів Гетьманщини XVIII ст. Найбільше згадок в них про російські монети: золотий імперіал (10 рублів), 1/2 імперіала (5 рублів), двахрубльовик, червонець, срібні – рубль (карбованець), єфимок, полтинник, полтина (50 коп.), четвертак (25 коп), двохгривенник (20 коп.), п'ятиалтинник (15 коп.), гривеник (10 коп.), напівгривна або п'ятачок (5 коп.), алтинник (3 коп.), 1 копійка, мідні 10, 5, 2, 1 копійки, денга (1/2 коп.), полушка (1/4 коп.).(див. додаток Б). Поряд із російськими монетами в Гетьманщині населення використовувало традиційні іноземні монети: золоті подвійні дукати (подвійний червоний), дукат (червоний золотий), срібні талери, півталери, чвертки, четвертаки (1/4), орти, тимфи, шостаки, трояки (шаги), півтораки (чехи), драйпелькери, крейцери, рідше гроші (див. додаток Б)

Важливим джерелом для розуміння асортименту ринку, товарів та грошей, які перебували в грошовому обігу Гетьманщини в 20–60-х рр. XVIII ст., також є «Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенко 1727–1753 гг.», в якому описані найбільш вживані в Гетьманщині грошові одиниці та ціни на товари в м. Глухові із 1727 р. до 1754 р. (див. додаток В).

У щоденнику ми зустрічаємо польські золоті (90 грошів), копи (30 грошів), талери (90 грошів), чехи (1,5 гроша), тимфи (18 грошів), шаги (3 гроші), рублі (100 копійок), алтини (3 копійки), гривенки (10 копійок), копійки, денги, полушки та інші номінали.

У першій половині XVIII ст. найбільш поширеною монетою на ринку Гетьманщини залишався півторака (1,5 гроша), або «чех», та трояк (3 гроша). Наприклад, за 13 березня 1733 р. в щоденнику М. Ханенка записано: «Куплено сукна зелёного 11 локоть по 18 шагов и того дано 3 рубля 96 коп.» [15, с. 158]. У цьому випадку шаг виступає як лічильна одиниця.

Частіше зустрічається в щоденнику польська срібна монета номіналом 6 грошів, яка в народі мала назву «шостака». У щоденнику М. Ханенка є згадки про тимфи (злотувка, яка дорівнювала 16 російським копійкам), датовані 26 серпням 1742 р.: «...принесены деньги з Лотоков от Федора Пригары 48 рублей, нам должны, да от него же взяли 31 тинф и 2 шостака битие, вместо пяти талеров битих, впредь до щоту, а к нему обратно послано 33 тинфи и шостаками 125 тинфов [15,с.169, 173]. Ці документи фіксують різні грошові одиниці, які перебували в грошовому обігу Гетьманщини, а також свідчать про великі доходи генерального хорунжого, витрати на дорогі прикраси і надання в борг великих коштів.

На фоні загального зниження якості західноєвропейських монет, насамперед дрібних номіналів, талери (близько 28 г срібла) поряд з дукатами залишалися найбільш авторитетними монетами ринку Гетьманщини. Найчастіше у щоденнику М. Ханенка талери та рублі першої половини XVIIIст. Наведемо деякі факти. За 17 квітня 1732 р. в щоденнику записано: «Слугам гетманским таляр битій, гобоистам 12 коп., на сено 14 коп., на овес 12 коп., на харч людям 5 коп.», а за 20 квітня цього ж року в щоденнику Ханенка зафіксовано: «Отобрал прогонних денег и на прочее 36 рублей 43 коп. Дала на покупку двух куниц пане Ломыковская 3 рубля, а до архимадрита Донського при письме хустку» [15, с.43]. 15 квітня 1742 р. в щоденнику занотовано: «Посланы в заклад до паней Григоріевоі Гамалиноі дукат в 50 червонных же, да 27 талярей битих, а от ней взяли в позикку денег 249 рублей, и сые справовано чрез отца Алексія Халкидонского». [15, с. 148].

Востаннє відомості про талер зустрічаються у цьому джерелі за 5 липня 1746 р.: «Сину Василю, отправляючомуся в чужие край для наук, дано и на содержание его там 75 червонных и 25 талярей битих, да Григорію Дмитріеву особливо дани 5 червонных» [15, с.

271]. Набагато частіше згадуються в щоденнику М. Ханенка червоні золоті, масштаби використання яких на ринку Лівобережжя були в досліджуваній період досить значні. 26 червня 1732 р. він пише: „По обеде бывшему у мене пом'янутому лікарю архієрейському далем за труды 1 червонный золотий” [15, с. 57], а говорячи про повернення боргу 10 лютого 1733 р. він пише: «Отобрал у пана Скоропадського дукат...» [15, с. 98]. М. Ханенко за 2 лютого 1742 р. зробив запис: «...В Левенце разочлись з Александром Корецким о 47 червонных, которые от него принявши в 100 рублях, доплатил ему 3 р. 40 коп.» [15, с. 192]. За 28 лютого 1747 р. є інший запис: „Вименены червонных 500 за рублевки, яких за оные червонные дано 1,15 р., за всякий червонный (тобто окремих дукат) по 2 р. и по 24 коп.” [15, с. 302]. На 28 січня 1748 р. курс червоного становив 2 руб. 25 коп.: «Взял у Чамова 20 червонных, всякий червонный по 2 р. 25 коп., и того за 45 рублей» [15, с. 349].

Майже всі ціни на товари та придбання земель, дворів, маєтків у 30-60-х рр. XVIII ст. виражалися в російських рублях і копійках, рідше в золотих, червоних золотих і талерах. Наприклад, 20 вересня 1727 р. М. Ханенко, прибувши в Стародуб, «на ночь перешел во двор, купленный у Самусенка на черниговской улице за 280 р.», а за 25 вересня в щоденнику записано: «За два кожуха 2 р., за сафьянь 1 р. 10 коп. шевцю» [15, с. 23].

Таким чином, постать М. Ханенка вдало поєднує якості політика, дипломата, освіченої, знаючої, ділової, практичної, підприємливої людини того часу. Огляд щоденника генерального хорунжого М. Ханенка першої половини XVIII ст., дає нам важливі історичні свідчення про основні грошові й лічильні одиниці, ціни на товари і послуги, курси монет, що були в обігу Гетьманщини в першій – третій чвертях XVIII ст., коли російський рубель виживає західноєвропейські талери та його фракції з українського ринку.

1. Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О. Бакалець. – К., 2007. – 479 с.
2. Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. / О. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2007. – Число 14. – С. 310–340.
3. Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. Белашов. – К.: Україна, 1992. – 132 с.
4. Белашов В., Жуков С., Коваленко Ю. та ін. Глухів. На зламі тисячоліть. Історико-краєзнавчий нарис / В. Белашов, С. Жуков, Ю. Коваленко та ін. – Суми, 2002. – 96 с.
5. Белашов В. Глухів – столиця Гетьманщини / В. Белашов. – Суми: Мрія, 1982. – 202 с.
6. Белашов В. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України: Посібник для учбової і наукової роботи студентів до “Глухівського періоду” історії України (1708 – 1782 рр.) / Белашов В. – Глухів: Глухівський держ. пед. ін-т, 1996. – 189 с.
7. Белашов В. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782 рр.)) / Белашов В. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.
8. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – (Сер. «Невідома Україна»). – 320 с.
9. Голиш Г. Основи нумізматики: навч. посібник / Г. Голиш. – 2-е вид. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 315 с.
10. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця / А. Деркач. – К.: Павлім, 2000. – 176 с.
11. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Харків, 2008. – 120 с.
12. Котляр М. Нариси історії обліку й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Котляр. – К.: Наук. думка, 1981. – 240 с.
13. Маркович Я. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717 – 1725 гг.): У 10 част. / Я. Маркович. – К., 1893. – Ч. 1. – 329с.
14. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. Томазов, М. Дмитрієнко. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.
15. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка 1727–1753 гг./Н. Ханенко. – К.: Типографія Г. Т. Корчака-Новицького, 1884. – 520 с.

Додаток А

Пам'ятний знак, присвячений видатному політичному діячеві, мемуаристу, генеральному хорунжому Миколі Ханенку (1691 –1760) на території Миколаївської церкви в м. Глухові

Додаток Б

Монети Західної Європи, які перебували в грошовому обігу Гетьманщини у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Левендаальдер, Голландська республіка, 1647 р.

Орт коронний, Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632), 1622 р.

Додаток В

Срібний російський рубель та його фракції у XVIII ст.

Рубель, Росія, Анна Іванівна (1730 –1740), 1733 р.

Гривна (10 коп.), Росія, Петро I (1682 –1725), 1704 р.

5 копійок, Росія, Єлизавета Петрівна (1741 –1761), 1757 р.

Монетні скарби другої половини XVII – XVIII ст.

Кролевецького району Сумської області

(співавтор О. Курк)

Будь-який скарб монет є неоціненною знахідкою для науки, особливо коли він зберігся повністю. Як правило, він складається із монет, які одночасно перебували в грошовому обігу в тому чи іншому регіоні, місті чи на ринку. Нерідко на Лівобережній Україні зустрічаються змішані скарби, які складаються із монет різних держав. Також історики-нумізмати розрізняють скарби довготривалого і короточасного накопичення. Перші, фіксують монети, відділені значними хронологічними рамками, але які перебували в грошовому обігу одночасно. Таких скарбів, наприклад, зі змішаних скарбових комплексів другої половини XVII – XVIII ст., знайдених на території колишньої Гетьманщини, в декілька разів більше ніж однорідних скарбів короточасного накопичення.

У даній розвідці ми розглянемо і проаналізуємо 10 скарбів вказаного періоду, знайдених у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в м. Кролевеці та його околицях. 3 скарби західноєвропейських монет характеризують номінали та емітентів карбування монет XVII ст., а 8 скарбів – містять переважно російські монети XVIII ст.

У с. Заболотне Кролевецького р-ну. (тодішній Кролевецький повіт Чернігівської губернії) у 1845 р. було виявлено скарб із 41 монети, в тому числі 4 „бельгійсько-нідерландських” талери (28 г срібла) XVII ст., з яких 2 датованих 1650 і 1651 р. Крім того у знахідці зберігалися „бельгійсько-голландські” срібні півтораки (1,5 гроша) XVII ст., 1 талер Іспанських Нідерландів Альберта та Ізабелли (1599–1621), 1 талер Філіпа IV (1621–1665), „польський злотий” (легкий коронний талер) Сигізмунда III (1587–1632), 2 півталери бранденбургські Георга Вільгельма (1621–1640). Найстарішою монетою скарбу є альбертусталер Альберта та Ізабелли початку XVII ст., а наймолодшою – талер Філіпа IV (1621–1665) Іспанських Нідерландів 60-х років XVII ст.

Наявність у скарбі с. Заболотне 7 срібних талерів Іспанських Нідерландів, бельгійсько-нідерландських, польських, 2 півталерів бранденбурзьких та 33 бельгійсько-голландських півторакив яскраво свідчить про основні номінали і емітенти монет, які перебували в грошовому обігу Лівобережної України. Даний скарб належав багатому селянинові або дрібному шляхтичу [1, с. 262].

У 1886 р. в м. Кролевець у повітовому відділенні поліції було зареєстровано скарб із 1146 монет вагою 15 фунтів 2 золотники (понад 6 кг). Місце знахідки точно не відоме. Досить широко представлено географію походження монет та час карбування: Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632) і Ян II Казимір (1648–1668); Прибалтійські володіння Швеції: Густав Адольф (1621–1632) і Христина (1632–1654); Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640) і Фрідріх Вільгельм (1640–1688). У скарбі наявні 1106 (96,5%) білонних та мідних шелягів (1/3 гроша), 22 (1,9%) срібних грошів і 18 (1,35%) півторакив (лише Сигізмунда III). Мідні шеляги в переважній більшості відкарбовані за часу правління короля Речі Посполитої Яна II Казимира (1648–1668).

Монети скарбу належать до 20-80-х років XVII ст. і належать до трьох держав – Речі Посполитої, Пруссії та Прибалтійських володінь Швеції. Цей змішаний скарб ймовірно належав бідному кролевецькому міщанинові. Він був переданий до Археографічної Комісії [1, с. 261].

У 1888 р. в с. Спаське Кролевецького повіту селяни знайшли невеликий скарб із 342 монет вагою 65 золотників 72 долі. Особливістю даного скарбу є наявність у ньому 192 (56,1%) срібних копійок Московського царства – 1 копіяка Бориса Годунова (1598–1605), 134 – Михайла Романова (1613–1645) та 57– Олексія Михайловича (1645–1676). Річ Посполита представлена 2 коронними ортами 1622 р., 7 трояками (3 гроші) та 10 грошами короля Сигізмунда III (1587–1632).

У скарбі присутні білонні драйпелькери Прибалтійських володінь Швеції часу правління Густава Адольфа (1621–1632), а також 1 левковий талер Голландської республіки 1648 р. Скарб було переплавлено на російські монети [1, с. 261–262].

Отже, розглянуті скарби Кролевецького району XVII ст. яскраво характеризують гроші та грошовий обіг на Лівобережній Україні. Знахідки носять змішаний характер, тому, що в них містяться талерні, середні та дрібні номінали країн Європи: Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Бранденбурга, Іспанських Нідерландів, Голландської Республіки та Московського царства.

Серед 7 скарбів XVIII ст., виявлених на території Кролевецького повіту Чернігівської губернії у 1887–1903 рр., 4 знахідки припадає на с. Мугін. Попередній аналіз складу цих скарбів свідчить про те, що після впровадження в Росії та на Лівобережній Україні грошової реформи Петра I (1682–1725) 1698–1718 рр., відбувається поступове витіснення західноєвропейської талерної системи рублевою. Реформа максимально пристосувала російську монетну систему до потреб абсолютної російської монархії, забезпечивши успішне вирішення таких важливих завдань, як монопольне володіння монетними металами (золотом,

сріблом і міддю), впорядкування грошового господарства і управління ним в інтересах держави, одержання казною максимальних доходів від експлуатації монетної регалії – монопольного права держави на карбування і випуск монет [6, с.11].

У Глухівський період української історії (1708–1781 рр.) в грошовому обігу Гетьманщини з'являються російські мідні полушки (1/4 копійки), денги (1/2 копійки), срібні овальні (петровські «чешуйки»), круглі та мідні копійки, гроші (2 копійки), срібні і мідні алтини (3 копійки) та 5 копійок, срібні гривеники та мідні 10 копійок, срібні полуполтини (25 копійок), полтини (50 копійок), срібний рубель (28–24 г), золотий червінець (3,5 г) та золотий імперіал за часу правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) [3, с. 104–115].

Так, у 1887 р. в с. Будища Кролевецького повіту Чернігівської губернії було знайдено скарб із 189 мідних російських монет номіналом в 2 та 5 копійок: Єлизавети Петрівни (1741–1762) – 2 копійки 1758, і 5 копійок 1758 (ММ) – 3 екз., 1759 – 3 екз., 1760 – 2 екз., 1761 – 6 екз.; Катерини II (1762–1796) – 5 копійок 1762 – 1 екз., АМ 1791 – 1 екз., ЕМ 1763 – 8 екз., 1764 – 10 екз., 1765 – 6 екз., 1766 – 7 екз., 1767 – 8 екз., 1768 – 5 екз., 1769 – 8 екз., 1770 – 10 екз., 1771 – 13 екз., 1772 – 6 екз., 1773 – 11 екз., 1774 – 3 екз., 1775 – 8 екз., 1776 – 7 екз., 1777 – 3 екз., 1778 – 9 екз., 1779 – 6 екз., 1780 – 4 екз., 1781 – 6 екз., 1782 – 5 екз., 1783 – 5 екз., 1785 – 5 екз., 1786 – 1 екз., 1787 – 3 екз., 1788 – 4 екз., 1790 – 1 екз., ММ – 1763 – 2 екз., 1765 – 3 екз., 1788 – 1 екз., СПМ 1763 – 1 екз., СМ – 1766 – 2 екз.

Дві копійки, мідь, Єлизавета Петрівна (1741–1761), 1758 р.

П'ять копійок, мідь, Єлизавета Петрівна (1741–1761), 1760 р.

Найстаріша монета будищинського скарбу – 2 і 5 копійок 1758 р. Єлизавети Петрівни, наймолодша – 5 копійок 1791 р. Катерини II. Тобто період накопичення скарбу становить 33 роки. У скарбі домінують п'ятикопійчники, їх у комплексі нараховується 188 (99,47%), переважно карбування часів правління Катерини. Враховуючи те, що одна п'ятикопійчна монета важила 50 г міді, а дві копійки – 20 г, то не важко підрахувати, що вага скарбу становила 9 кг 420 г. [1, с. 354–355].

У с. Ксензовка Кролевецького повіту у 1888 р. знайдено змішаний традиційний для XVIII ст. скарб із 242 мідних (13 великих і 229 дрібних) російських монет Анни Іванівни (1730–1740), Єлизавети Петрівни (1741–1761), Катерини II (1762–1796) загальною вагою 6 фунтів і 54 золотників (близько 2,5 кг). Скоріше всього до великих належать мідні монети

номіналом 5 і 10 копійок часу правління Єлизавети Петрівни (1741–1761), Катерини II (1762–1796), вага яких становила відповідно 50 і 100 г. [1, с. 356].

У с. Свідня Кролевецького повіту у 1903 р. в землі було відкопано глиняний горщик із 700 срібними московськими і російськими копійками XVII – початку XVIII ст. і 7 рублями першої половини XVIII ст. – Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іванівни та Єлизавети Петрівни. Вага скарбу становила близько 545 г. [1, с. 358]

Рубель, Росія, Анна Іванівна (1730 –1740), 1738 р.

Цікавими за своїм наповненням є чотири скарби російських монет с. Мутін Кролевецького повіту Чернігівської губернії [2, с. 315–316].

Перший скарб був виявлений у 1887 р. Він містив 315 російських мідних монет: 182 (57,77%) п'ятикопійчники і 133 (42,23%) двохкопійчники Єлизавети Петрівни (1741–1761) та Катерини II (1762–1796). Наймолодша монета скарбу 1762 р. Весь скарб був переданий на переплавлення.

У 1896 р. в с. Мутін знайдено другий скарб із 123 мідних російських п'ятикопійчники Єлизавети Петрівни (1741–1761) та Катерини II (1762 –1796). Вага скарбу складала 15 фунтів 9 золотників (6 кг 37 г). Археографічна комісія продала скарб колекціонеру П. В. Зубову. У 1899 р. в цьому ж селі було знайдено глиняний горщик із 36 фунтами російських мідних монет – 5 копійок, 2 копійки, копійка датовані до 1757 р. Більшість монет відкарбовані за правління імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1761).

Копійка, мідь, Росія, Єлизавета Петрівна (1741 –1761), 1756 р.

За розпорядженням Археографічної комісії мутінський скарб було переплавлено. Останній мутінський скарб був знайдений у 1900 р. У великому глиняному глечуку містилося 35 фунтів 90 доль (17,78 кг) мідних російських монет: денги до 1754 р., копійки, двохкопійчники та п'ятикопійчники після 1757 р. Монети переважно карбування Єлизавети Петрівни (1741–1761). Весь скарб був переплавлений.

Отже, на нашу думку, скарби Кролевецького району Сумської області як і більшість скарбів Лівобережної України першої – третьої чвертей XVIII ст., характеризуються такими особливостями: у їх складі кількісно домінують мідні російські монети; часто зустрічаються скарби вагою від 1 до 20 кг; монети, що у них зберігаються, карбовані переважно за однією стороною; досить часто зустрічаються монети, виготовлені шляхом перекарбування із менших номіналів на більші; іноземні скарби представлено переважно польською дрібною та голландською талерною монетою; у процентному відношенні провідне місце в скарбах Гетьманщини середини та другої половини XVIII ст. посідають мідні двокопійчні та

п'ятикопійечні монети часів Єлизавети Петрівни та Катерини II; дуже чітко виражений монометалізм скарбів, як правило, срібні монети не змішуються із мідними; більшість скарбів XVIII ст. були переплавлені з метою виготовлення нових монет в кінці XIX – на початку XX ст.; скарби закладали переважно у глиняні горщики, прикривали їх мішковиною та заливали воском.

1. Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О. Бакалець. – К., 2007. – 479 с.
2. Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. / О. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2007. – Число 14. – С. 310–340.
3. Голиш Г. Основи нумізматики: навч. посібник / Г. Голиш. – 2-е вид. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 315 с.
4. Котляр М. Нариси історії обліку й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. / М. Котляр. – К.: Наук. думка, 1981. – 240 с.
5. Узденников В. В. Монеты России 1700–1917 гг. / В. Узденников. – Москва: Финансы и статистика, 1985. – 502 с.

Волковинський скарб європейських монет XVII – початку XVIII ст. (співавтор О. Курок)

Виявлення та детальний аналіз скарбів монет того чи іншого періоду має неоціненне значення для вивчення грошового обігу певного регіону. На жаль, сьогодні такі скарби трапляються досить рідко у повному складі і вони майже не доступні для вивчення нумізматами чи спеціальними науковими установами. Унікальність кожного скарбу полягає у його складі, кількості та якості збереження монет.

Автори роблять спробу проаналізувати унікальний за своїм складом скарб європейських монет другої половини XVII - початку XVIII ст., виявлений у листопаді 2012 р. поблизу с. Волковинці Деражнянського р-ну Хмельницької області (на території колишнього Барського староства Подільського воєводства).

Скарбовий комплекс нараховує 83 мідні та срібні монети Речі Посполитої та Священної Римської імперії. Конфігурація складу комплексу є дещо не традиційна для більшості виявлених на Поділлі скарбів другої половини XVII ст. [2; 4].

В склад знахідки входять: 1 срібний орт 1621 р. Сигізмунда III Августа (1587–1632), 17 срібних потрійних крейцерів (грошів) імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657–1705) – 1695–1702 рр. та 65 мідних солідів – «боратинок» 1660–1666 рр. Яна II Казимира (1648–1668) [10].

Найстаріша монета скарбу – солід Речі Посполитої 1660 р. Яна II Казимира, наймолодша – три крейцери імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657–1705) – 1702 р. Період накопичення скарбу становить 42 р.

Особливістю срібного коронного орта (1,2%) є цифра 16, яка розміщена в колі під портретом короля Речі Посполитої Сигізмунда III Августа (1587–1632), яка означає вартість

монети в 16 грошів. Переважно орти 1620–1627 рр. цього короля, в тому числі гданського карбування, не мають подібних цифр. Стан збереження монети задовільний. На аверсі монети відкарбований напис: SAM:LIV:NEC.N:SIEX:O:HRI:R, в центрі – герб Речі Посполитої, а внизу – герб Вазова.

У скарбі домінують мідні соліди Яна II Казимира 1660–1666 рр. литовського та польського карбування (78,3%). Більшість монет сильно потерті, що свідчить про їх активне використання в грошовому обігу 60-х років XVII – початку XVIII ст. на території Речі Посполитої, до якої входило Поділля.

Частина мідних шелягів Речі Посполитої Яна II Казимира (1648-1668) волковинського скарбу

Але найбільшу цінність волковинського скарбу становлять 17 срібних австрійських та угорських монет Леопольда I (1657–1705) номіналом в три крейцери (20,4%). Офіційний титул цього імператора Священної Римської Імперії – король Угорщини, Богемії, Галичини та Володимирії, ерцгерцог Австрії, князь Трансильванії, герцог Бургундії, Брабанту, Люксембургу, Мілану та Мантуї, граф Фландрії, Тіролю та Горації, маркграф Бургау та Штірії [8, с.28].

На аверсі потрійних крейцерів по колу навколо герба – двоголового орла розміщений напис: ARKHID.AVS.(C.B) DUX. BYR.SI.1699 (чи інший рік карбування.), на реверсі зображено портрет імператора Леопольда I, в колі цифра «3» та напис: LEOPOLDYS.DG.R.I.S.A.G.II.V.R. Гурт монет гладенький.

Потрійні крейцери відкарбовані на монетних дворах Австрії, Богемії і Угорщини. Вони різняться за якістю металу, за станом зберігання, міцністю срібла, а також вагою і діаметром. Більшість крейцерів потерті, що свідчить про їх тривале та інтенсивне використання. Деякі монети досить крихкі та легко ламаються. Портрет Леопольда в усіх типах дещо інший, тобто потрійні крейцери карбувалися різними штемпелями та на різних монетних дворах імперії.

Наприклад, на монеті 1697 р. на реверсі зображено портрет Леопольда I та зліва позначено номінал монети – 3 крейцери, а на аверсі – герб Угорського королівства – ореол, що обрамляє всю фігуру Ісуса Христа та Діви Марії у вигляді язиків полум'я Сонця.

Угорщина, Леопольд I (1657–1705), три крейцери, 1697 р.

Зображення Марії з Ісусом є також на різних номіналах золотих та срібних монет цього правителя, наприклад на 10 дукатах.

Угорщина, Леопольд I (1657–1705), 10 дукатів, 1687 р.

Пізніше таке зображення часто зустрічається на мадонталях імператриці Марії Терезії (1740-1780) 1742, 1746, 1754, 1765, 1767, 1775, 1778 років, які карбувалися для Угорщини на монетному дворі в Кремінці. Зображення Мадони часто зустрічається також на монетах Баварії, Ватикану, Венеції, Гамбурга, Любека та ін.[6,с. 30; 8, с.33].

Мадонталяр Марії Терезії 1742 р.

Рідко в українських скарбах трапляється п'ятнадцятикрейцеровики – назва монет номінальною вартістю 15 крейцерів. Карбування їх розпочалось 1659 р. в Австрії і було викликане необхідністю покриття воєнних видатків. Маса монети становить 6,404 г (3,602 г чистого срібла). Використовувався метал 563-ї проби. Ці монети мали відповідати 1/4 лічильного гульдена або 1/6 рейхсталера. Але перші емісії дорівнювали лише 1/7 рейхсталера. Карбовані на монетних дворах Австрії та Угорщини за часу правління Леопольда I [5,с. 204].

На більшості срібних монет Леопольда I волковинського скарбу на аверсі зображений імперський австрійський двоголовий орел династії Габсбургів, на реверсі портрет із зображенням короля та цифра 3 напроти правого ліктя правителя – номінал 3 крейцери.

У скарбі присутні 17 срібних монет чотирьох різновидностей та різних років правління Леопольда I : 2 – 1695 р., 2 – 1696 р., 3 – 1697 р., 2 – 1698 р., 3 – 1699 р., 1 – 1700 р., 3 – 1701 р., 1 – 1702 р. Вага 1 типу 3 крейцерів становить 1,3 г, другого – 1 г, третього – 1,2 г, четвертого (угорського) – 0,8 г.

I тип

II тип

III тип

IV тип

Окремі потрійні крейцери імператора Леопольда I зустрічалися на Поділлі, Закарпатті та Галичині раніше. Так, відомий закарпатський нумізмат О. Огуй зафіксував декілька екземплярів цієї срібної монети досліджуваного періоду в м. Чернівцях [9, с. 98, 102,104]. Р. Шуст та В. Петегірич під час проведення археологічних досліджень в центрі м. Львова у 2006 р. віднайшли потрійний крейцер (грош) Леопольда I 1669 р., відкарбований на монетному дворі у графстві Тіроль [11, с. 47].

Подільський колекціонер Б. Кульчицький виявив у 1997 р. в с. Іванківці Городецького р-ну Хмельницької області об'ємний скарб, який складався із 4949 срібних та мідних західноєвропейських монет. У комплексі були наявні 81 потрійний крейцер Австрії, Чехії, Пруссії та Баварії.

Австрія в скарбі позначена срібними потрійні крейцями, переважно богемського карбування: срібні монети Леопольда I (1657–1705) 1697 р, 1704 р., 1705 р., Йосипа I (1705–1711) 1707 р., 1711 р.(2), Карла (1712–1727) 1715 р., 1727 р. – всього 8 монет. У цьому ж скарбі було виявлено близько 4 кг мідних шелягів Яна II Казимира (1648–1668) [1, с. 134; 3, с. 199].

Також один потрійний крейцер Леопольда I (1657-1705) 1703 р. із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею був зафіксований вінницьким нумізматом Мальованим С. Ф. у його праці «О кладах, монетах, но не о деньгах...» (2004 р.) [7, с. 73].

Отже, по-перше волковинський скарб 2012 р. за своїм складом близький до іванковецького скарбу 1997 р. По-друге, він вдвічі переважає його за кількістю потрійних крейцерів Леопольда I. По-третє, цей комплекс засвідчує той факт, що крім традиційних західноєвропейських монет подільського ринку XVII - початку XVIII ст. – талерів Голландії, Священної Римської імперії, срібних ортів (1/4 талера), шостаків (6 грошів), трояків (3 гроші), півтораків (1,5 гроша), солідів (1/3 гроша) (переважно мідних боратинок) Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Бранденбургу, сюди поступово проникають австрійські та угорські гроші, переважно потрійні крейцери.

-
1. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Глухів, РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2012. – 240 с.
 2. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781) / О. А. Бакалець. – Київ, Стилос, 2012. – 333 с.
 3. Бакалець О. А. Нові знахідки монет XVI–XVIII ст. на території Західного Поділля / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 19. – 323 с.
 4. Бакалець О. А. Фінансова політика та грошовий обіг Гетьманщини та Поділля (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар: РВВ Барського ГПК ім. М. Грушевського, 2009. – 192 с.
 5. Зварич В. Шуст Р. Нумізматики. Довідник / В. Зварич В., Р. Шуст. – Тернопіль-Львів: «Тернопіль», 1998. – 462 с.
 6. Каглян О., Огуй О., Пивоваров С. Імператор Священної Римської імперії Леопольд II та його монети на території Західної України / О. Каглян, О. Огуй, С. Пивоваров // Нумізматики і фалеристика. – 2001. – № 2.
 7. Малёванний С. Ф. О кладах, монетах, но не о деньгах... / С. Ф. Малёванний. – Вінниця: ООО «Консоль», 2004. – 296 с.
 8. Огуй О., Каглян О. Таляр Марії Терези // Нумізматики і фалеристика / О.Огуй, О. Каглян. – 2006. – № 3.
 9. Огуй О. Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть / О. Огуй. – Чернівці: Рута, 2007. – 148 с.
 10. Опис скарбу П. Січенка та А. Одіноків.
 11. Шуст Р., Петегірич В. Нумізматичні пам'ятки середньовічного Львова (Монетні знахідки, виявлені під час археологічних досліджень у 1992 р.) // Львівські нумізматичні записки / Р. Шуст, В. Петегірич В. – 2006. – № 3.

Theres is more or less analysis of composition of coin treasure European countries monetare of the XVII – XVIII- th c., was found in 2012 in v.Wolkovincy Derathnanskogo r-na Chmelnicky region.

Нові знахідки західноєвропейських монет друг. пол. XVII – поч. XVIII ст. в Деражнянському районі Хмельницької області

Виявлення та детальний аналіз скарбів монет того чи іншого періоду має неоціненне значення для вивчення грошового обігу на певній території. На жаль, сьогодні такі скарби трапляються досить рідко в повному складі і вони майже не доступні для вивчення нумізматами чи спеціальними науковими установами. У статті автор аналізує нові скарби західноєвропейських монет другої половини XVII – початку XVIII ст. (явтуський 2010 р. та Волковинський 2012 р.), які зберігаються в приватних колекціях барчан родини А. Одіноків та П. Січенків. Знахідки яскраво ілюструють грошовий обіг подільського ринку досліджуваного періоду, основні грошові одиниці та країни емітенти.

Ключові слова: країна-емітент, подільський ринок, Волковинський скарб, шеляг, трикрейцеровик, мадонталер.

Місто Деражня та значна частина навколишніх сіл в 40-х роках XVI–XVIII ст. перебували у складі Барського староства Подільського воєводства Речі Посполитої.

Про заснування села (пізніше містечка Деражня) є цікаві дані у магістерській дисертації М. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.». В праці зустрічається перша згадка про с. Деражню за 1431 р.: «Деражня, пожалованная в 1431 г. Дедриху, вместе с другой Деражною была заложена в 1469 г.... В половине XVI в. все Деражни (числом в пять) входили в число королевщины, непосредственно принадлежавших к Барскому староству» [7, с.47–48.]. У праці Грушевський неодноразово згадує також села Волковинці та Явтухи [7, с. 5–6].

У 1614 р. Деражні надано Магдебурзьке право [6, с. 339; 8]. Це сприяло розвитку місцевої та зовнішньої торгівлі, припливу в грошовий обіг краю іноземної монети. Свідченням цього є знахідки західноєвропейських монет XVII–XVIII ст. на території Деражнянського району.

Перший такий скарб був виявлений у 1902 р. в с. Чернелівці Старо-Костянтинівського повіту Подільської губернії (тепер Деражнянського району). У комплексі було зафіксовано 3 фунти 17 золотників (бл. 1 кг 300г) срібних монет та 3 фунти, 6 золотників (1 кг 230 г) – мідних [2, с.74].

Річ Посполита позначена мідними шелягами – «боратинками» (1/3 гроша) Яна II Казимира (1648–1668) 1659–1666 рр. литовського та польського карбування.

Монети середніх номіналів – срібні орти (1/4 талера), шостаки (6 грошів) і трояки (три гроші) відкарбовані на монетному дворі Бранденбурга за часу правління короля Фрідріха Вільгельма (1640–1688). Найстаріша монета чернелівського скарбу – трояк 1640 р. Фрідріха Вільгельма, наймолодша – мідний шеляг 1666 р. Яна II Казимира. Період накопичення скарбу становив 26 років. Він міг належати багатому селянину чи шинкарю. Імператорська Археографічна комісія передала скарб власнику знахідки [3; 10, с. 156].

Досить об'ємний скарб срібних та білонних монет Європи середніх номіналів був виявлений восени 2010 р. місцевим жителем на дорозі між лісом та полем за 2 км від с. Явтухи Деражнянського району (на порубіжжі між Вінницькою та Хмельницькою областями).

Скарб нараховує близько 1000 монет – срібних ортів, шостаків, трояків, півтораків та шелягів, переважно Речі Посполитої [1]. Майже 50% скарбу становлять традиційні для

подільського ринку першої половини XVII ст. монети – півтораки (1,5 гроша) короля Сигізмунда III Августа (1587–1632).

У скарбі наявні також 50 ортів, 160 шостаків, 90 трояків та близько 200 білонних шелягів (1/3 гроша) Речі Посполитої різної якості. Найстаріша монета скарбу – півторак 1600 р. Сигізмунда III Августа, наймолодша – шеляг Пруссії Фрідріха Вільгельма (1641–1657) 1657 р. із буквою W (Вільгельм) на реверсі та пруським орлом – на аверсі монети.

Серед шелягів найбільше монет Речі Посполитої із буквою S на реверсі часу карбування Сигізмунда III (1687–1632) – 1615–1627 рр. За місцем карбування у комплексі є 5 видів шелягів: литовський (d = 14-15 мм), бидгодзьський (d = 14–16 мм), ризький (d = 14–15 мм), краківський (d = 15 мм), мальборнський (d = 15 мм). У скарбі наявні також шеляги королів Прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа (1611–1632) та Христини (1633–1654), відкарбовані на Ризькому, Ельблонському та Лівонському монетних дворах у 1632–1654 рр. Діаметр Ельблонських та Лівонських шелягів Христини дещо менший від європейських стандартів – він коливається від 7 до 15 мм.

Шеляги Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Пруссії (частина явтуського скарбу 2010 р. з колекції А. В. Одіноків)

Серед монет скарбу наявні два пруських шеляги – один Георга Вільгельма (1619–1640) діаметром 15 мм та Фрідріха Вільгельма (1641–1657) діаметром 14 мм.

Таким чином, в явтуському скарбі 2010 р. представлені срібні та білонні монети трьох традиційних для подільського ринку держав-емітентів – Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Пруссії.

Унікальний за своїм складом скарб європейських монет другої половини XVII – початку XVIII ст., був виявлений у листопаді 2012 р. поблизу с. Волковинці Деражнянського р-ну Хмельницької області.

Скарб нараховує 83 мідні та срібні монети Речі Посполитої та Священної Римської імперії. Конфігурація складу комплексу є дещо нетрадиційна для більшості виявлених на Поділлі, скарбів другої половини XVII ст.[2; 5]. У деякій мірі він подібний за своїм складом лише до скарбу с. Сатанівська Слобідка Городецького району, що виявлений у 2007 р. Б. Кульчицьким [4, с. 200 – 201].

Волковинський скарб містить: 1 срібний орт 1621 р. Сигізмунда III Августа (1587–1632), 17 екземплярів срібних трикрейцеровиків імператора Священної Римської імперії

Леопольда I (1657–1705) – 1695–1702 рр. та 65 мідних солідів 1660–1666 рр. Яна II Казимира (1648–1668) [1]. Найстаріша монета скарбу – солід Речі Посполитої 1660 р. Яна II Казимира, наймолодша – 3 крейцери імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657–1705) – 1702 р. Період накопичення скарбу становить 42 р.

Частина змішаного волковинського скарбу європейських монет другої половини XVII - початку XVIII ст.

Особливістю срібного орта (1,2%) є цифра 16, яка розміщена під портретом короля Речі Посполитої Сигізмунда III Августа (1587–1632), що означає вартість монети в 16 грошів. Переважно королівські орти 1620–1627 рр. Речі Посполитої, в тому числі гданського карбування, не мають подібних цифр. Стан збереження монети задовільний. На аверсі відкарбований напис: SAM:LIV:NEC.N:SIEX:O:HRI:R, герб Речі Посполитої в центрі та внизу – герб Вазова.

У скарбі домінують мідні соліди Яна II Казимира 1660–1666 р. литовського та польського карбування (78,3%). Більшість монет мають незадовільний стан збереження, що свідчить про їх активне використання в грошовому обігу 60-х років XVII – початку XVIII ст. на території Речі Посполитої, до якої входило Поділля.

Але найбільшу цінність волковинського скарбу становлять 17 срібних австрійських та угорських монет Леопольда I (1657–1705) номіналом 3 крейцери (20,4%). Офіційний титул цього імператора Священної Римської імперії – король Угорщини, Богемії, Галичини та Володимирії, ерцгерцог Австрії, князь Трансильванії, герцог Бургундії, Брабанту, Люксембургу, Мілану та Мантуї, граф Фландрії, Тіролю та Горації, маркграф Бургау та Штірії [11, с. 28].

Срібні трикрейцеровики та орт волковинського скарбу 2012 р. із приватних колекцій родини А. Одіноків та П. Січенка

У даному скарбі є трикрейцеровики, які карбувалися на монетних дворах як Австрії так і Угорщини. Вони різняться за якістю металу, за станом збереження, міцністю срібла, а також вагою і діаметром. Більшість крейцерів потерті, що свідчить про їх тривале та інтенсивне використання. Деякі монети досить крихкі та легко ламаються.

На монеті 1697 р. угорського зразка на реверсі зображено портрет Леопольда I та зліва позначено номінал монети - 3 крейцери, а на аверсі – герб Угорського королівства - ореол, що обрамляє всю фігуру Ісуса Христа та Діви Марії у вигляді сонячного проміння або язиків полум'я. Вага монети складає 0,8 г. Зображення Марії з Ісусом є також на різних номіналах золотих та срібних монет цього правителя, наприклад на 10 дукатах, а також на талерах Марії Терезії [11]. Переважна більшість срібних монет Леопольда I волковинського скарбу має на аверсі зображений імперський австрійський двоголовий орел династії Габсбургів, на реверсі – портрет із зображенням імператора та цифра 3 напроти ліктя правителя – номінал 3 крейцери.

У скарбі присутні 17 срібних монет чотирьох різновидностей та різних років правління Леопольда I : 2 – 1695 р., 2 – 1696 р., 3 – 1697 р., 2 – 1698 р., 3 – 1699 р., 1 – 1700 р., 3 – 1701 р., 1 – 1702 р. Вага 1 типу 3 крейцерів становить 1,3 г, 2 типу – 1 г, третього – 1,2 г, четвертого (угорського) – 0,8 г.

Отже, розглянуті нами скарби монет Деражнянського району яскраво характеризують гроші та грошовий обіг на Поділлі в XVII–XVIII ст. і ще раз доводять панування на українському ринку срібних, білонних та мідних монет середніх номіналів Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії та Бранденбурга.

.....

1. Авторський опис колекції А. Одіноків.
2. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) / О.А. Бакалець. – Глухів, РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2012. – 240с.
- 3.Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1781) / О.А. Бакалець. – Київ, Стилос, 2012. – 333с.
4. Бакалець О. А. Нові знахідки монет XVI-XVIII ст. на території Західного Поділля / О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 19. – 323 с.
5. Бакалець О. А. Фінансова політика та грошовий обіг Гетьманщини та Поділля (за письмовими та скарбовими джерелами) / О.А. Бакалець. – Бар:РВВ Барського ГПК ім. М. Грушевського, 2009.–192 с.
6. Бакалець О. А. Магдебурзьке право на території України в дослідженнях українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст. / О.А. Бакалець // Наукові записки Вінницького ДПУ імені М.Коцюбинського. Серія: історія : Зб. наук. праць II Міжнародної наук. конференції. – Бар – Вінниця, 2011. – Вип. XIX. – С. 295 – 301.
7. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV– XVIII ст./ М. С. Грушевський. – Львів, 1996. – 624 с.
8. Енциклопедія історії України /Гол. ред. В. Смолій. У 8 т. –Т. 2. – К.,2004. – 1256 с.
9. Зварич В., Шуст Р. Нумізматики. Довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль-Львів: «Тернопіль», 1998. – 462 с.
10. Kotlar M. Znaleziiska monet z XIV – XVII w na obszarze Ukrainiskiey SSR. – Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, Kotlar M. – 250 с.
11. Огуй О., Коглян О. Таляр Марії Терези / О. Огуй, О.Коглян // Нумізматики і фалеристика. – 2006. – № 3. – 28–36.

Скарби західноєвропейських монет другої половини XVII ст. фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського (співавтор О. Курок)

Найважливішими складовими джерельної бази грошового обігу України, насамперед доби Гетьманщини є: монетні скарби, приватні колекції, музейні зібрання та писемні свідчення. У статті автори роблять спробу проаналізувати дев'ять скарбів західноєвропейських монет та московських монет другої половини XVII ст., знайдених на Чернігівщині в 60-80-х рр. XX ст., які зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. М. Тарновського.

Робота над вивченням монетних скарбів у спецфондах історичних та краєзнавчих музеїв України вимагає високого професіоналізму, знань основ нумізматики, відповідного досвіду. Дослідження показує, що більшість цих скарбів не ідентифіковані, вони вивчені досить поверхово, відсутній глибокий аналіз складу монет, їх державна приналежність, вони рідко виставляються в експозиціях, публікуються в науковій літературі.

Музейні працівники в Україні останнім часом видали чимало путівників та тематичних каталогів, що розкривають склад і добірки музейних фондів, але не лише невелика частка знань (переважно актів) з описом збірок, яких у музеях десятки тисяч. Вони багато років лежать у сховищах і чекають на своїх дослідників.

На цьому досить часто наголошував доктор історичних наук, професор, відомий український історик, боніст, нумізмат, музеєзнавець М. Ф. Дмитрієнко: «... музейні фонди як ті скіфські кургани, ще чекають, чекають, щоб явити світу незлічені, неоціненні на звичайні гроші скарби, бо то – заповіт від пращурів онукам. Значення окремих речових предметів неоціненне» [3, с. 303].

Чернігівський регіон займає вагоме місце в історії України, і зокрема в період Гетьманщини (1648–1781). За нашими дослідженнями на території Чернігівщини протягом XIX–XX ст. було виявлено 87 скарбів західноєвропейських та російських монет другої половини XVII–XVIII ст., та зокрема 61 скарб другої половини XVII ст. [1, с. 382].

У фондах Чернігівського історичного музею нами було виявлено 9 скарбів монет другої половини XVII ст. з території Північного Лівобережжя (ярославський (1956 р.), 2 певецьких (1957 р.), роїщенський (1961 р.), борзненський (1963 р.), дніпровський (1963 р.), коропський (1968 р.), серединківський (1988р.), козелецький (б.д.). Проаналізуємо склад виявленого скарбового матеріалу.

Серединківський скарб західноєвропейських монет XVII ст., знайдений у 1988 р. в с. Серединка Чернігівського району Чернігівської області. Скарб виявлений у розбитому горщику, у якому містилося 411 срібних монет 300–875 проби. Він був закуплений Чернігівським історичним музеєм в учнів Серединківської школи за 73 карбованці 53 копійки. Найстаріша монета скарбу: драйпелькер (1,5 гроша) Священної Римської імперії 1602 р. часу правління Іоана Вільгельма (1592–1609), наймолодша – драйпелькер Прибалтійських володінь Швеції 1648 р. Христини Августи (1632–1654). Час заховання скарбу співпадає із початком національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої (1648–1657 рр.).

У скарбі представлені гроші 6 західноєвропейських країн: Речі Посполитої – 322 (78,44 %), Прибалтійських володінь Швеції – 55 (13,50%), Пруссії – 24 (5,84%), Бранденбурга – 6 (1,46 %), Священної Римської імперії – 2 (0,49 %) та Голландської республіки – 1 (0,24 %). За номіналами у скарбі містяться: 1 талер 1641 р. м. Гельдерна (0,24 %), 5 ортів (1,21%), 5 шостаків (1,21%), 17 трояків (4,14%), 88 драйпелькерів (21,4%), 290 півторагрошовиків (70,56 %), 5 грошів (1,21 %). Таким чином, у Серединківському скарбі переважають монети номіналом в 1,5 гроша (378 штук – 91,97%) Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, Бранденбурга та Священної Римської імперії [4].

Дещо інший за своїм складом та державною приналежністю є коропський скарб монет XVII ст., виявлений у 1968 р. Скарбовий комплекс був знайдений в садибі Л.Г. Журавля в

м. Короп Чернігівської області. Він нараховує 7617 срібних західноєвропейських та московських монет. Закуплений у власника знахідки Чернігівським історичним музеєм у 1969 р. за 70 карбованців.

Час заховання Коропського скарбу – 80–90 роки XVII ст. У комплексі найбільше монет припадає на срібні копійки Московського царства часів правління Федора Олексійовича (1676–1682), Петра I (1682–1725) до 1698 р. та Івана V (1682–1689). У скарбі є 7560 одиниць (99,25%), вага яких становить близько 0,41–0,42 г, що відповідало вазі копійок 70-90-х років XVII ст.

Сховання містять наявні 39 (0,51%) західноєвропейських талерів, переважно левендальдерів Голландської республіки та 18 (0,24%) срібних ортів (1/4 талера) часів правління Сигізмунда III (1587–1632). Стан збереження монет задовільний, хоча багато з них окислені та надщерблені. Скарб важить 4 кг 617 г у срібній монеті, і він, на нашу думку, міг належати сім'ї української козацької старшини, купцеві чи православному священику. Аналіз таблиці (Див. дод. 1) показує, що в коропському скарбі наявні монети 4 держав, але найбільше вони представлені Московським царством, з яким межувала Чернігівщина [5].

Роїщенський скарб складався із 615 білонних польських солідів (1/3 гроша) XVII ст. Був знайдений учнями 8 класу В. Шурною та Н. Медовою в жовтні 1961 р. у с. Роїще Чернігівського району Чернігівської області на місці колишнього шинку.

Вміст чистого срібла в солідів 1623 р. складає лише 0,679 г срібла 125-ї проби. У 1627 р. карбування шелягів на монетних дворах Речі Посполитої було припинено, але на територію держави масово завозилися неякісні пруські соліди та соліди Прибалтійських володінь Швеції.

На частині старіших солідів першої чверті XVII ст. зображено з одного боку традиційна для польських монет монограма у вигляді букви S – шеляг, а з іншого – герб Речі Посполитої – орел, вершник на коні та зверху над ними корона. По колу викарбовано назву монети – *solidvs rigni Roloni*.

У 1650 р. польський король Ян II Казимир (1648–1668) в умовах важкої війни із військом Б. Хмельницького, розпочав нову грошову реформу. В обіг було випущено незначну кількість білонних та мідних солідів із монограмою Яна II Казимира в центрі монет – ICR – *Ioan Casimsrus rex* – Ян Казимир король. З одного боку білонних монет на всьому полі зображено герб – орел, в центрі якого – сніпок колосся – герб Вазова, з іншої монограма короля і дата 1650 р. [2, с. 12].

В Роїщенському скарбі переважають саме білонні соліди із монограмою Яна II Казимира з одного боку та з двома коронами в центрі – з іншого боку монети. Вага солідів 1650–1652 р. становить 0,70 г, діаметр – 1,6 см. Вміст срібла в монетах дуже мізерний, тому майже всі монети скарбу були сильно окислені. Також зустрічаються надщерблені та зламані монети. У січні 1996 р. роїщенський скарб був відреставрований. Час заховання скарбу припадає на початок 50-х років XVII ст. Він належав селянину чи шинкарю [6].

Дніпровський скарб західноєвропейських срібних монет кінця XVI – середини XVII ст. був знайдений в урочищі “Ховхунов” за с. Дніпровським Чернігівського району Чернігівської області у 1963 р. колгоспниками під час прополки льону.

Як і у попередньому скарбі в знахідці зафіксовані 280 білонних монет, серед яких переважають півторагрошовики Речі Посполитої 20-х років Сигізмунда III Августа (1587–1632) (бл. 80%), драйпелькери Прибалтійських володінь Швеції – Густава II Адольфа (1621–1632) та Христини Августи (1632–1654). Монети скарбу задовільного збереження, хоча більшість їх потерта, і це не дає можливості точно встановити наймолодшу монету знахідки. Можна припустити, що час закладення скарбу припадає на кінець 40-х–початок 50-х років XVII ст. Скарб належав селянській чи козацькій родині [7].

У 1957 р. в с. Певци Чернігівського району Чернігівської області було виявлено два скарби західноєвропейських монет. Перший скарб складався із 27 срібних та мідних монет Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Голландської республіки. Знахідку

виявлено у пляшці, роздавленій бульдозером під час будівництва мосту на території військової частини.

Із 27 одиниць скарбу важливою знахідкою є срібний талер Голландської республіки 30-х років XVII ст. провінції Брабант вагою 28 г, 6 шостаків Сигізмунда III Августа (1587-1632) і 1 – Яна II Казимира (1648-1668), 2 трояки Сигізмунда III, 1 білонний солід, 2 драйпелькери м. Риги та 14 півторагрошовиків Сигізмунда III 1621–1627 рр. Отже, склад скарбу за номіналами та державною приналежністю характерний для усїєї території Гетьманщини досліджуваного періоду [8].

Другий скарб із с. Певци складався із 56 низькопробних срібних та мідних польських монет XVI– XVII ст., знайдений під час земляних робіт. Знахідку передав Чернігівському історичному музею в квітні 1957 р. М. І. Воробей. У скарбі переважають білонні дрібні монети: соліди, гроші, півторагрошовики та мідні соліди – «боратинки» Яна II Казимира (1648–1668) 60-х років XVII ст. [9].

Ярославський скарб срібних монет XVII ст. знайдений в садибі М. В. Магдик у 1956 р. в с. Ярославка Бобровицького району Чернігівської області. Скарб виявлений під час копання погребу на глибині 1 м. Знахідка складається зі 100 монет Речі Посполитої: шостаків, трояків та солідів XVII ст. Переважають білонні соліди першої половини XVII ст., трояки Сигізмунда III (1587–1632) і низькопробні шостаки Яна III Собеського (1674–1696), переважно 70-х років. Стан збереження монет незадовільний, вони майже всі покриті окисом. Закуплений Чернігівським історичним музеєм за 3 карбованці. Скарб належав селянській родині середнього достатку [10].

Найменшим за кількістю монет є борзненський скарб, який складався із 13 срібних західноєвропейських монет першої половини XVII ст., знайдений в м. Борзна Чернігівської області у 1963 р. У знахідці переважають півторагрошовики Речі Посполитої часу правління Сигізмунда III (1587–1632), зокрема 1620 р., 1622 р., 1623 р. Знахідка зберігається у фонді Чернігівського історичного музею [11].

Скарбовий матеріал, який знаходиться у фондах Чернігівського історичного музею, має змішаний характер, він є важливим джерелом для вивчення грошового обігу Лівобережної України в складі Гетьманщини. Аналіз складу 9 скарбів показує, що в другій половині XVII ст. ще не відбулося очікуваного з боку Московського царства після 1654 р., злиття українського і загальномосковським грошових номіналів. Срібні копійки містяться лише в одному із 9 досліджуваних скарбів – коропському.

В складі скарбів переважають монети 20–60-х років XVII ст. Речі Посполитої (орти, шостаки, трояки, півторагрошовики, гроші, соліди), Прибалтійських володінь Швеції (драйпелькери та соліди), Пруссії, Бранденбурга та Священної Римської імперії (драйпелькери та соліди), Голландської республіки (талери). У комплексах майже відсутні, традиційні для скарбів Гетьманщини третьої чверті XVII ст., соліди чи “боратинки” Яна II Казимира (1648–1668), а також білонні тимфи.

Гроші Московського царства представлені копійками (7560 екз.) часу правління Федора Олексійовича (1676–1682), Петра I (1682–1725) до 1698 р. та Івана V (1682–1689). З польськими монетами на Чернігівщині в грошовому обігу конкурують низькопробні монети, карбовані для прибалтійських володінь Швеції: міст Риги, Ельблонга та провінцій Лівонії. Вони складають значну частину західноєвропейських монет.

Отже, досліджені нами скарби другої половини XVII ст. Чернігівської області найбільш повно відображають характерні риси грошового господарства Лівобережної України і Гетьманщини зокрема.

.....

1.Бакалець О. А. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648– 1764 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О. А. Бакалець. – К., 2007. – 480 с.

2.Бакалець О. А. Історико-нумізматичний довідник / О. А. Бакалець. – Бар, 2003. – 112 с.

3. Дмитрієнко М. Ф. Музеї як скарбниці історичних пам'яток і унікальних знань: роздуми над їх значенням для дослідників // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць/ Відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Інститут історії України / М. Ф. Дмитрієнко. – 2007. – Число 14. – 456 с.
4. Фонд Чернігівського історичного музею імені М.Тарновського. НД № 2043 – 4253. Акт передачі № 101 від 22.12.1988 р. Інв. № 2163 – 2407.
5. Фонд НД № 1655 Чернігівського історичного музею. Інвентарний № 1655.
6. Фонд Чернігівського історичного музею. Інвентарний № 1623. Акт передачі №8590 від 18.10.1961 р.
7. Фонд Чернігівського історичного музею. Інвентарний № 1626. Акт передачі №8797 від 20.10.1963 р.
8. Фонд Чернігівського історичного музею . Інв. № 1602.
9. Фонд Чернігівського історичного музею . Інв. № 1599.
- 10.Фонд Чернігівського історичного музею . Інв. № 1598
11. Фонд Чернігівського історичного музею. Інв. № 2019-2023.

Додатки

Таблиця № 1. Серединківський скарб 1988 р.

Інв. номер НМ	Назва монети	Країна, правитель	Рік карбування	Д мм	В г	Проба	Кіл. шт.	Стан збереж.
2163	Орт, ¼ талера	Річ Посполита Сигізмунд III	1621	3	7,1	800	5	пот.
2164	“ _ “	(1587-1632)	1622	3	7,1	800	2	окис.
2165	“ _ “	“ _ “	1622	3	6,4	800	1	пот.
2166	“ _ “	“ _ “	1623	3	6,1	700	1	пот.
2161	Шостак, 6 грошів	Річ Посполита Сигізмунд III	1625	2,5	3,8	600	5	пот.
2162	“ _ “	“ _ “	1625	2,5	3,6	600	1	пот.
2159	“ _ “	“ _ “	1626	2,5	3,5	600	1	пот.
2160	“ _ “	“ _ “	1626	2,5	3,6	600	1	пот.
2158	“ _ “	“ _ “	1626	2,5	3,8	600	1	пот.,ок
2140	Трояк, 3 гроші	Річ Посполита Сигізмунд III					1	
2141	“ _ “	“ _ “	1620	2	1,8	500	17	пот.ок.
2141	“ _ “	“ _ “	1620	2	1,9	600	1	пот.ок.
2136	“ _ “	“ _ “	1621	2	1,8	500	1	пот.ок.
2137	“ _ “	“ _ “	1621	2	1,8	500	1	пот.,отв
2138	“ _ “	“ _ “	1621	2	1,8	400	1	пот.ок
2139	“ _ “	“ _ “	1621	2	1,9	400	1	пот.ок.
2132	“ _ “	“ _ “	1622	2	1,8	400	1	пот.ок.
2133	“ _ “	“ _ “	1622	2	1,8	400	1	пот.ок.
2134	“ _ “	“ _ “	1622	2	1,9	400	1	пот.ок.
2135	“ _ “	“ _ “	1622	2	1,8	400	1	пот.ок.

2130	“ _ “	“ _ “	1623	2	1,8	500	1	ПОТ.ОК.
2131	“ _ “	“ _ “	1623	2	1,8	500	1	ПОТ.ОК.
2128	“ _ “	“ _ “	1624	2	1,6	500	1	ПОТ.ОК.
2129	“ _ “	“ _ “	1624	2	1,8	500	1	ПОТ. ОК.
2125	“ _ “	“ _ “	16(?)	2	1,8	600	1	ПОТ. ПОГН.
2126	“ _ “	“ _ “	16(?)	2	1,8	600	1	ПОТ.ПОГ
2127	“ _ “	“ _ “	16(?)	2	1,6	600	1	ПОТ.ОТВ.
2168-	Півторак,	Річ Посполита	1612-	1,8-	0,9-	300-	1	
2453	1,5 гроша	Сигізмунд III	1627	2,0	1,6	700	290	ПОТ.ОК.
2168	“ _ “	“ _ “	1612	2,0	1,6	500		
2169-	“ _ “	“ _ “	1620	1,9-	0,9-	400-500	1	ПОТ.
2176				2	1,3	400-	8	ПОТ.ОК.
2177-	“ _ “	“ _ “	1621	1,8-	1,0-	700		
2198				2	1,2	400-	22	ПОТ. ОК.
2199-	“ _ “	“ _ “	1622	1,8-	1,0-	500		
2237				2	1,2	400-	40	ПОТ. ОК.
2238-	“ _ “	“ _ “	1623	1,8-	1,0-	500		
2303				2	1,2	400-	66	ПОТ. ОК.
2304-	“ _ “	“ _ “	1624	1,8-	1,0-	500		
2367				2	1,2	400-	65	ПОТ. ОК.
2368-	“ _ “	“ _ “	1625	1,8-	1,0-	500		
2389				2	1,2	400	23	ПОТ.
2396	“ _ “	“ _ “	1625	1,8	1,0			
2407						400-	1	ПОТ.ОК.
2397-	“ _ “	“ _ “	1626	1,8-	1,0-	500		
2399				2	1,2	400	3	ПОТ.ОК.
2400-	“ _ “	“ _ “	1626	1,8-	1,0-			ПОТ.
2407				2	1,2	400	8	ПОТ.ОК.
2390-	“ _ “	“ _ “	1627	1,8-	1,0-			
2395				2	1,2	400-	6	ПОТ.ОК.
2408-	“ _ “	“ _ “	16(?)	1,8	0,8	500		ПОТ.
2453						400	47	ПОТ.
2153	Гріш	Річ Посполита	16(?)	1,8	0,9	400	1	ПОТ.
2154	“ _ “	Сигізмунд III	16(?)	1,8	0,8	400	1	ПОТ.
2155	“ _ “	м. Гданськ	16(?)	1,8	0,8	400	1	ПОТ.
2156	“ _ “	“ _ “	16(?)	1,6	0,8	400	1	ПОТ.ПОМ
2157	“ _ “	м. Данціг	16(?)	1,8	0,8		5	
Всього							322	
2060	Драйпелькер	Пруссія	1622	1,9	1,2	400	24	ПОТ.
2063	1,5 гроша	Георг	1624	1,9	0,9	300	1	ПОТ.обр
2054-	“ _ “	Вільгельм	1625	1,9	1,0-	300-	1	ПОТ.ОК.

2059		(1619-1640)			1,1	400	7	
2044-	“ _ “	“ _ “	1626	1,9	1,1-	400-500		ПОТ.ОК.
2052					1,2	400	9	
2043	“ _ “	“ _ “	16(?)	1,9	1,2	400-		ПОТ.
2061-			16(?)	1,9	1,2-	500	1	ПОТ.
2062	“ _ “	“ _ “		2,0	1,4	500	2	
2149	“ _ “	“ _ “	16 (?)	1,9	1,1	500		ПОТ.ОК.
2150		Пруссія,	16(?)	1,9	1,1	500	1	ПОТ.ОК.
2151	“ _ “	герц .Шлик	16(?)	2,0	1,1		1	ПОТ.ОК.
Всього	“ _ “	Йоган Сигізмунд					1	
	“ _ “	(1618-1619)					24	
2067-	Драйпелькер	Бранденбург					6	
	1,5 гроша		1622	1,9-	1,0-	300-	4	ПОТ.
2069	“ _ “	“ _ “		2,0	1,1	400		
2065	“ _ “	“ _ “	1623	1,9	1,1	400	1	ПОТ.
2064	“ _ “	“ _ “	1624	1,9	0,9	300	1	ПОТ.ОК.
Всього							6	
4148	Драйпелькер	Священна						
		Римська імп.	1602	2,0	1,0	500	1	ПОТ.
2152		Іоан Вільгельм						
	“ _ “	(1592-1609)						
		Богуслав						
		XIV(1620-1637)	16(?)	1,9	0,8	400	1	ПОТ.
2167	Талер	Голландська	1641	4,0	21,5	875	1	ПОТ.царап
		республіка						.
2070-	Драйпелькер	Прибалтійські					56	
	1,5 гроша	володіння	1623	1,9	0,9-	400	2	ПОТ.
2071		Швеції			1,0			
2072-	“ _ “	Густав II	1624	1,8-	0,9-	300-	4	ПОТ.
2075		Адольф		2,0	1,0	400		обріз.
		(1621-1632)						(№2073)
2076-	“ _ “	“ _ “	1625	1,8-	0,9-	300-	2	ПОТ.
2077		“ _ “		2,0	1,0	400		
2078	“ _ “	“ _ “	1626	1,8	1,0	300	1	ПОТ.ОК.
2079	“ _ “	“ _ “	1627	1,8	0,9	300	1	ПОТ.ОК.
2080	“ _ “	“ _ “	1628	1,8	1,0	400	1	ПОТ.
2081	“ _ “	“ _ “	1629	1,8	1,0	400	1	ПОТ.
2082-	“ _ “		1630	1,9	1,0	300	2	ПОТ.
2083								
2085-		“ _ “	1632	1,8	1,0	300	5	ПОТ. ОК.
2088	“ _ “							

2102-2113	“ _ “	“ _ “	6(?)	1,8-2,0	0,8-1,0	300-500	12	пот.
2089-2100	Драйпелькер	Христина Августа (1632–1654)	1633	1,9	1,1	300-400	12	пот.окис
2084	“ _ “	“ _ “	1634	1,9	1,0	400	1	пот.
2101, 2115-	“ _ “	“ _ “	1635	1,8-1,9	0,8-0,9	300-400	7	пот.окис
2121	“ _ “	“ _ “	1644	1,8	0,8	300	1	ок. обр.
2122-	“ _ “	“ _ “	1648	1,9	0,8-	300	3	пот.
2124	“ _ “	“ _ “			0,9			пот.
2114	“ _ “	“ _ “	16(?)	1,8	1,1	400	1	
	Всього	6 країн	1602-1648			300-875	411	Задові.

Таблиця № 2. Коропський скарб 1968 р. західноєвропейських та російських монет XVII ст.

Назва країни	Назва монет	Кількість	Матеріал	Вага, г
Московське царство 70-80-ті роки XVII ст.	Копійка	7560	Срібло 500-700	3189 г (1коп = 0,41г)
Річ Посполита 20-ті роки XVII ст.	Орт, ¼ талера	18	Срібло 800 проба	118 г 1 орт = 6,5г діаметр = 3 см
Західно-європейські держави XVII ст.	Талер (переважно левендальдери)	39	Срібло 800-925 проба	1068г 1 талер = 27,3г діаметр = 4 см
4 держави		7617		4365 г

Лисогірський та Юринецький монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIV – на початку XVII ст.

У статті автор робить спробу проаналізувати скарби срібних європейських монет XIII – початку XVII ст., виявлених у 2010–2011 р. поблизу м. Сатанова Хмельницької обл.

Ключові слова: *гріш, скарб монет, скарб довготривалого накопичення, держава Тевтонського ордену в Пруссії, Литва, Річ Посполита.*

Одним із найважливіших джерел вивчення лічби монет та грошового обігу є монетні скарби. Основними причинами створення таких скарбів були політичні кризи, спустошливі війни, пожежі, епідемії, навали завойовників, занепад економічної системи держави, розвиток торгівлі, заощадження сімейних багатств з метою одруження дітей, викупу рідних з

полону, купівлі землі чи іншої власності, надлишок грошей в умовах слабо розвинутих товарно-грошових відносин. Скарби довготривалого чи короткочасного накопичення є своєрідним зрізом грошового обігу певного історичного відрізка часу, певного регіону.

Вивчення грошового обігу та аналіз нових скарбів європейських монет XIV – XVII ст. довготривалого накопичення, виявлених на території Поділля на початку XXI ст., допомагає дослідникам здійснити більш чіткий аналіз емітентів, лічбу монет та грошовий обіг на подільському ринку в умовах перебування краю в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Даній проблемі свої наукові розвідки присвятили сучасні українські нумізмати М. Котляр [16; 17], В. Орлик [19], Б. Кульчицький [1], Г. Голиш [12], О. Бакалець, О. Курок [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11], М. Ягодзинський [26], О. Погорілець, Р. Савов [22; 23; 24], А. Крижанівський [18; 19], Г. Козубовський [13; 14; 15], В. Мороз [20], Р. Шуст [19; 25].

Метою запропонованої розвідки є розгляд на основі відомих раніше і сучасних джерел, скарбів монет, особливостей поширення та використання населенням Поділля в складі Великого князівства Литовського срібного празького гроша.

У другій половині XIV ст. в українських землях відбуваються докорінні зміни політичного, економічного та соціального характеру. Після закінчення так званого «безмонетного періоду», під час якого у грошовому обігу Східної Європи переважали злитки срібла – гривні різної форми та ваги, поступово відновлюється карбування срібних монет круглої форми. На думку Г. Козубовського, політична криза, що вразила Золоту Орду, епідемія чуми в кінці 50-х років XIV ст. призвела до значного скорочення монетного виробництва, руйнування традиційних торгівельних шляхів і каналів надходження срібної маси [14, с. 94]. У 1362 р. Велике князівство Литовське та Руське домовилися про спільний союз проти Золотої Орди. Поділля після вдалого походу литовського князя Ольгерда при підтримці місцевого ополчення проти татар та переможної битви на р. Сині Води (відбувалося поблизу теперішнього с. Сальниця Хмельницького району Вінницької області) влітку-восени 1362 р. входить до складу Великого князівства Литовського. Ця битва стала доленосною для українського народу та подолян зокрема.

Перший детальний опис Синьоводської битви зробив польський історик і поет Мацей (Матвій) Стрейковський (1547–1582) в своїй праці «Хроніка польська, Литовська, Жмойдська і Всієї Русі» [20, с. 31–32]. Протягом 1362–1391 рр. Поділля мало статус удільного князівства, що сприяло, особливо за князя Костянтина Каріатовича (1380–1391), зміцненню внутрішнього соціально-економічного розвитку і розширенню міжнародних політичних та торгівельних зв'язків. Чотири брати Каріатовичі – племінники князя Ольгерда заселяли і зміцнювали Поділля, засновували нові міста, будували замки в порубіжному краї з метою захисту держави від нападів татар з Південного Сходу, у Смотричі та Кам'янці карбували власну срібну монету – «подільський полугрошик» [19, с. 8–10; 22, с. 35; 23, с. 35; 24, с. 28–31]. У подільській грошовий обіг з кінця XIV–XV ст. все частіше проникають срібні монети Литви, Польщі, Угорщини, Чехії, Молдавії, Священної Римської імперії, Кримського ханства [4, с. 77–82; 5, с. 138–142]. Але досить часто у подільських скарбах XIV – XV ст. ще зустрічаються срібні та мідні монети Золотої Орди. Так, восени 2011 р. між селами Лисогірка та Купин за 10 км від Городка Хмельницької області на старій дорозі було виявлено унікальний скарб срібних європейських і татарських монет XIII – XV ст. [2]. У виявленому комплексі були наявні 471 монета 7 держав: Литви, Польщі, Чехії, Молдови Кримського ханства, Золотої орди, Угорщини. Скарб яскраво ілюструє асортимент грошей та особливості грошового обігу в Галицько-Волинській державі XIII – початку XIV та в Литовсько-Руській державі XIV–XV ст., куди в той час входило Західне Поділля.

Найстаріші монети Лисогірського скарбу – празькі гроші Владислава II (1278–1305), короля Людовіка Венгерського (1370–1382) та молдавського господаря Петру Мушата (1377–1391).

У скарбі наявні 150 (31,8%) квартників (грошиків) польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434); 1 грошик Людовіка Венгерського (1370–1382) та 1 грошик Казимира

Великого Ягеллончика (1447–1492). Вага грошників коливається між 0,99 – 1 г, тобто їх монетна стопа є майже однаковою. Друге місце у скарбі за кількістю монет – 100 екз. (21,2 %) посідають коронні півгроші Польського королівства часу правління польського короля литовського походження Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492). Львівське карбування представлене 34 (7,2%) польськими срібними півгрошами Владислава II Ягайла (1386–1434). Вага їх становить 1,43 – 1,44 г.

Важливою визначальною особливістю лисогірського скарбу є 80 (16,9%) коронних срібних денаріїв (1/10 гроша), які нумізмати прозвали «корона-ворона». Вони були відкарбовані за часу правління королів Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492). Діаметр монет становить близько 11–12 мм, вага = 0,25–0,24 г, збереження монет задовільне. Польщу у скарбі представляє 12 (2,5 %) третяків (3 денарії) Владислава II Ягайла (1386–1434) туринського карбування. Збереження третяків добре.

У скарбі знаходяться найбільш популярні у Центральній Європі великі срібні монети – 32 (6,8 %) празьких (широких) грошів Богемського (Чехія) карбування часів Владислава II (1278–1305), Владислава IV (1378–1419) та 3 (0,63 %), обрізаних під розмір півгрошика, празьких грошів Яна Люксембурга.

Із найдавніших чеських монет в скарбі наявна срібна монета – денарій правителя князівства Опольського Пжемко (XV ст.). На одному боці монети в центрі відкарбована латинська буква «P», а зліва – хрест. Вага денарія становить 0,25 г., тобто він відповідає вазі срібних денаріїв Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492).

Із срібних монет Великого князівства Литовського у скарбовому комплексі знаходяться 23 (4,8%) денарії князя Вітовта (1392–1430), діаметром 12 мм та вагою 0,25 г кожна. На монетах з одного боку відкарбована литовська колюмна, а з іншого – спис.

Кримське ханство позначене 8 (1,7%) срібними монетами династії Гіреїв із чотирма крапками та литовським над чеканом Вітовта – «колюмною». Цей факт підтверджує на нашу думку тезу Савова Р. про те, що у кінці XIV – на початку XV ст. не тільки Наддніпрянина, але і Поділля були центрами здійснення литовських надкарбувань на срібних татарських монетах. Вага монет у виявлених в скарбах коливається між 0,71–0,84 г.

У досить доброму стані у скарбі знаходиться 5 (1,06%) київських монет наслідування дірхемам Джанібєка 1351–1353 рр. Їх вага складає близько 0,48 г. Ці наслідування середини XIV ст. ще відповідали ваговими нормам карбування монет Золотої Орди.

Про активні торгівельні зв'язки між Подільським князівством, яке було складовою частиною Великого князівства Литовського, та Молдавським князівством у XIV – XV ст. свідчить наявність у Лисогірському скарбі 2011 р. 9 срібних монет Молдови. Тут фіксується 5 монет – гріш Олександра Чалбена – 1 екз. у задовільному стані, Петра Мушата (1377–1391) – 4 екз. (Вага = 0,8 – 0,88 г, розмір 19 мм), Штефана III Молдавського – 1 екз. В скарбі також присутні 2 півгроші (один срібний та один білонний) Олександра Чалбена вагою 0,43 г.

Молдавський гріш Петру Мушата трапляється у ряді скарбів досліджуваного періоду, зокрема на Поділлі він зареєстрований хмельницьким нумізматом Р. В. Савковим. Півгріш (молдавський гріш) карбувався в м. Сучаві у кінці 80-х років XIV ст. На лицьовому боці монети відкарбовано голову тура, на зворотному боці – герб угорських королів з династії Анджу, подібно як і на півгрошах подільського удільного князя Костянтина Каріатовича (1380–1391). Але, на жаль, у лисогірському скарбі цих подільських монет не виявлено. Угорщина у скарбі позначена унікальними монетами – срібним дукатом роду князя Дракули вагою 0,46 г.

Нововиявлений у 2010 р. юринецький скарб за своїм якісним та кількісним складом значно відмінний від лисогірського 2011 р. Скарбовий комплекс с. Юринці Городоцького району Хмельницької області нараховує 914 срібних монет XV – початку XVII ст. Він був виявлений на городі одного жителя села (сьогодні село стало передмістям містечка Сатанова, перша літописна згадка про яке зафіксована у 1404 р.) у глиняному глечуку. Стан збереження монет добрий, через те, що глечик був зверху герметично залитий воском. Під

час земляних робіт розколовся (рис.1). До держав-емітентів монет юринецького скарбу належать: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, Священна Римська імперія, Швеція, Трансільванія та держава Тевтонського ордену в Пруссії [1; 19, с. 41].

У скарбі домінують соліди – 700 екз., з них 40% литовського карбування, 60% – польського від короля Стефана Баторія (1576–1586) до Сигізмунда III (1587–1632) включно. Солід (шеляг) – дрібна білонна і мідна монета XVI – XVIII ст. європейських країн, вартістю 1/3 гроша. Польські та литовські шеляги з'явилися в результаті реформи короля Стефана Баторія (1576–1586) у 1579 р. Шеляг дорівнював 6 денаріям чи 1/3 польського гроша. Його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла), діаметр – 16 мм. На аверсі монети зображено королівську корону, герби Польщі (орел) та Литви (погонь) та коловий напис: «SOLIDVS. REG. POLO. 1583.». На реверсі – в центрі корона, а під нею велика латинська буква S і коловий напис: DL. STERNA: DG. REX. M». У 1623 р. якість соліда погіршилася і маса знизилася до 0,67 г 125-ї проби срібла. У 1627 р. Сигізмунд III припинив випуск солідів, а на територію Польщі, Литви, України, Білорусії масово почали завозитися низькопробні соліди Пруссії та Прибалтійських володінь Швеції із діаметром 14 – 15 мм, переважно без вказаної дати карбування [7].

У комплексі містяться 3 денарії Казимира Ягеллончика (1447–1492) торунського карбування, 2 денарії гданського карбування Казимира Ягеллончика, 2 денарії Сигізмунда I Старого (1506–1548). Денарій (на Україні його ще називали пенязем) – дрібна білонова монета карбування Польщі, Литви, Угорщини, Сілезії XIV – XVII ст. 1 денарій складав 1/10 гроша і 1/360 талера [7]. У скарбі також фіксується традиційні для початку XVII ст. монети – 28 коронних грошів 1607–1614 рр. та 23 – 1623–1624 рр. Сигізмунда III, 8 грошів гданського карбування 1625–1626 рр. цього ж короля. В монетному комплексі наявні 110 півтораків 1620–1627 рр., 18 трояків 1618–1624 рр., 10 шостаків 1596, 1624 – 1627 рр. правління Сигізмунда III, 4 гроші литовського карбування 1608, 1611, 1612 рр. Сигізмунда III. Швеція представлена грошем 1574 р., Трансільванія – грошем 1612 р., м. Кйольн – 2 екз. грошів (можливо альбусом – 8 гелерів) 1584 р., 1587 р. Гроші різних держав, представлених у скарбі, відповідають ваговим європейським стандартам того часу.

На особливу увагу в скарбовому комплексі заслуговують дві монети (шилінги) Тевтонського ордену в Пруссії з іменем магістра Пауля фон Русдорфа (1422–1441) та зображенням хреста і щита на аверсі та реверсі монети. За даними відомого дослідника В. М. Орлика, монети держав хрестоносців цього зразка зустрічаються у змішаних скарбах довготривалого накопичення досить рідко. Але останнім часом лише на території Поділля було зафіксовано 3 скарби із вказаними монетами. Так, у 2002 р., в Немирівському районі Вінницької області був знайдений монетний скарб, що містив 19 срібних монет XIV–XV ст. Золотої Орди, Чехії та шилінг магістра Генріха Реле фон Ріхтенберга (1470–1477 рр.), а весною 2012 р. у приватному саду жителем с. Лука Барська Барського району Вінницької області виявлено величезний скарб довготривалого накопичення чисельністю близько 4 тис. монет другої половини XV– початку XVII ст. В скарбі, який за часом накопичення та складом є близьким до аркадіївського скарбу 1970 р. із Хмельниччини, дослідженого М. Й. Ягодзинським [26] (із 834 монет комплексу – 2 належали Тевтонському ордену часу правління магістра Іоганна (1489–1498 рр.), наявні 16 шилінгів Тевтонського ордену в Пруссії магістрів Генріха Плауена (1469–1470 рр.), Генріха Реле фон Ріхтенберга (1470–1477 рр.), Мартина фон Ветцхаузена (1477–1489), Іогана фон Тифена (1489–1497 рр.) [21, с.41]. Монети юринського скарбу датуються 1422–1627 рр. Період накопичення становить 205 років. Найстарішими монетами скарбу є два срібні гроші (шилінги) держави Тевтонського ордену в Пруссії гросмейстера Пауля фон Русдорфа (1422–1441). Наймолодшою монетою є півтораки 1627 р. Сигізмунда III Августа (1587–1632 рр.). Тобто цей скарб, як і лисогірський, можна віднести до скарбів довготривалого накопичення.

Таким чином, нові знахідки монетних скарбів 2010–2011рр. довготривалого накопичення яскраво ілюструють основні номінали подільського грошового господарства XIII – початку XVII ст., джерела надходження грошової маси на його ринки. Кількісний,

якісний аналіз монетних комплексів, держав-емітентів яскраво ілюструє перехід подільського ринку від «безмонетного періоду», у якому домінували зливки гривень та золотоординські монети, до срібного празького гроша і його фракцій в часи перебування Поділля у складі Великого князівства Литовського. Юринецький скарб фіксує домінування із середини XV – в першій половині XVII ст. в грошовому обігу краю срібних монет Речі Посполитої, Священної Римської імперії, Швеції, Трансильванії та Тевтонського ордену.

1. Авторський опис Юринецького скарбу Б. Кульчицького. – Сатанів, 2011. – 3 с.
2. Бакалець О. Скарб срібних середньовічних монет XIII–XV ст. із Городецького району Хмельницької області / О. Бакалець // Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 365-річчю Пилявецької битви, 20 вересня 2013 р. – Хмельницький, 2013. – С.221– 226.
3. Бакалець О. А. Скарби Західноєвропейських монет другої половини XVII ст. із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського / О. Бакалець // Збірка матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле, сучасне і майбутнє» (1 березня 2013 р. м. Глухів). – Глухів, 2013. – С.6–12.
4. Бакалець О. А. Нові знахідки західноєвропейських монет другої половини XVII – поч. XVIII ст. із Городецького району Хмельницької області / О. Бакалець // Збірка наукових праць Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянина: минуле і сучасне» (21 березня 2013р.) – Деражня, 2013. – С.77– 82.
5. Бакалець О., Курок О. Волковинський скарб європейських монет XVII – поч. XVIII ст. / О. Бакалець, О. Курок // Збірка наукових праць II Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (6 червня 2013 р. м. Переяслав-Хмельницький). – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 138– 142.
6. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Глухів, РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2012. – 240 с.
7. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781) / О. А. Бакалець. – Київ, Стилос, 2012. – 333 с.
8. Бакалець О. А. Нові знахідки монет XVI– XVIII ст. на території Західного Поділля / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 19. – С. 198 – 202.
9. Бакалець О. А. Фінансова політика та грошовий обіг Гетьманщини та Поділля (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар: РВВ Барського ГПК ім. М. Грушевського, 2009. – 192с.
10. Бакалець О. А., Курок О. І. Меджибізькі скарби монет XV–XVIII ст. // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції. – Меджибіж – Хмельницький, 2011. – С. 255–270.
11. Бакалець О. А. Барські скарби західноєвропейських монет XVII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Число 9. – С. 311–329.
12. Голиш Г. М. Основи нумізматики. Навчальний посібник. 2-е вид., доп. і випр. / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2006. – 314 с.
13. Козубовський Г. А. Монетне карбування в Україні XIV–XVст. / Г.А. Козубовський // Вісник НБУ. – 1996. – № 1. – С. 76 – 83.
14. Козубовський Г. А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни в грошовому обігу Південної Русі-України / Г.А. Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць /упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2012. – Число 20. – С. 93– 99.
15. Козубовський Г. А. Обрізані празькі гроші в монетному обігу України / Г. А.Козубовський //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Число 16. – С.190–198.
16. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1981. – 340 с.

17. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – 174 с.
18. Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV-XV століттях / А. Крижанівський. – Львів, 2007. – 138 с.
19. Крижанівський А., Шуст Р. До генези іконографії та метрологічних показників монет Подільського князівства другої половини XIV ст. / А. Крижанівський, Р. Шуст // Нумізматика і фалеристика. – 2005. – №2. – С. 8–10.
20. Мороз В. С. Синьоводська битва – предтеча Подільського князівства / В. С. Мороз // Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 365-річчю Пилявецької битви, 20 вересня 2013 р. – Хмельницький, 2013. – С. 29–35.
21. Орлик В. Г. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещественных кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлик // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 39–45.
22. Погорілець О., Савов Р. Монета подільського князя Костянтина / О. Погорілець, Р. Савов // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – № 3.
23. Погорілець О., Савов Р. Про нові знахідки монет Подільського князівств / О. Погорілець, Р. Савов // Нумізматика і фалеристика. – 2007. – № 4. – С. 28–31.
24. Савов Р. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича / Р. Савов // Львівські нумізматичні записки, ч. 8, 2013. – С. 10–17.
25. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. пос. / Р. Шуст. – Київ: «Знання», 2007. – 371 с.

Ілюстрації

**Частина Лисогірського скарбу (2011 р.) монет і печатка XIII – XV ст.
Юринецький скарб (2010 р.) європейських монет XV – початку XVII ст. із
Городецького району Хмельницької області**

The article attempts to analyze the treasure of European silver coins discovered in 2010–2011 near Sataniv Khmelnytsky region.

Key words: *many, coin complex, treasure long-term accumulation, the state of the Teutonic Order in Prussia, Litwa, Ritz Pospolita*

Івчинський скарб 1976 р. срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею

Виявлення та детальний аналіз скарбів монет того чи іншого періоду має неоціненне значення для вивчення грошей та їх обігу в певному регіоні. Автор статті, досліджуючи обіг грошей на землях Поділля в другій половині XIV – XVI ст., зупиняється на аналізі одного із найбільших скарбових комплексів срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. с. Івча Літинського району Вінницької області.

Після падіння Галицько-Волинської держави у 1349 р. польський король Казимир III Великий (1333–1370) захопив Галичину і частину Волині. Більшість волинських земель перейшли під владу Литви. У 1370 р. володарем цих земель став Людовік Угорський (1370–1382), дочка якого, дружина литовського князя Ягайла і королева Польщі Ядвіга, у 1387 р. остаточно приєднала Галичину до земель Польщі. Литовський князь Ольгерд відвоював в Золотої Орди у 1362–1363 рр. Київщину, Чернігівщину та Поділля.

Із 1300 до 1419 р. в Галичині, Волині, Поділлі, Київщині в грошовому обігу перебувають срібні празькі гроші чеських королів. Вони виготовлялися зі срібла 938-ї проби, важили 3,7 г і мали діаметр близько 29–30 мм. Згодом їхня вага зменшилася до 2,6–2,7 г, а частка срібла – майже на 40%. Карбування празьких грошів після Вацлава II (1278–1305) провадили Ян Люксембург II (1310–1346), Карл I (1346–1378) і особливо в значних розмірах Вацлав IV (1378–1419). Вони зустрічаються часто в подільських скарбах поряд із західноєвропейськими монетами XIV–XVI ст., переважно в обрізаному вигляді і сильно потерті¹.

Розмінними монетами празького гроша стали півгроші з гербом Галичини і написом «moneta Russie» (1337–1403), карбовані Казимиром III, Людовіком Угорським, Владиславом Опольським, Владиславом Ягайлом (вага монет складала 1,12 г, розмір – 18–19 мм, проба срібла – 875) та мідні монети – пули (1351–1388), які випускалися як дрібна розмінна монета для міської торгівлі². Окрім галицького та молдавського півгрошів, у 80–90-х роках XIV ст. в грошовому обігу Поділля з'являються «подільські півгоршики» князя Костянтина Коріатовича (1380–1388)³.

Як свідчить аналіз скарбового матеріалу, виявленого на території Галичини, Волині і Поділля, в кінці XIV ст. в грошовому обігу перебували також литовські срібні денарії. На монеті, яку карбував у 1384–1388 рр. литовський князь Вітовт в Луцьку, було зображено спис і литовський герб «Колюмна». Спершу вони важили 0,35 г (срібла – 0,085 г), згодом їхня вага знизилася до 0,3 г (0,07 г)⁴.

У другій половині XIV – середині XVI ст. частина українських земель, в тому числі і Поділля, входили до складу Великого князівства Литовського. Але після укладення Кревської унії у 1385 р. між Польським королівством та Великим князівством Литовським на грошовому ринку Поділля срібний празький гріш, подільський півгріш, руський (галицький) грошик витісняються монетами переважно польського та литовського карбування.

Із середини XV ст. польська шляхта, магнати, єврейські купці, ремісники, шинкарі прибирають до своїх рук більшість подільських земель, містечок, торгівлю, ремесла. З грошового ринку витісняються угорські, молдавські, німецькі, чеські, татарські монети. Основними грошовими одиницями стають срібний гріш та півгріш краківського, литовського, гданського, пруського карбування часу правління польський королів династії Ягеллонів: Владислава II Ягайла (1386–1434), Владислава III (1434–1444), Казимира IV Великого (1446–1492), Яна Ольбрахта (1492–1501), Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548).

На думку відомого українського нумізмата Р. Шуста, польські гроші вперше почали карбувати у 1367 р. за правління Казимира III Великого (1333–1370), але найбільші їх емісії з'явилися за часу правління Сигізмунда I Старого (1506–1548)⁵.

Польща, ведучи активну боротьбу із Литвою, Московським князівством, Кримським ханством, у 1569 р. укладає політичну унію із Великим князівством Литовським. Сигізмунд II Август фактично стає володарем Речі Посполитої, його влада поширюється на Польщу, Литву, Україну, Білорусію, частину Прибалтики, Пруссію (лен Польщі).

Яскравим зрізом економічного життя, обігу грошей на Поділлі кінця XIV – першої третини XVI ст. є досліджений автором статті івчинський скарб, який зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею ⁶.

Скарбовий комплекс був виявлений у 1976 р. в с. Івча Літинського району Вінницької області під час земляних робіт на глибині 2,7 м і переданий до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею (акт передачі № 398 за 1976 р.). Скарб нараховує 2447 срібних грошів та півгрошів Польщі, Пруссії під владою Польщі, Великого князівства Литовського, Священної Римської імперії.

За нашими підрахунками вага знахідки становить близько 3 кг 966 г. Якщо польський коронний талер Сигізмунда I у 1533 р. важив близько 30 г срібла 875 проби і дорівнював 30 грошів (золотий дукат – 42 гроші), то можна підрахувати, що у досліджуваному скарбі міститься грошів та півгрошів на суму 44 талери (210 грошів – 7 талерів, 2237 півгрошів (1118 грошів) – 37 талерів). На ті часи це досить значна сума.

У скарбі домінують срібні гроші (155 екз. (6,33%) та півгроші (1119 екз. 45,72%) польського короля Сигізмунда I Ягеллончика (1506–1548) – разом 1264 одиниці (51,65%), переважно 10–30-х років XVI ст. Вага гроша польського карбування коливається між 1,93 – 2,06 г, діаметр становить 2 – 2,1 см, гданського карбування – 1,76 – 2,25 г, діаметр – 2 см, проба срібла – 375. Загальна вага монет цього правителя становить 2238 г (56,42%).

У івчинському скарбі присутні 145 грошів Сигізмунда I Ягеллончика (1506–1548) 1506–1539 рр. та 65 грошів Альбрехта II Бранденбургського (1525–1568) 1632–1639 рр. карбування. Загальна вага 210 грошів (середня вага 1 гроша становить 2,05 г) складає близько 430 г.

Згідно проведеної грошової реформи у 1526–1528 рр. Сигізмундом I (автор реформи Йост Людовік Децій) передбачалося уніфікувати польську, литовську та пруську монетні системи. Скориставшись своїми привілеями, король позбавив права монетної регалії міста Гданськ, Ельблонг, Торунь і пруського герцога Альбрехта Бранденбургського.

У досліджуваному скарбі наявні переважно гроші та півгроші Сигізмунда I, які після відкриття у 1529 р. в Торуні єдиного коронного монетного двору та закриття краківського відкарбовані в новій монетарні. Окрім цього, тут протягом 1529–1535 рр. король випускав значну кількість срібних денаріїв, шелягів, трояків, шостаків, талерів (у 1533 р. та 1540 р.) та 1643 золоті дукати, але вони в даному скарбі відсутні⁷.

У Польщі один гріш складався із 2 півгрошів, 6 третяків, 18 денаріїв, а 30 грошів дорівнювали одному польському злотому чи талерові. У Великому князівстві Литовському один гріш прирівнювався до 10 денаріїв (пенязів). Пізніше, після грошової реформи Стефана Баторія у 1578–1580 рр., було проведено уніфікацію польської та литовської монетних систем за розмірами, пробою срібла та вагою ⁸.

Другу велику групу у скарбі складають 866 (35,39%) півгрошів польського короля Олександра Ягеллончика (1501–1506) початку XVI ст. Їх загальна вага становить 1056 г (26,62 %). Вага однієї монети коливається від 0,90 до 1,24 г, діаметр – від 17,5 до 19 мм, проба срібла – 375 (Див. дод. табл. 1).

Третє місце в скарбі за кількістю монет займають 189 (4,42%) срібних коронних півгрошів короля Яна Ольбрахта (1492–1501), відкарбованих без датування (Фонд ВОКМ, СФ 6337–6525). Їх діаметр складає 1,7 – 1,8 см, вага – 0,89 – 1,2 г, загальна маса 177,6 г.

На четвертому місці у скарбі знаходяться 65 грошів (2,7%), відкарбованих за часу правління герцога Пруссії (лен Польщі) Адльбрехта Бранденбургського (1525–1568) 1532–1539 рр. карбування. Загальна маса цих тезаврацій складає 130 г. На аверсі гроша в центрі зображений орел – герб Пруссії, в центрі якого зображено корону і букву S, по колу – кругова легенда «ALBREXT* MAR* BRANDVX* PRVSS» («Альбрехт – маркграф

Бранденбурга і Пруссії»). На аверсі – в центрі зображено портрет Альбрехта з бородою вправо, навколо – кругова легенда «IVSTVS* EX* FIDE*VIVIT* 1538» (Назва монетного двору і дата карбування).

Монети часу правління Казимира Великого Ягеллончика (1447–1492) представлені в скарбі 55 півгрошами (2,24%) другої половини XV ст. (СФ 6282–6337). Вага однієї монети коливається від 0,97 до 1 г (загальна вага становить 54 г), діаметр – 19–20 мм, проба срібла – 375. На аверсі монети в центрі зображена корона, зверху над нею – хрест, дві зірки, по колу – кругова легенда «REGIS POLONIA» («Королівство Польща»). На аверсі півгроша в центрі зображено орла – герба Польщі, навколо – кругова легенда «MONETA KAZIMIRI» («Монета Казимира»).

На шостому місці за кількістю монет у знахідці стоять 6 півгрошів (0,24%) Владислава II Ягайла (1386–1434). Вони всі різні за зображеннями та вагою: 1) 1,25 г; 2) 1,32 г; 3) 1,37 г; 4) 1,38 г; 5) 1,65 г; 6) 1,53 г. Загальна вага 6 півгрошів складає 8,5 г (в середньому по 1,41 г кожна). Діаметр монет становить 20–22,5 мм, проба срібла – 375. На аверсі монети в центрі зображена корона, зверху над нею – хрест, по колу – кругова легенда «MONETA WLADUSLAI» («Монета Владислава»). На аверсі півгроша в центрі зображено орла із розпущеними крилами – герб Польщі, навколо – кругова легенда «REGIS POLONIA» («Королівство Польща»).

По одній монеті (0,040%) у скарбовому комплексі представлені сілезький (Свідницький) срібний півгріш імператора Священної Римської імперії Людовіка II (вага монети 0,9 г, діаметр – 17,5 мм (СФ № 55611) та солід Сигізмунда I пруського карбування вагою 0,35 г. Свідницькі півгроші, які з'явилися на землях Польської держави у 1517 р. в умовах проведення грошової реформи 1526–1528 рр., викликали протест Сигізмунда I. У 1526 р. він звернувся до сілезьких князів з вимогою припинити карбування легких монет і не поширювати їх на польських землях.

Коронний сейм заборонив обіг півгрошів у своїх землях, розпочав вилучення їх із території Великопольщі та Мазовецького князівства, а також для перекарбування наказав відкрити в 1529 р. в м. Торуні монетний двір. Тому в скарбах Поділля свідницькі півгроші зустрічаються досить рідко⁹.

Проаналізуємо за державами-емітентами та роками карбування монети Івчинського скарбу.

Польща: Владислав II Ягайло (1386–1434), півгроші – 6 б. д.; Казимир Великий Ягеллончик (1447–1492), півгроші б. д. – 55; Ян Ольбрахт (1492–1501), півгроші б. д. – 189, Олександр Ягеллончик (1501–1506), півгроші стерті – 143; Сигізмунда I Ягеллончик (1506–1548), гроші 1527 – 7, 1528 – 5, 1529 – 7, гроші князівство Глаговське б. д. – 2, 1506 – 2, 1535 – 4, 1536 – 2, півгроші 1507 – 25, 1508 – 32, 1509 – 141, 1510 – 136, 1511 – 92, 1512 – 106, 1513 – 94, 1514 – 70, 1515 – 28, 1516–1528 – 252, солід 1529 – 1.

Велике князівство Литовське: Сигізмунда I (1506–1548), гріш 1535 – 4, 1536 – 2.

Пруссія під владою Польщі: Сигізмунда I Ягеллончик (1506–1548), гріш 1528–1530 – 27, 1533 – 14, 1534 – 19, 1535 – 3, гроші карбовані в Данцигу 1530 – 1, 1531 – 19, 1532 – 18, 1533 – 7, 1534 – 1535 – 7, 1535 – 6; 1538 – 1, 1539 – 1, гроші стерті – 3; солід – 1529 – 1.

Пруссія, лен Польщі: Альбрехт II (1525–1568), гріш 1532 – 12, 1533 – 10, 1534 – 13, 1535 – 4, 1537 – 4, 1538 – 2, 1539 – 10.

Священна Римська імперія: Людовік II, півгріш 1526 – 1.

Отже, найдавнішими монети івчинського скарбу є півгроші Владислава II Ягеллончика (1386–1434) кінця XIV ст., наймолодшими – гріш Гданська 1539 р. Сигізмунда I Ягеллончика (1506–1548) та гріш 1539 р. Пруссії Альбрехта II (1525–1568).

Наукова вартість івчинського скарбу надзвичайно велика. По-перше, це один із найбільших за кількістю срібних монет (2447 екз.) та загальною масою (близько 4 кг) скарб європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст., знайдений на території Вінницької області.

По-друге, скарбовий комплекс, термін накопичення якого складає 153 роки, яскраво ілюструє основні номінали та країни-емітенти грошового ринку Польщі, Великого князівства Литовського, зокрема Поділля.

По-третє, вивчення ваги, діаметру, проби металу, збереження кожної монети демонструє стан розвитку економіки, ринкових відносин, техніки карбування монет, дотримання метричних норм у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві.

По-четверте, скарб складається на 97, 3 % із срібних грошів та півгрошів 5 польських королів і литовських князів династії Ягеллонів: Владислава II Ягайла (1386–1434), Казимира Великого (1447–1492), Яна Ольбрахта (1492–1501), Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548). Лише 65 грошів (2,7%) відкарбовані за часу правління герцога Пруссії (лен Польщі) Адьбрехта Бранденбургського (1525–1568), свідницький півгріш Людовіка II та солід (1/3 гроша) Пруссії в складі Польщі.

По-п'яте, в комплексі чітко прослідковуються зміни в оформленні аверсу та реверсу, легенд монет, удосконалення техніки карбування за досить значний відрізок часу, вплив монетних реформ на якість і пробу срібних грошей.

По-шосте, в скарбі домінують срібні гроші та півгроші польських королів Сигізмунда I Ягеллончика (1506–1548) 10–30-х років XVI ст. та Олександра Ягеллончика (1501–1506) початку XVI ст.

По-сьоме, в скарбовому комплексі не виявлено традиційних для досліджуваного періоду празьких грошів Вацлава IV (1378 –1419) і галицьких (руських) півгрошків Владислава II Ягайла (1386–1434) кінця XIV – початку XVI ст. карбування Львівського монетного двору.

Таким чином, івчинський скарб срібних європейських монет 1976 р. був захований в землю в кінці 30-х років XVI ст. місцевим шинкарем, купцем чи шляхтичем. Знахідка яскраво ілюструє всю гамму грошового обігу на Поділлі в кінці XIV – першій третині XVI ст. і ще раз переконує в тому, що в досліджуваний період панівними на грошовому ринку українських земель і подільському ринку залишалися монети, відкарбовані на монетних дворах Польського королівства, Великого князівства Литовського та Пруссії.

.....

1. Бакалець О. А. Нові знахідки празьких грошів XIV – XV ст. на території Поділля / О.А. Бакалець // Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2014. – 23.– С. 80– 90.
2. Дорофієва Н. В., Комаринська З.М. З історії грошей України / Н.В. Дорофієва, З. М. Комаринська. – Київ –Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. – С. 47 – 48.
3. Савов Р. В. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича / Р.В. Савов // Львівські нумізматичні записки, ч. 8, 2013. – С.10 – 17.
4. Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: Підручник / За ред. С. К. Реверчука. – К.: Атака, 2004. – С. 121.
5. Енциклопедія історії України. – т. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, Наукова думка, 2004. – С. 208.
6. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. – КВ20237. – Н 7802–10249. (Акт передачі № 398 за 1976 р.).
7. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навчальний посібник / Р. М. Шуст. – К.: Знання, 2007. – С.104–105.
8. Шуст Р. Вказана праця. – С. 208.
9. Шуст Р. М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навчальний посібник / Р. М. Шуст. – К.: Знання, 2007. – С. 102 – 103.

Івчинський клад 1976 г. серебрянных европейских монет конца XIV – первой трети XVI в. из фондов Винницкого областного краеведческого музея.

Выявление и детальный анализ кладов монет того или иного периода имеет неоценимое значение для изучения денег и их обращения в определённом регионе. Автор статьи, исследуя обращение денег на территории Подолья в другой половине XIV – XVI вв., останавливается на анализе одного из наибольших монетных комплексов серебрянных европейских монет конца XIV – первой трети XVI в. из с. Ивча Литинского района Винницкой области.

Ключевые слова: пражский грош, галицкий грошик, грош, полугрош, солид, денарий, обращение денег, Польша, Великое княжество Литовское, Пруссия, Священная Римская империя.

Додатки

Таблица 1.

Монетна стопа литовських монет часу Олександра Ягеллончика (1501– 1506)

Назва монет	Кількість монет з 1 гривні срібла – 191,29 г	Штук на 1 гріш	Вага г	Проба срібла	Вміст срібла	Вартість 1 лит. гроша	Вартість в польс. грошах	Співв. лит. до польс. гроша
гріш	64	1	2,989	375	1,121	1,121	1,452	1:1,45
півгріш	154	2	1,242	375	0,466	0,932	0,604	1:1,21
денарій	576	10	0,332	250	0,083	0,830	0,107	1:1,80

Таблица 2.

Склад івчинського скарбу (1976 р.) Літинського району Вінницької області

Номинал	Вага	Рік карб.	Метал, проба	Правитель, країна	Кількість Екз.
Гріш		Б.д.	Срібло , 375	Сигізмунд I, Польща, кн. Глиговське	2
Гріш		1506	Срібло	Сигізмунд I, Польща, кн. Глиговське	2
Гріш		1535	Срібло	Сигізмунд I, Велике кн. Литовське	4
Гріш		1536	Срібло	Сигізмунд I, Велике кн. Литовське	2
Гріш		1527	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	7
Гріш		1528	Срібло	Сигізмунд I, Польща	5
Гріш		1529	Срібло	Сигізмунд I, Польща	7
Гріш		1530	Срібло, 375	Сигізмунд I, Пруссія	1
Гріш		1531	Срібло	Сигізмунд I, Пруссія	19
Гріш		1528-1730	Срібло	Сигізмунд I, Пруссія	27
Гріш		1531	Срібло, 375	Сигізмунд I, Данціг	19
Гріш		1532	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	18
Гріш		1533	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	7

Гріш		1534	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	5
Гріш		1535	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	8
Гріш		1538	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	1
Гріш		1539	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	1
Гріш		153?	Срібло	Сигізмунд I, Данціг	3
Гріш		1532	Срібло, 375	Альбрехт, Пруссія	12
Гріш		1533	Срібло	Альбрехт, Пруссія	10
Гріш		1534	Срібло	Альбрехт, Пруссія	13
Гріш		1535	Срібло	Альбрехт, Пруссія	4
Гріш		1537	Срібло	Альбрехт, Пруссія	4
Гріш		1538	Срібло	Альбрехт, Пруссія	2
Гріш		1539	Срібло	Альбрехт, Пруссія	10
Півгріш		1386–1434	Срібло, 375	Владислав II Ягайло, Польща	6
Півгріш		1447–1492	Срібло, 375	Казимир Великий Ягеллончик, Польща	55
Півгріш		1492–1501	Срібло, 375	Ян Ольбрахт, Польща	189
Півгріш		1526	Срібло, 250	Людовік II, Священна Римська імперія	1
Півгріш		Рік ст. 1506–1548	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	143
Півгріш		1507	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	25
Півгріш		1508	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	32
Півгріш		1509	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	141
Півгріш		1510	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	136
Півгріш		1511	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	92
Півгріш		1512	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	106
Півгріш		1513	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	94
Півгріш		1514	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	70
Півгріш		1515	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	28
Півгріш		1516-1529	Срібло, 375	Сигізмунд I, Польща	252
Солід		1529	Білон 250	Сигізмунд I, Пруссія	1
Всього монет:	3966 г	1378-1539	Срібло	4 країни	2447

ІЛЮСТРАЦІЇ

Півгріш Владислава II Ягайла (1386–1434), б.д.

Півгріш Казимира Великого Ягеллончика (1447–1492), б.д.

Півгріш Яна Ольбрахта (1492 – 1501), б. д.

Півгріш Олександра Ягеллончика (1501 – 1506), б. д.

Свідницький півгріш Священної Римської імперії короля Людовіка II, 1526 р.

Прусський гріш Альбрехта II (1525–1568 (Пруссія, лен Польщі), 1538 р.

Гріш Сигізмунда I Старого (1506–1548), Данциг, 1531 р.

Гріш Сигізмунда I Старого (1506–1548), Пруссія під владою Польщі, 1532 р.

Гріш Сигізмунда I Ягеллончика (1506–1548), Велике князівство Литовське, 1535 р.

Гріш Сигізмунда I Старого (1506–1548), Данциг, 1534 р.

Нові знахідки празьких грошів XIV–XV ст. на території Поділля

Автор статті робить спробу проаналізувати близько десяти нових знахідок празьких грошів XIV – XV ст. на території Поділля, показує роль празького гроша як основного номіналу в грошовому обігу європейських держав та подільського краю зокрема.

Ключові слова: *гріш, празький гріш, «широкі гроші», півгріш, денарій, квартник, львівський півгріш, руський півгрошик, «подільський полугрошик», гривна, Велике князівство Литовське, Костянтин Каріатович.*

Постановка проблеми. Джерела з історії грошового обігу Поділля відображають процеси, які відбувались в результаті зміни політичного, соціально-економічного устрою внаслідок відвоювання Литовським князівством у Золотої Орди у 1362 – 1363 рр. Київщини, Чернігівщини, Новгород-Сіверщини та Поділля, заснування племянниками литовського князя Ольгерда – князями Коріатовичами в другій половині XV ст. Подільського князівства. Саме тоді українські землі від Покуття до Середнього Подніпров'я отримали історичну назву «Поділля». Розвиток виробництва, будівництво нових подільських міст-фортець у Сатанові, Смотричі, Кам'янці-Подільському, Рові, Брацлаві, Хмільнику, які захищали від татарських набігів «порубіжне суспільство», сприяли розвитку ремесел, торгівлі, формуванню нових грошових відносин та власного монетного карбування на подільських землях у складі Великого князівства Литовського у 1363 – 1569 рр.

Попередні та сучасні знахідки скарбів монет на теренах Поділля яскраво свідчать про активне включення подільського ринку у систему тісних торговельних контактів з країнами Центральної та Західної Європи, про появу в грошовому обігу краю срібних іноземних монет. Серед них домінують срібні празькі гроші 1300–1547 рр., угорські срібні денарії, гроші, руські грошики Червоної Русі (Галичини), польські, литовські, молдавські півгроші, денарії, наслідування дирхеми Золотої Орди хана Джанібєка (1342–1357), шилінги Тевтонського ордену, гроші Лівонського ордену. Вивчення нових скарбів та окремих знахідок празьких грошів, їх фракцій, в тому числі місцевого карбування, допоможуть дослідникам більш повно відтворити характерні особливості подільського грошового ринку досліджуваного періоду, частку цього номіналу в загальній масі грошового матеріалу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Даній проблемі свої наукові розвідки присвятили сучасні українські нумізмати: Р. Савов [14,15], О. Погорілець [16], М. Котляр [12], Г. Козубовський [7, 8, 9, 10, 11], Р. Шуст [18, 19], О. Бакалець [1, 2, 3, 4], В. Орлик [17], Г. Голиш [5], Н. Дорофієва, З. Комаринська [6], С. Мальований [13]. Разом із тим у даній тематиці є чимало не дослідженого.

Метою запропонованого дослідження є аналіз та введення до наукового обігу нового нумізматичного матеріалу, виявленого на території Вінницької та Хмельницької областей в другій половині XX – на початку XXI ст.

Відомі українські нумізмати М. Котляр, Р. Шуст, Р. Саввов, знавці історії грошей України Н. Дорофієва, З. Комаринська вважали, що празькі гроші («широкі гроші») перебували майже у кожному другому скарбі XIV – XVI ст., знайденому на території України. З цим в цілому можна погодитися.

Знахідки скарбів та окремих монет цього типу засвідчують також існування ряду населених пунктів Поділля у XIV – XVI ст., торговельних шляхів, які були пов'язані із міжрегіональною і європейською міжнародною торгівлею та грошовим обігом в період пізнього середньовіччя.

Карбування монет на українських землях відновлюється у другій половині XIV ст. Із 1305 р. на галицький, а з часом і на подільський грошовий ринок проникають великі срібні монети – празькі гроші чеського (богемського) карбування. Вони виготовлялися із срібла 938-ї проби, важили 3,7 г і мали діаметр близько 30 мм. Згодом їхня вага зменшилася до 2,6 – 2,7 г, а частка срібла – майже на 40%. Карбування празьких грошів після Вацлава II (1278–1305) провадили Ян II (1310–1346), Карл I (1346–1378) і особливо в значних розмірах – Владислав IV (1378–1419) [4].

Вони зустрічаються часто в українських скарбах поряд із західноєвропейськими монетами XIV – XVI ст., переважно в обрізаному вигляді.

В другій половині XIV ст. за правління братів Коріатовичів – Бориса, Олександра, Федора та Костянтина Поділля перетворюється із невеликого територіального утворення Великого князівства Литовського на самостійне князівство із суверенною внутрішньою і зовнішньою політикою. В цей час важливими політичними, адміністративними, торговельними центрами краю стають Смотрич та Кам'янець (у 1374 р. місто одне із перших в Україні одержало магдебурзьке право).

Важливим свідченням самостійності князівства було карбування за правління Костянтина у 1380–1391 рр. срібного «подільського полутрошика», який дорівнював близько половини празького гроша, а за правління Федора Коріатовича у 1388–1394 рр. – срібного денарія із зображенням особистого княжого знаку останнього – подвійного хреста із розсіченими кінцями, який проростає із фігури, схожої на літеру «М»[15].

Чисельні знахідки на Поділлі празьких грошів та їх іноземних і місцевих фракцій свідчать про інтенсивний розвиток міст, ремесел, торгівлі, грошового обігу, міжнародних зв'язків в досліджуваній період.

Так, у 1992 р. в с. Лука Барська Барського району Вінницької області жителем села виявлено невеликий скарб срібних празьких грошів XIV – XV ст. карбування чеського короля Вацлава IV (1378–1419). Комплекс був переданий до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею. Скарб нараховує 30 екземплярів. Монети сильно потерті, що свідчить про їх інтенсивне використання в грошовому обігу та зниження вмісту срібла. Середня вага гроша становить 2,5 – 2,7 г. Комплекс зберігається в фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [22].

Осіною 2011 р. біля с. Лисогірка Городоцького району Хмельницької області було виявлено скарб срібних європейських і татарських монет XIV – XV ст. [2, 3].

У виявленому комплексі були наявні 471 монета 7 держав: Великого князівства Литовського, Польського королівства, Чеського королівства, Молдовського князівства, Кримського ханства, Золотої Орди, Валахського князівства (Див. дод. В)

Найстаріші монети Лисогірського скарбу – празькі гроші Владислава II (1278–1305), короля Людовіка Венгурського (1370–1382) та молдавського господаря Петру Мушата (1377–1391). В скарбі присутні 150 (31,8%) квартників (грошиків) польського короля Владислава II Ягайла (1386–1434); 1 грошик Людовіка Венгурського (1370–1382) та 1 квартник Казимира Великого Ягеллончика (1447–1492).

Коронні півгроші Польського королівства часу правління короля Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492) нараховують 100 екз. (21, 2%). Львівське карбування представлене 34 (7,2%) срібними півгрошами Владислава II Ягайла (1386 – 1434). В Лисогірському скарбі присутні 80 (16,9%) коронних срібних денаріїв (1/10 гроша). Вони були відкарбовані за часу правління королів Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492).

Меншу частку у скарбі становлять 12(2,5 %) польських третяків Владислава II Ягайла (1386–1434) торунського карбування.

В скарбі знаходяться найбільш популярні у Центральній Європі великі срібні монети – 32 (6,8 %) празьких (широких) грошів Богемського (Чехія) карбування часів Владислава II (1278–1305), Владислава IV (1378–1419) та 3 (0,63%), обрізаних під розмір півгрошика, празьких грошів Яна Люксембурга (1310–1346).

Із найдавніших чеських монет в скарбі присутня срібна монета – денарій правителя князівства Опольського Пжемко (XVст.). На одному боці монети в центрі відкарбована латинська буква «P», а зліва – хрест. Вага денарія становить 0, 25 г., тобто він відповідає вазі срібних денаріїв Владислава II Ягайла (1386–1434) та Казимира Ягеллончика (1446–1492).

Із срібних монет Великого князівства Литовського у скарбовому комплексі присутні 23 (4,8%) денарії князя Вітовта (1392–1430), а Кримське ханство представлене 8 (1,7%)

срібними монетами династії Гіреїв із чотирма крапками та литовським надчеканом Вітовта – «колюмною». У скарбі присутні 5 кийвських монет наслідування дирхемам Джанібека 1351–1353 рр.

Про активні торгівельні зв'язки між Подільським князівством, яке було складовою частиною Великого князівства Литовського та Молдавським князівством у XIV – XV ст. свідчить присутність у Лисогірському скарбі 9 срібних монет Молдови. Молдавський гріш Петру Мушата трапляється у ряді скарбів досліджуваного періоду, зокрема і на Поділлі. Валахія у скарбі представлена унікальними монетами – срібним дукатом роду графа Дракули (1453 – 1503) вагою 0,46 г.

Весною 2012 р. під час проведення робіт по догляду за садом в с. Лука Барська Барського району Вінницької області виявлений скарб довготривалого накопичення XV – початку XVII ст. В комплексі нараховувалося близько 4 тисяч європейських срібних монет, більшість із яких карбовані на монетних дворах Чехії (близько 200 екз.), Польського королівства, Великого князівства Литовського, Тевтонського ордену. На жаль скарб розійшовся і точних даних про кількісний та якісний склад цього комплексу немає. Лише відомо, що у скарбі переважали празькі гроші початку XV ст., срібні півгроші Польського королівства, а також були присутні 16 срібних шилінгів Тевтонського ордену в Пруссії магістрів Генріха Ройса фон Плауена (1469-1470) – 1 монета, Генріха Рефле фон Ріхтенберга (1470–1477) – 1 монета, Мартина Трухзесса фон Ветцхаузена (1477–1489) – 4 монети Іоганна фон Тіфена (1489–1497) – 9 монет, і 1 монета сильно потерта [17, с. 41].

Окремі знахідки празьких грошів виявлені у 2010 р. поблизу м. Сатанова Городецького р-ну Хмельницької області – 4 потерті монети Вацлава IV (1378–1419) вагою 2,65 – 2,7 г. У 2013 р. 1 монету Чехії часу правління цього ж правителя знайдено в с. Іванівцях, 2 монети – в с. Луці Барській Барського району [21], 2 монети Вацлава II (1278–1305) – в м. Бар, одна із яких обрізана під шостак (його вага складає 1,95 г). 1 монету Владислава IV виявлено цього ж року жителем с. Рожепи Жмеринського району на присадибній ділянці.

Наявність у скарбах обрізаних під інші номінали празьких грошей засвідчує думку автора та відомого в Україні знавця празьких монет Г. Козубовського про те, що празький гріш втрачаючи вагу на 1 г, пробу срібла на 40%, поступово втрачав свою роль в грошовому обігу України і Поділлі.

У 2012 р. на Хмельниччині поблизу містечка Смотрич на орному полі виявлено скарб із 916 срібних монет XIV ст., який містить 737 (80,28 %) галицько-руських грошків, 128 (13,94 %) празьких грошів, 35 (3,81 %) півгрошів Подільського князівства Костянтина Коріатовича (1380–1391), 6 (0,65 %) молдавських грошів, 5 (0,54%) угорських денаріїв, 3 (0,32%) джучидські дирхеми, 1 (0,10 %) монета кийвського наслідування дирхемам Джанібека, 1 (0,10 %) монета Новгород-Сіверського наслідування Корибута джучидським дирхемам. У комплексі були присутні 2 (0,21 %) срібні гривні човникоподібної форми, вагою приблизно 200 – 206 г. [14]. Ці знахідки є відгомінном «безмонетного періоду» XII – XIII ст.

Монети Подільського князівства, карбовані князем Костянтином Коріатовичем (1380–1388/91) в Смотричі і Кам'янці-Подільському, виявлені протягом останніх десяти років подільськими нумізматами Р. Савовим та О. Погорільцем на Поділлі, Черкащині, Київщині, Угорщині. Вони в народі одержали назву «подольський полугрошик» і перебували в грошовому обігу в першій половині 80-х років XIV ст. [15, 16, 17].

На лицьовому боці монети відкарбований герб князів Коріатовичів – Св. Юрій-Змієборець. Написи на монетах Костянтина виконані латиною в готичному стилі з іменем правителя і його титулами: «[M]ONET[A]* CONSTA(N)(TIN[I] (Монета Костянтина)». На зворотному боці подільських монет викарбований герб угорських королів з династії Анжу та круговий напис: «+D(UCIS) H(EREDIS ET) DOMI[N]I*DE SMOTRIC (князя, дідича та господаря Смотрича (Поділлі))». Монети виготовлені із срібла, вагою 0,72 – 1.01 г, діаметром 1,76 – 1,85 см [15,16].

Хоча монети скарбу розійшлися серед колекціонерів, але завдяки зусиллям Хмельницького нумізмата, дослідника грошового обігу України Р. В. Савова, вдалося зібрати достатню інформацію відносно його якісного та кількісного складу [14].

Смотрицький монетний комплекс, на думку дослідника, був захований не раніше середини 80-х років XIV ст. Цю думку підтверджує відсутність у скарбі популярних на Поділлі галицько-руських грошків Владислава Ягайла I (1386–1434), карбування яких розпочалося лише у Львові в 1387–1389 рр. Наймолодшими монетами скарбу є: півгроші Подільського князя Костянтина Коріатовича, молдовські гроші Петру Мушата, дирхеми Токтамиша та угорські денарії Марії Угорської.

Найстарішою монетою скарбу є празькі гроші Яна Люксембурзького (1310–1346). Період накопичення грошей Смотрицького скарбу становить близько 45–50 років. Можна погодитися із Р. Савовим про віднесення даного комплексу до скарбу короткочасного накопичення [14]. За номіналами та державною приналежністю Смотрицький комплекс подібний до Лисогірського скарбу 2011 р. [2].

До складу Смотрицького скарбу входили: празькі гроші Яна Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) – 128 екз. (з них 120 обрізаних), півгроші Подільського князівства Костянтина Коріатовича (1380–1391) – 35 екз., галицько-руські грошики Казимира III (1333–1370) – 26 екз. (з них 2 обрізаних), Галицько-руські грошики Владислава Опольського (1372–1379) – 41 екз. (з них 6 наслідувань, 6 обрізаних та 1 грошик із зображенням польського орла), галицько-руські грошики Людовика Угорського (1342–1382) – 670 екз. У скарбі виявлені молдовські гроші Петру Мушата (1375–1392) – 6 екз., угорські денарії Марії Угорської (1382–1386/1395) – 5 екз., Новгород-Сіверське наслідування Корибута джучидським дирхемам (1382–1404) – 1 екз., київське наслідування дирхемам Джанібєка (1342–1357) – 1 екз., Джучидські дирхеми – 3 екз. (Токтамиш (1380–1395) та його наслідування).

Скарб з-під Смотрича є унікальний за своїм складом. Наявність в ньому 35 екземплярів срібних «подільських полугрошків» Костянтина Коріатовича, карбованих різними штемпелями, і які втричі переважають усі попередні знахідки цієї монети на території України і за кордоном, свідчать про значні їх емісії [14].

Таким чином, нові знахідки срібних монет Чехії, Польщі, Литви, Угорщини, Тевтонського ордену XV ст., Молдови, Подільського князівства К. Коріатовича кінця XIV ст. та західноєвропейських монетних скарбів довготривалого накопичення, яскраво ілюструють основні номінали подільського грошового ринку XIV–XV ст., джерела надходження грошової маси на його ринки. Скарби із Сатанова, Лисогірки, Луки Барської та окремі знахідки празьких грошів у м. Барі, навколишніх селах Іванівці, Лука Барська, Рожепи, які знаходяться на відстані близько 5–7 км. між собою свідчать, що саме через цю місцевість проходив один із торгівельних подільських шляхів у XIV–XV ст., про інтенсивність заселення регіону, розвиток торгівлі та значне використання населенням Поділля празького гроша і його фракцій.

Аналіз складу досліджених скарбів свідчить про те, що із 5426 монет, виявлених у 8 досліджуваних скарбах та окремих подільських знахідках, празькі гроші становлять 402 (7,4%). В скарбах наявні монети королів Чехії: Владислава II (1278–1305), Яна Люксембурзького (1310–1346), Карла I (1346–1378), Владислава IV (1378–1419), що свідчить про стабільний притік на подільський ринок та активне використання в грошовому обігу празьких грошів протягом XIV–XV ст. (Див. дод. Б).

.....
1. Бакалець О. А., Курок О. І. Скарби монет XV – XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн / О. А. Бакалець, О. І. Курок // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць: – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2013. – Число 22–23. – С. 471–488.

2. Бакалець О. А. Скарб срібних середньовічних монет XIII – XV ст. із Городецького району Хмельницької області / О. А. Бакалець // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції

- «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л. В. – Хмельницький . – П. П. Мельник А. А., 2013. – С. 221–227.
3. Бакалець О. А. Лисогірський та Юринецький монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIII – початку XVII ст. / О. А. Бакалець // Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2013. – 22.– С. 90–95.
 4. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781) / О. А. Бакалець. К.: Стилос, 2012. – 334 с.
 5. Голиш Г. М. Основи нумізматики: навч. посіб. / Г. М. Голиш: 2-ге вид, випр. і доп. –Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2006. – 314 с.
 6. Дорофієва Н. В., Комаринська З.М. З історії грошей України / Н. В. Дорофієва, З. М. Комаринська. – Київ –Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. – 165 с.
 7. Козубовський Г. А., Строков О. Новий скарб празьких грошей з Київської області / Г. А. Козубовський, О. Строков // НумізMATика і фалеристика. – 2001. – № 1. – С. 48.
 8. Енциклопедія історія України у 10-ти томах / Гол. ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – С. 208.
 9. Козубовський Г. А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни в грошовому обігу Південної Русі-України / Г. А. Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць / упорядник В. В. Томазов. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2012. – Число 20. – С. 93 – 99.
 10. Козубовський Г. А. Обрізані празькі гроші в монетному обігу України / Г. А. Козубовський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Число 16. – С. 190–198.
 11. Козубовський Г. А. Про один платіж кінця XIV ст. / Г. Козубовський // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 61–63.
 12. Kotlar M. Znaleziiska monet z XIV – XVII w na obszarze Ukrainskiey SSR. Materialy / M. Kotlar. – Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1975. – 250 с.
 13. Малёванный С. Ф. О кладах, монетах, но не о деньгах... / С.Ф. Малёванный – Винница: Консоль, 2004. – 296 с.
 14. Саввов Р. Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича / Р. Саввов // Львівські нумізMATичні записки, ч. 8, 2013.
 15. Саввов Р. В. Монети Подільського князівства (XIV ст.) / Р. В. Саввов. – Хмельницький, 2009. –13 с.
 16. Погорілець О. Г. Подільський півгрошик карбований на Поділлі // НумізMATика і фалеристика. – № 2, 2006.
 17. Погорілець О., Саввов Р. Про нові знахідки монет Подільського князівств / О. Погорілець, Р. Саввов // НумізMATика і фалеристика. – 2007.– № 4. – С. 28– 31.
 18. Орлик В. М. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлик // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав–Хмельницький, 2013. – С. 39–45.
 19. Шуст Р. М. НумізMATика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навчальний посібник / Р. М. Шуст. – К.: Знання, 2007. – 375 с.
 20. Шуст Р. М. Грошове господарство південно-східних воєводств Речі Посполитої (XVI –перша половина XVII ст.) / Р. М. Шуст. Дисертація кандидата історичних наук – К., НАНУ, Інститут історії України, 1988. – 300 с.
 21. Фонди Барського районного історичного музею. Інв. № Н 6789–6790.
 22. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Інв. № Н 1789–1819.

Автор статті робить спробу проаналізувати около десяти нових находок празьких грошей XIV– XV ст. на території Подолья, показує роль празького гроша як головного номінала в денежном обращеніи європейських государств и подольского края в частности.

Ключевые слова: грош, празький грош, полугрош, денарий, львовський полугрош,, «подольський полугрошик», гривна, Велике княжество Литовское, Константин Кориатович.

Источники с истории денежного обращения Подолья отображают процессы, которые происходили в результате изменений политического, социально-экономического устройства

в результате отвоевания Литовским княжеством в Золотой Орды 1362– 1363 гг. Киевщины, Черниговщины, Новгород-Сиверщины и Подолья, основания племянниками литовського князя Ольгерда – князьями Кориатовичами во второй половине XV в. Подольського княжества. Тогда украинские земли от Покутья до Среднего Поднепровья получили историческое название «Подолье».

Развитие производства, строительство новых подольских городов-крепостей в Меджибоже, Сатанове, Смотриче, Камянце-Подольском, Рове, Брацлаве, Хмельнике, Виннице, которые защищали от татарских нашествий «рубешное общество», способствовало развитию ремесел, торговли, формуванию новых денежных отношений и собственной монетной чеканки на подольских землях в составе Великого княжества Литовского 1363– 1569 гг.

Прежние и современные находки кладов монет на территории Подолья красочно свидетельствуют о активном включении подольского рынка в систему тесных торговых контактов со странами Центральной и Западной Европы, о появлении в денежном обращении края серебряных иностранных монет. Среди них доминируют серебряные пражские гроши 1300-1547гг., венгерские серебряные денарии, гроши, русские грошики Красной Руси (Галиции), польские, литовские, молдавські полугроши, денарии, наследование дирхема Золотой Орды хана Джанибека (1342-1357), шиллинги Тевтонского ордена. Изучением новых кладов и отдельных находок пражских грошей, их фракций, в том числе местной чеканки, помогут исследователям более полно отобразить характерные особенности подольского денежного рынка исследованого периода, долю этого номинала в общей массе монетного материала.

Данной проблематике свои научные работы посвятили современные украинские нумизматы: Р. Савов [14,15], О. Погорелец [16], Н. Котляр [12], Г. Козубовский [7, 8, 9, 10, 11], Р. Шуст [18, 19], А. Бакалец [1, 2, 3], В. Орлик [17], Г. Гольши [5], Н. Дорофиева, З. Комаринская [6], С. Малёванный [13]. Вместе с этим в данной тематике есть много не изученого. Целью предложенного исследования есть анализ и введение в научный оборот нового нумизматического материала, найденного на территории Винницкой и Хмельницкой областей в другой половине XX – в начале XXI вв.

Додаток А.

Обрізана монета Вацлава II (1278–1305) із колекції П. Січенка, м. Бар

В= 2,7 г

Обрізана монета) із колекції П. Січенка, м. Бар

В = 1,95 г

Додаток Б

Празькі гроші із Луко-Барського скарбу Барського району (1978 р.). Зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавського музею.

Таблиця 1.

Топографія нових монетних скарбів XIV – XV ст. Поділля із вмістом празьких грошів

№ п/п	Місце, дата знахідки	Загальна к-ть монет	К-ть празьких грошів	% від загальної к-ті монет	Королі Чехії
1	м. Смотрич Хмельницької області, 2012 р.	916	128 (12обрізаних)	13,94 %	Ян Люксембурзький (1310–1346) та Карл I (1346–1378)
2	м. Сатанів Хмельницької області, 2010 р.	4	4	100 %	Владислава IV (1378–1419)
3	с. Лука Барська Барського р-ну Вінницької обл, 1992 р.	30	30	100 %	Карл I (1346–1378), Владислава IV (1378–1419)
4	с. Лука Барська Барського р-ну Вінницької обл., 2012 р.	2	2	100%	Вацлав II (1278–1305), Владислава IV (1378–1419)
5	с. Лука Барська Барського р-ну Вінницької обл., 2011 р.	4000	200	5%	Владислава IV (1378–1419)
6	с. Лисогірка Городецький р-н Хмельницької області, 2011 р.	471	35 (3 обрізані)	7,43 %	Вацлав II (1278–1305), Владислава IV (1378–1419)
7	м. Бар Вінницької області, 2005 р.	2	2 (2 обрізані)	100%	Вацлав II (1278–1305), Карл I (1346–1378)
8	с. Рожепи Жмеринського р-ну Вінницької області, 2013 р.	1	1	100%	Владислава IV (1378–1419)
	Всього	5426	403	7,4%	Вацлав II (1278–1305), Ян Люксембурзький (1310–1346), Карл I (1346–1378), Владислава IV (1378–1419)

Грошова політика Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським у 1917 – 1918 рр.

(до 145-річниці з дня народження М. Грушевського та 15-річниці запровадження в незалежній Україні національної валюти – гривні)

Сьогодні, коли Україна 20 років впевнено йде по шляху незалежності та стабілізації національної валюти, питання історії становлення та розвитку самостійної України, і зокрема формування власної грошової системи в період визвольних змагань 1917–1918 рр., є особливо актуальним. Автор статті не лише висвітлює причини, історичний досвід формування грошової системи в Україні, порядок, умови організації емісії перших грошових знаків УНР урядом Центральної Ради, але й робить спробу прослідкувати, як вплинули революційні події в Україні та Росії на погляди М.С. Грушевського щодо випуску власних українських грошей.

Серед великої кількості наукових публікацій останнього часу про розвиток державного будівництва в Україні у 1917–1920 рр. тільки окремі статті дають певну уяву про процес атрибутивного наповнення суверенітету – створення національно-державної символіки, грошової та фінансової системи.

Відомо дві статті М. С. Грушевського: «Українська гривня» в «Народній волі» і «Гроші Української Народної Республіки» у «Віснику політики, літератури й життя», видані у Відні в другій половині 1918 року. Це були перші наукові роботи, які характеризували українські державні грошові знаки. Тим самим М. Грушевський популяризував ідею відновлення державності України через її атрибути: гроші та тризуб, який був зображений на всіх грошових знаках УНР.

У журналі «Український історик», який видає Українське історичне товариство на чолі із засновником грушевськознавства, головою світової Наукової Ради СКУ, президентом Українського історичного товариства, професором історії Кентського (США) університету Любомиром Винаром, вперше у ювілейному виданні, присвяченому 135-річчю від дня народження М.С. Грушевського (2002), віддруковано статтю «Про монетну українську одиницю». Стаття, яка була вийшла 31 грудня 1917 року в журналі «Народна воля», була своєрідним роз'ясненням громадянам УНР щодо введення в Україні власних грошових одиниць, зокрема карбованців, гривень та шагів.

М. Грушевський відзначав, що «... ухвалюючи випуск українських грошей в «карбованцях», рівних російським рублям, з огляду на призвичаєння людної Центральної Рада разом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів, тим самим в принципі вже прийняла перехід до меншої монетної одиниці – півкарбованця, зложеного в ста шагів. Справді, російський рубель був занадто великою одиницею, і мова про потребу його заміни меншою підіймалась не раз в давніших роках, тільки не дійшла свого здійснення. Він пропонує назвати нову українську одиницю – «гривнею»: «... я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натуральним буде вернутись до цієї старої назви, приложивши і до нової монетної одиниці – півкарбованця». Наша стара гривня за свою тисячолітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, привертаючи до її старої ролі – монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця.»

Михайло Грушевський, характеризуючи історію гривні, відзначає, що «... з початку гривнею, чи гривною, звався фунт срібла: це була мінова одиниця. З часом її вага

зменшувалась: «гривна срібла" важила вже тільки півфунта, далі чверть фунта. Ввійшовши в систему рубльову, «гривеник» став частиною рубля (10 копійок у XVIII– XIX ст.), що початково був частиною (половиною) гривни, і нарешті дійшов до такого занепаду, що «гривня» значила три копійки сріблом. Отже, ми пропонуємо тепер її з такою гіркотою пониження звільнити, піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що відповідало б приблизно англійському шилінгові й германській марці й знову зробити гривню одиницею нашої нової монетної системи."

Вчений пропонує уряду з часом ввести монометалізм шляхом карбування «гривні у виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім стати випускати кредитові білети в 2, 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і для годиться – також і один шаг, хоч він, очевидно, ніякого значення в торгу мати не може»[1].

Ці перспективи у формуванні української грошової системи частково були реалізовані Генеральним Секретаріатом, але, на жаль, в період Визвольних змагань 1917–1920 рр. за браком золота, срібла, міді та необхідного обладнання, в Україні жодної монети із металу не було відкарбовано.

Влітку 1918 р. в київській типографії «Петро Барський» вийшло в світ третє видання «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського, в останньому розділі якої автор не лише дає історичну оцінку революційних подій 1917–1918 рр., діяльності Центральної Ради та Генерального Секретаріату, але публікує великий і малий герб – тризуб УНР та перший державний кредитовий білет номіналом в 100 карбованців [2].

Відзначимо, що ставлення М. С. Грушевського до випуску та функціонування самостійної української грошової одиниці на різних історичних етапах розвитку УНР, було різним, як і до питання про автономію чи самостійність України. Ставши у квітні 1917 р. головою Центральної Ради, Михайло Грушевський при активній підтримці соціалістів, які переважали в складі Української Центральної Ради та в Генеральному Секретаріаті, проголосив основною стратегічною метою гасло національно-територіальної автономії. З метою розкриття народу глибинного змісту цього гасла, голова УЦР у 1917 р. опублікував декілька своїх брошур: «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «На порозі нової України. Гадки і мрії».

У своїй статті «На порозі нової України. Гадки і мрії» М. С. Грушевський, говорячи про кінець московської орієнтації України, відзначав: «Війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над цією ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чіїх не будь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона зняла з Московщини права «особо благоприємливої» нації й дала почуття права керуватися в своїх відносинах єдиним – добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни».

Першим дієвим кроком до створення власної грошової системи було прийняття 29 вересня 1917 р. Декларації Генерального Секретаріату України «Про децентралізацію українських фінансів, оподаткування, створення спеціального бюджету та Національного українського банку». Такий крок було зроблено попри факт визнання Генерального секретаріату Центральної Ради Тимчасовим урядом як вищого розпорядчого органу України, а також зміст II Універсалу, де проголошувалася єдність України з Росією на шляху демократичних перетворень і подальшого розвитку.

На нашу думку, було декілька причин для такого кардинального заходу: по-перше, відсутність фінансування центральним урядом Росії українських шкіл і видатків на організацію політичного та економічного життя; по-друге, від початку літа 1917 р. припинилося постачання в українські відділення банків грошей з Росії, хоча уряд останньої збільшував їх емісію. І третьою причиною було знецінення російських грошей внаслідок війни та збільшення соціальних витрат через демократизацію Росії.

Згідно з Декларацією Генеральний Секретаріат фінансів, очолюваний Х. А. Барановським, визнав за необхідне виробити основи для розмежування в напрямі децентралізації державних і місцевих українських фінансів. Передбачалося, що Україна повинна мати свій спеціальний бюджет поруч із загальнодержавним. Збільшення державних доходів України мало відбутися за рахунок підвищення оподаткування багатших верств населення, для чого необхідно було ввести прогресивне оподаткування маєтків і податок на «незаслужений приріст їх вартості». Основним каталізатором, що сприяв прискоренню створення української незалежної грошової системи, був прихід у Росії до влади більшовиків, уряд яких одразу виявив своє негативне ставлення до національної державності в Україні. Тому, відразу після III Універсалу, 7 листопада за старим стилем (20 листопада 1917 р. за новим) Центральна Рада взяла курс на соціальні та демократичні реформи, а також на виготовлення власних грошей.

Генеральний Секретаріат на чолі із В. Винниченком вже на початку вересня оголосив конкурс на виготовлення різноманітних атрибутів і художники готували ескізи майбутніх грошових знаків. Серед авторів проектів українських грошей були такі митці, як Григорій Золотов, Василь Кричевський, Іван Мозалевський, Олександр Красовський, Антон Приходько, Борис Романовський і найбільш відомий у тогочасному творчому середовищі Юрій Нарбут (1886–1920 рр.). Ними було створено близько 300 різних ескізів грошових знаків, які впродовж наступних років служили базою для виготовлення українських грошей.

Паралельно з розглядом питання про зовнішній вигляд майбутніх грошей проводилося формування решти елементів грошової системи України. Так, у протоколі засідання Малої ради під головуванням М. Грушевського про прийняття законопроектів про Державні кошти, Головну скарбницю та Державний банк було визначено, що всі державні податки і прибутки, які на підставі існуючих законів збираються на території УНР, є прибутком державного скарбу УНР; для прийняття і переховування цих прибутків і для видавання сум коштів на державні видатки закладається Головна скарбниця (казначейство) УНР; всі існуючі на території України губернські та повітові казначейства стають скарбницями УНР; обов'язки Головної скарбниці до видання особливого статуту і штатів доручається виконувати Київській скарбниці. Водночас Київська контора Державного банку Російської імперії перетворювалася в Український державний банк, який мав тимчасово керуватися старим статутом. Усі місцеві установи імперського банку на території УНР ставали відділами новоствореного українського центрального банку. Цим законом також скасовувалися відділи російських Дворянського земельного і Селянського поземельного банку.

Генеральним Секретарем фінансів і промисловості на той час був відомий економіст, професор Михайло Туган-Барановський, директором Державного банку УНР – Михайло Кривецький, функції товариша Генерального секретаря виконував Василь Мазуренко.

Серед українських економістів не було одностайності щодо випуску грошових знаків. Домінуюча на той час металістична теорія проведення емісії паперових грошей передбачала наявність золотого запасу в Державному банку для їхнього забезпечення, якого на той час не було. Тому професор Л. Яснопольський на з'їзді представників висунув пропозицію, щоби спершу створити золотий фонд, який мав формуватися через продаж селянам за золото конфіскованої у поміщиків землі, а вже потім здійснювати випуск грошей. Але, оскільки золота в селян не було, а потреба у власній грошовій одиниці була об'єктивною з відомих фінансових причин і посилювалася необхідністю підняття престижу ново проголошеної держави, перевагу отримали прихильники функціональної теорії випуску грошей. Згідно з нею грошові знаки повинні були забезпечуватися запасами цукру та борошна, що були в розпорядженні уряду Української Центральної Ради внаслідок державної монополії, яку успадкувала молода держава від царського уряду. Крім того, вважалося, що важливу роль у підтвердженні вартості нововведених грошей повинен відіграти державний авторитет України.

УЦР на чолі і з М. Грушевським 19 грудня 1917 р. за старим стилем прийняла «Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів Української Народної

Республіки». За ним кредитові білети УНР випускалися Державним банком у розмірі, суворо обмеженому реальними потребами грошового обігу під тимчасове (до утворення золотого фонду) забезпечення майном Республіки (надрами, лісами, залізницями), її прибутками від монополій після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної скарбниці УНР. Кредитові білети випускалися в карбованцях лише законодавче, причому один карбованець містив 17,424 частки золота (0,766656 г) і поділявся на 200 шагів. У Тимчасовому законі визначалися відповідальність за фальшування грошових знаків та інші організаційні заходи [1].

Першими кредитовими білетами, що побачили світ 24 грудня 1917 р. (5 січня 1918 р. за новим стилем), були 100 карбованців. Вони були першим офіційним платіжним засобом Української Народної Республіки. Виготовлені за проектом Георгія Нарбута - професора і ректора Української Академії мистецтв в київській друкарні С. В. Кульженка, вони мали надзвичайно привабливий вигляд, хоч і не були достатньо захищені від фальшування. Перші українські паперові гроші виконано у стилі вітчизняного бароко в одній серії «АД» з числом 185. Слід зазначити, що вони містили зображення тризуба, який тоді ще не був офіційним гербом республіки[2].

На лицевім боці банкноти була помилка: «кредітовий» замість «кредитовий», а зворотний бік надрукований низом догори (перевернутий реверс). Але, попри технічні похибки, емісія перших українських карбованців пройшла успішно – вони були визнані та приймалися населенням, серед якого отримали назву «яєшня» через домінування жовтого кольору або «горпинка». Останнє пояснюють зображенням на них орнаменту, подібного до тих, що виконувалися на фартушках із такою ж назвою. Офіційний тираж 100-карбованцевих банкнот складав 55000 штук на загальну суму 5,5 мільйонів карбованців. 1 карбованець = 1 російському рублю, що полегшувало грошові операції. На аверсі (лицьова сторона) банкноти розміщені написи: Українська Народна Республіка (зверху), цифрами і буквами – 100 (сто) карбованців, внизу у лівому куті дата випуску – 1917 р. та підпис директора Нацбанку М. Кривецького, в правому – серія (на всіх банкнотах однакова) – АД 185 та підпис скарбника В. Войнилова. Унизу під картушем - літери Г та Н, що відповідають ініціалам автора – Георгія Нарбута. Тло реверса (зворотної сторони) світло-фіолетового кольору в центрі розміщено великі стилізовані цифри 100 зеленого кольору, прикрашені орнаментом. Угорі ліворуч номінал наведений російською мовою, угорі праворуч – польською, внизу в центрі банкноти - на єврейській мові (ідиш).

Випуск білетів по 100 крб. без менших номіналів був викликаний, з одного боку, потребою більшої суми грошей для Державної скарбниці, а з іншого – наявністю в обігу царських грошей та грошових знаків Тимчасового уряду, які виконували функцію розмінних.

Розмінні грошові знаки були випущені трохи згодом, за «Законом Центральної Ради про введення в обіг скарбничих знаків на суму 100 мільйонів карбованців за відповідними правилами», прийнятим 1 березня 1918 р. (за новим стилем). Ці правила визначали мету заходу – збільшення кількості легкообертових платіжних знаків і зміцнення ресурсів Державної скарбниці УНР до часу нового випуску кредитових білетів. Передбачалося випустити знаки таких номіналів: 5, 10, 25 і 50 карбованців із терміном погашення їх 1 березня 1919 р. Але впровадження цього закону було розтягнуто в часі й реалізовано лише частково.

1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила також Закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки. У ньому було визначено співвідношення гривні до карбованця як 2:1 та передбачено випуск державних кредитових білетів із номінальною вартістю 2, 5, 10, 20, 100, 500, 1000 гривень [3].

Водночас було ухвалено рішення про карбування монет. 20 гривень мали бути золотими, 1 гривня – срібною, а 1, 2, 5, 20, 50 шагів – з іншого металу. Проте ці монети так і не було випущено з економічних і технічних причин. Керуючись цим законом, у частині випуску кредитових білетів, уряд УНР замовив у Берліні друкування гривень з номіналами 2, 10, 100, 500 і 1000. Такий крок був пов'язаний з необхідністю покращення якості і ступеня захищеності українських грошей, що забезпечувала друкарська база німецької держави. Одночасно не припинялося друкування грошових знаків в Україні. Поряд із цим проводилися заходи щодо створення власної високоякісної технічної основи для виробництва грошей.

Таблиця 1. Замовлення випуску українських кредитових білетів згідно з договором від 24 березня 1918 р. із Німеччиною

№ п/п	Номінали кредитових білетів	Кількість білетів	Сума (млн. грн.)	Частка у загальній сумі випуску(%)
1	1000	70	70,0	7,0
2	500	340	170,0	17,0
3	100	350	350,0	35,0
4	20	9000	180,0	18,0
5	10	1200	120,0	12,0
6	5	1600	80,0	8,0
7	2	5000	30,0	3,0
Разом		17560	1000,0	100,0

Зрозуміло, що для розбудови держави необхідно було збільшувати випуск грошей, який, своєю чергою, обмежувався законом Центральної Ради від 24 грудня 1917 р. Вихід із цієї ситуації було знайдено через емісію знаків Державної скарбниці, що не порушувало послідовності в діях уряду. Випущені 6 квітня 1918 р. 50 і 25 карбованців містили напис: «ходять нарівні з кредитовими білетами». Вони не мали серії та номеру, траплялися помилки. Тому їх було замінено новою емісією з серіями АК (м. Київ) і АО (м. Одеса), в яких виправлено помилки в написах. Ці знаки технічно були виготовлені краще, ніж 100 крб., але теж випускалися на папері без водяних знаків, що полегшувало їх фальшування.

Втім проблема розмінності українських грошей залишалася нерозв'язаною, тому 18 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про випуск розмінних марок Державної скарбниці, які було видруковано матрицями українських поштових марок номіналами 10, 20, 30, 40 і 50 шагів на папері та з написом на зворотнім боці: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». Цим передбачалося, що вони виконуватимуть функцію монет, поки ті не будуть викарбувані. Назва "шаг", на нашу думку, була взята не випадково. Вона походить від українського найменування польської срібної монети номіналом в три гроші.

Для забезпечення грошових знаків молодій державі 20 квітня 1918 р. було прийнято закон про видачу Державною скарбницею УНР Державному банку зобов'язань на суму 500 млн. крб. (1 млрд. гривень). Згідно з цим законом міністр фінансів дістав право підписати від імені Державної скарбниці короткотермінові (до 12 місяців) зобов'язання на згадану вище суму і видати їх Державному банку для забезпечення кредитових білетів УНР. Випуск цих зобов'язань у дещо іншій редакції було реалізовано за влади гетьмана П. Скоропадського.

Отже, грошова система України набиравала довшеної форми, поступово створюючи умови для вилучення з обігу чужоземних грошей. Тобто, було створено умови для відновлення й формування українських банківських установ комерційного характеру і насамперед для розвитку кооперації.

Таким чином, грошові емісії, які започаткувала УЦР на чолі із М. Грушевським та Генеральним секретаріатом, сприяли зміцненню національної грошової та фінансової системи УНР, зростанню довіри українського народу до своєї влади. Гроші нашої молоді держави були продовженням традицій Київської Русі, сприяли зміцненню економіки та міжнародного авторитету, а також купоно-карбованець, запроваджений в незалежній Україні у 1992 р. став важливим фундаментом для введення української валюти – гривні 2 вересня 1996 р.

-
1. Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А. та ін. Гроші в Україні / М. Ф. Дмитрієнко, В. М. Литвин, В. А. Ющенко. – К., 1998.
 2. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К., 1918.
 3. Голиш Г. М. Основи нумізматики. Навчальний посібник. 2-е вид., доп. і випр. / Г.М. Голиш. – Черкаси, 2006. – 314 с.

Розділ 2. Дослідження проблем історії України, історичного краєзнавства, генеалогії

Археологічні пам'ятки Барської землі Поділля (за музейними матеріалами VI тис. до н.е. – першої пол. I тис. н.е.)

Пам'ятки матеріальної культури, які залишилися від стародавніх народів, що населяли територію Барської землі Поділля, є важливими історичними джерелами, з допомогою яких вченим вдається об'єктивно дослідити найважливіші етапи становлення і розвитку людської цивілізації на теренах України та нашого краю зокрема. Автор робить спробу проаналізувати понад 40 трипільських, скіфських курганів, черняхівських поселень, ряд археологічних пам'яток, виявлених археологами та краєзнавцями-істориками на території Барського району в різні періоди, розміщених в фондах та експозиціях Барського районного історичного музею та інших закладах.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, неоліт, енеоліт, трипільська культура, курган, черняхівська культура, вельбарська культура, кераміка, кам'яні знаряддя, фібула, стріла, спис, сокира.

Територія Барського району багата археологічними пам'ятками VI тис. до н.е. – XVII ст. н.е. Вагомий внесок у дослідженні археологічних пам'яток Барщини зробили відомі подільські археологи: Є. Сіцінський, В. Загоруйко, В. Прилипка, П. Хавлюк, І. Заєць, Д. Гопак, С. Рижов, Б. Лобай Б. Магомедов, В. Косаківський, В. Шумова, В. Восколуп, Л. Виногородська.

Протягом XX – на поч. XXI ст. на території району працювало близько десятка археологічних експедицій, організованих Вінницькою обласною археологічною інспекцією, обласним краєзнавчим музеєм, інститутом історії, етнології і права Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Інститутом археології НАН України. Результати цих досліджень відбиті у наукових звітах експедицій, обласних, районних, міських періодичних виданнях, збірниках Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій, у матеріалах I Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля крізь призму століть» (2008).

За нашими підрахунками в краї зафіксовано 40 поселень давніх людей – кургани та 6 поселень доби Буго-Дністровського неоліту VI–V тис. до н.е.: с. Кошаринці, Кузьминці, Міжлісся, Мальчівці, Верешки, Мартинівка, 12 трипільських поселень доби енеоліту IV–III тис. до н.е.: с. Ялтушків I, II, III, Бригідівка, Маньківці, Комарівці, Ходаки, Войнашівка, Пилипи, Польове, Гайове, Колосіївка, 5 поселень доби бронзи II – I тис. до н.е.: с. Васютинці, Сименки, Сеферівка, Барські Чемериси, м. Бар, 5 поселень і 4 кургани доскіфського (VIII–VII ст. до н.е.) та скіфського (VII–III ст. до н.е.) періоду: с. Комарівці, Колосіївка, Гайове, Українське, Іванівці.

Численні знахідки поселень східних слов'ян, які відносяться до черняхівської, вельбарської, комарівської та чорноліської культур II–V ст. н.е., виявлені вздовж р. Примошаниця, Рів та їх приток, поблизу сіл Митки (урочище «Золотий ключ»), Гармаки, Гайове, урочище «Барське», Маньківці, Ялтушків, Сеферівка, Верхівка, Кузьминці, Гулі, м. Бар (Капцанівка) (див. додаток Д)

Ще на поч. XX ст. відомий подільський краєзнавець Є. Сіцинський склав археографічну карту Подільської губернії, позначивши на ній групу із чотирьох курганів по дорозі з Бару у Вовковинці, поблизу с. Комарівці [1].

В «Історії міст і сіл Української РСР: Вінницька область» (1972 р.) є згадка про те, що на території міста Бар розкопано курган доби бронзи, а в урочищі «Рів» знайдено залишки давньоруського поселення X–XI ст. Поблизу с. Комарівці виявлено поселення трипільської культури [2].

У 1965 р. були здійснені перші археологічні дослідження на території нашого краю. Викладач Вінницького політехнічного інституту В.Д. Гопак в ході археологічної розвідки відкрив три трипільські поселення: два поблизу с. Ялтушків (Ялтушків I, II) та одне біля с. Пилипи [3]. У ході розвідки на поверхні простежені залишки глиняних «площадок», було зібрано фрагменти кераміки, зернотерок та кісток тварин. Пам'ятка попередньо віднесена до пізнього етапу трипільської культури – III тис. до н.е.

У 1978 р. В. П. Прилипка було досліджено житло з поселення трипільської культури Ялтушків I. Поселення розташоване за 4 км на південний схід від села, в урочищі «Борисове поле» на виступі плато правого берега р. Лядова. Площа поселення – 100–120 га. Це дозволяє віднести його до поселень-гігантів та вважати найбільшим з нині відомих трипільських пам'яток Подністров'я. Житло було поділене на дві камери. Там знайдено крем'яні ножі, вкладиші серпів, відбійник, миски, кубки, амфори, кратери, горщики, біноклеподібні посудини. На особливу увагу в даному поселенні претендують денця з відбитками тканин. У Ялтушкові було знайдено та досліджено шістнадцять таких відбитків, п'яти різних типів переплетення ниток: килимове переплетення, просте полотняне переплетення, поєднання трьох ткацьких технік, в'язання спицями [4].

Неоцінений внесок у дослідження нашого краю на поч. 80-х рр. XX ст. зробив С. М. Рижов, опублікувавши у своїй праці дослідження чотирьох трипільських поселень по р. Лядовій. Автор подає докладний опис місця розташування поселень, закладених розкопів та знайдених матеріалів, вміщена також інформація про датування пам'яток. На основі його роботи «Енциклопедія трипільської цивілізації» було надруковано опис поселень Бригідівка, Ходаки та Ялтушків I [5].

Визначний вінницький археолог, професор І. І. Заєць у праці «Трипільська культура на Поділлі» (2001р.) описав п'ять пам'яток трипільської культури на території Барського району [6].

В 1983 р. Вінницьким загonom Лiсостепової Правобережної експедиції IA АН України у складі Б. В. Магомедов, С. М. Рижов, Б. І. Лобай та співробітниками Вінницького краєзнавчого музею велися дослідження трипільських поселень по р. Лядова біля с. Ходаки. Поселення знаходиться у 2,5 км на південний захід від села в урочищі «Дубки» та займає схил плато, вздовж заплави лівого берега р. Лядова. Має площу 7 га та займає лише східні схили плато. На поверхні зафіксовано залишки глинобитних жител, поселення мало кругове планування. Під шаром обмазки зафіксовано округлу яму, в якій виявлено багато фрагментів кераміки, шматків глини, частину глиняної жіночої статуетки, кам'яний розтирач, уламок глиняної чоловічої фігурки, зубчастого серпа та ножа, а також миски, кубки, біконічні та сфероконічні посудини, амфори, грушоподібні та біноклеподібні посудини, кратери. Поселення відноситься до 3700–3600 рр. до н.е. [7].

Крім розкопок, загін проводив розвідки по р. Лядовій між селами Ходаки та Ялтушків. Внаслідок чого було відкрито та досліджено велике трипільське поселення, площею близько 40 га. Поселення знаходилося в 1,5 км на південний схід від с. Бригідівка, на правому березі річки. Житла розміщені по концентричних колах. Археологи виявили глинобитні житла, які мали земляну підлогу, масивне міжповерхове перекриття, що складалося з дерев'яного каркасу, обмазаного шаром глини, та легке перекриття горища. Поселення відноситься до 4200-4100 рр. до н. е. [8].

У 1987 р. студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту В. А. Косаківським та С. Захарчуком було проведено дослідження трипільського поселення поблизу с. Польове вздовж лівого берега р. Лядової понад гранітним кар'єром. В ході дослідження зафіксовано залишки 19 глинобитних жител, забудованих по трьох концентричних колах. Серед підйомного матеріалу переважали фрагменти кераміки. Цікавою знахідкою є голівка статуетки та ручка амфори [9].

Наступні дослідження згадуваного уже трипільського поселення Ялтушків I були проведені у 1993 р. В. Шумовою та у 1994 р. експедицією Вінницької обласної археологічної інспекції під керівництвом В. Загоруйко та В. Прилипко [10].

Вивченням пам'яток черняхівської культури, вельбарського типу у 1997–1999 рр. займалися археологи П. І. Хавлюк та В. П. Восколуп. У своїх розвідках В. Восколуп подав широкий опис розкопів та знахідок вздовж р. Рів від с. Гайового до Гармак, вказавши на датування зазначених пам'яток [11].

Влітку 1997 р. П. І. Хавлюком та В. П. Восколупом в результаті археологічної розвідки було відкрито три черняхівських поселення вельбарського типу біля сіл Гармаки і Гайове. Вивчення даних пам'яток продовжувалося влітку 1998 та 1999 р. Поселення біля с. Гармаки в урочищі «Калинівка» розташоване на пологому березі і має площу близько 10-20 га. Під час розкопок 1998 р. тут виявлено залишки наземного житла. Культурний шар складається із глиняної обмазки стін, кераміки, вугілля, попелу та кісток тварин. Друге поселення поблизу с. Гайове знайдено в урочищі «Барське». Воно займає площу близько 3 га шириною вздовж р. Рівець. На поселенні розкопано у 1998 р. наземне житло площею 7 на 5 м. Поблизу житла знайдено три залізні ножі з горбатою спинкою, керамічне грузило від вертикального ткацького верстата, кістки тварин та дві бронзові фібули [12].

У цьому ж урочищі, але на відстані 1,5 км, виявлені сліди третього поселення. Всі три поселення характеризуються переважною більшістю ліпної кераміки, вся кераміка, виготовлена на гончарному крузі – завезена із Північного Причорномор'я. Поселення датуються кін. II – сер. III ст. н. е. Поселення такого типу відомі також у с. Комарівці в урочищі «Грбарка». Неподалік від с. Гайове в урочищі «Барське» у 1997–1998 рр. П. І. Хавлюк та В. П. Восколуп відкрили два поселення трипільської культури на місці лівого берега р. Рівець [13].

У 2007 р. в ході археологічної розвідки В. Рудь на північ від с. Колосіївка виявив матеріали скіфського періоду. Зафіксовано залишки глиняної обмазки одного житла. Інша пам'ятка була знайдена за 1,5 км на північний схід від с. Гармаки і відноситься до черняхівської культури. Матеріали знаходилися на глибині 0,5 м від сучасної поверхні на дні

водовідвідного рову від ставка. Серед знахідок переважають фрагменти кераміки сірого, коричневого та чорного кольорів відліпного посуду. Більшість знахідок – це фрагменти античних амфор світло-жовтого кольору [14].

У 2010–2013 рр. до фондів Барського районного історичного музею надійшли понад 100 речей: кам'яні, срібні, бронзові, мідні, латунні та залізні предмети, римські монети. Серед речових пам'яток домінують крем'яні знаряддя праці періоду неоліту (VI–V тис. до н.е.), шліфовані сокири з отворами, зубила, серпи, мотики, скребки, фрагменти ліпного посуду оранжевого кольору та статуетки часу трипільської культури (IV–III тис. до н.е.) (Див. дод.3). Нещодавно музей поповнився фрагментом бивня мамонта, решками щелеп собаки і людини, кам'яною ритуальною фігуркою з отвором в середині (Див. дод. Б).

Скіфська культура V–III ст. н.е. представлена в Барському історичному музеї експозицією, світлинами із найціннішими пам'ятками, виявленими на території України, а також серією курганів, зафіксованих археологами в різні часи на території Барського району (Див. дод. 4.)

Ранні слов'янські поселення черняхівської доби, представлені в нашому музеї залишками залізних наконечників до стріл, списів, сокирою із своєрідним ритуальним орнаментом, ножами, предметами побуту, кінської зброї, бронзовими пряжками, фібулами, мідними та латунними гудзиками, кільцями різних діаметрів, дзвіночками та фрагментами гончарних виробів (ліпний посуд, прясельця) (Див. додаток 5, 6).

Готи – германські племена, які проживали на українських теренах у II – IV ст. н.е., представлені в музейній експозиції залізними виробами, бронзовими і залізними фібулами, фрагментами глиняного ліпного (жовто-оранжевого кольору) та завезеного із Північного Причорномор'я і Римської імперії гончарного посуду сірого і оранжевого кольорів. Ці речі виявлені в кінці 90-х р. XX ст. на трьох готських поселеннях між с. Гайове та Гармаки Барського району і передані до музею археологом В. Восколупом.

Отже, короткий аналіз досліджень та пам'яток археології, виявлених в різні часи на території Барської землі Поділля, яскраво свідчать про те, що цей благодатний край здавна був заселений людьми. По-друге, залишки гончарних виробів свідчать про наймасовіший промисел місцевого населення – виготовлення ліпного столового і кухонного посуду, а наявність тут гончарного іноземного посуду, виготовленого на гончарному крузі, та римських монет (денарії, сестерції, асси) свідчать про активний товарний обмін місцевого населення із візантійськими містами Північного Причорномор'я та Римською імперією [15].

По-третє, основним заняттям населення було землеробство і скотарство. У ряді черняхівських поселень знайдено залізні ножі, серпи, наральники, відбитки соломи, зерен злакових культур в обмазці зі стін жител.

Частина продуктів сільського господарства йшла на обмін у грецькі міста Північного Причорномор'я, інші – до Римської імперії, особливо це стосувалося продуктів землеробства. Про розвиток скотарства свідчать знайдені археологами близько тисячі елементів кісток великої рогатої худоби, свиней, кіз, овець, рідше коней [16].

По-четверте, наявність десятків срібних, бронзових, мідних, латунних та залізних прикрас із черняхівських поселень II – IV ст. н.е., виявлених поблизу сіл Митки, Кузьминці, Гулі, Верхівка, Гайове, Гармаки, яскраво свідчать про наявність у нашому краї вмілих ковалів та ювелірів (Див. дод. Г). Про розвиток ткацтва у трипільців свідчать знайдені прясельця та залишки різних ниток, тканин на стінках ліпного глиняного посуду на території с. Ялтушкова.

1. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский. – М., 1901. – С. 26.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 113, 136.

3. Рижов С. М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністрів'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С. 85–93.

4. Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. II. – 654 с.

5. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі / І. І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.
6. Косаківський В. А., Очеретний В. В., Прилипка В. П. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі / В.А. Косаківський, В.В. Очеретний, В.П. Прилипка // Подільська старовина: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1998. – С. 29–40.
7. Прилипка В. П., Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Ялтушків / В.П. Прилипка, С.М. Рижов // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 13–15.
8. Рижов С. М. Дослідження трипільських пам'яток по р. Лядовій / С.М. Рижов // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 11.
9. Рижов С. М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С. 85–93.
10. Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля села Бригідівки на річці Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 15–16.
11. Рижов С. М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С. 85–93;
12. Восколуп В. П., Хавлюк П. І. Археологічна розвідка в басейні річки Рову / В. П. Восколуп, П. І. Хавлюк // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1998. – С. 25.
13. Восколуп В. П. Археологічні дослідження черняхівського поселення біля с. Гармаки Барського району Вінницької області / В. П. Восколуп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Випуск II. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2000. – С. 25–31.
14. Восколуп В. П. Вельбарські поселення на р. Рів / В. П. Восколуп // Тези доповідей і повідомлень дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999. – С. 25–26.
15. Бар. Барська земля – крізь призму століть / За наук. ред. М. Дмитрієнко // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – 448 с.
16. Археологія України. Начальний посібник для студентів історичних спеціальностей вузів / За ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

Додатки

Додаток А.

Експозиція Барського районного історичного музею, присвячена пам'яткам неоліту (VI–V тис. до н.е.) та енеоліту (IV–III тис. до н.е.).

Додаток Б.

Кам'яна ритуальна фігурка людини (з отвором в середині та збоку) доби Буго-Дністровського неоліту (VI–V тис. до н.е.) із с. Верешки Барського району

Додаток В.

Кам'яні знаряддя праці та гончарні вироби трипільської культури

Додаток Г.

Бронзові фібули

Додаток Д.

Експозиція Барського районного музею, присвячена скіфській добі, черняхівській та вельбарській культурі (II – III ст. н.е.)

Додаток І.

Ритуальна сокира-колун

Додаток Е.

Під час реставраційних робіт пам'ятки археології на околиці м. Бар Вінницької області

Пам'ятки черняхівської культури урочища «Золотий ключ» Барського району (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею)

Автор робить спробу проаналізувати скарб речових пам'яток черняхівської культури III – IV ст. н.е., виявлений у 2013 р. в урочищі «Золотий ключ» поблизу с. Митки Барського району Вінницької області.

Весною та восени 2013 р. до фондів Барського районного історичного музею надійшли бронзові, залізні та глиняні предмети із с. Митки Барського району. Вони були виявлені одним із жителів району після глибокої оранки трактором в урочищі «Золотий ключ». Після ідентифікації предметів встановлено, що артефакти належать до пам'яток черняхівської культури переважно III – IV ст. н. е. Серед знахідок переважають бронзові фібули, ручні браслети, шила, пробої, пряжки, гудзики, запонки, підвіски, нашійні амулети, римські монети I – II ст., залізні наконечники стріл, дротиків, ножі, фрагменти ліпного та гончарного посуду тощо.

Аналіз попереднього підйомного матеріалу, здійснений в ході археологічних експедицій 70–90-х років XX ст. на території Барського району, переконує в тому, що на даній території проживали племена черняхівської та вельбарської культур – рані слов'яни та готи. Менш чітко простежується етнокультурні елементи, залишені сарматським та фракійським населенням. На жаль останні два десятиліття системних археологічних розкопок і досліджень черняхівських поселень на території Барського краю не проводились.

Експозиція музею бронзових предметів черняхівського поселення поблизу с. Митки Барського району

Аналіз попереднього підйомного матеріалу, здійснений у ході археологічних експедицій 70–90-х років ХХ ст. на території Барського району, переконує в тому, що на даній території проживали племена черняхівської та вельбарської культур – ранні слов'яни та готи. Менш чітко простежується етнокультурні елементи, залишені сарматським та фракійським населенням. На жаль, останні два десятиліття системних археологічних розкопок і досліджень черняхівських поселень на території барського краю не проводилися.

В усьому ареалі черняхівської культури вражає величезна різноманітність речових пам'яток. У знахідці із урочища «Золоті ключі» зафіксовано близько 100 бронзових, залізних предметів та 30 фрагментів глиняного ліпного та гончарного посуду черняхівського, римського та вельбарського типів. Переважають помаранчеві, світло-жовті та темно-сірі кольори посуду та пряслець [2].

Бронзові фібули, наручні браслети, пряжки, гудзики, кільця, накладки митківського скарбу

Митківський скарб бронзових прикрас свідчить про те, що у черняхівців добре було розвинуте ювелірне ремесло. Тут переважають бронзові (рідше срібні та залізні) фібули середньолатенського та зарубинецького типів. У побуті закріплюється змієподібна та «карбалетна» форми корпусу фібул. Фібула має деяку спорідненість із самострілом, у якого

злегка зігнута ніжка. У скарбі наявні дві качкоподібні фібули та фібули у вигляді крокодилчика і птаха із розгорнутими крилами та хвостом [2].

Найбільшого розквіту ювелірне мистецтво у черняхівців досягло у IV ст. З цього часу вироби гарно орнаментовані. Окрім традиційних виробів із бронзи, виготовлених шляхом ковки, вигинання, різання, у скарбі наявні оригінальні литі фібули з отворами та із своєрідним змієподібним орнаментом [1].

Про зародження товарно-грошових відносин, майнової нерівності в нашому краї у II – IV ст. свідчать знайдені поряд із іншими металевими виробами римські срібні денарії (чи їх фрагменти) римських імператорів – Доміціана (69–96) діаметром 20 мм, вагою 2 г, Антонія Пія (138–161) діаметром 18 мм, вагою 1,8 г, Фаустини Августи (156–175) діаметром 18 мм, вагою 2,7 г, Луціли (161–165 рр.) діаметром 18 мм, вагою 2,7 г., Марка Аврелія (161–180) діаметром 18 мм, вагою 1,7 г, ½ денарія Дідія Юліана (193) темно-сірого кольору, бронзовий квадранс (1/4 аса) із пробитим отвором посередині. Більшість монет зіпсовані, мають надщерблення, зламані, вкриті патиною тощо.

Римські монети, виявлені в урочищі «Золотий ключ»

Поряд з бронзовими речами із черняхівського поселення «Золотий ключ» в Барський районний історичний музей у 2013 р. поступили десятки залізних предметів: наконечники стріл ромбоподібної, листоподібної, прямої із загостреним кінцем форм; наконечники із отвором для лука та легкого списа (дротика); залізні ножі, скоби, цвяхи, кільця, пряжки, різці для обробки дерева; листоподібна накладка для кінського сидла. Ці артефакти свідчать про високий рівень мистецтва черняхівських ковалів [2].

Металеві вироби черняхівських поселень **Залізні наконечники для стріл, списа із поселення «Золотий ключ»**

Феномен черняхівської культури з її «цивілізованістю», чисельністю та заможністю (про що свідчить велика кількість бронзових прикрас, залізних виробів із майже 10 черняхівських поселень, знайдених в різний час на території нашого краю), пояснюються

постійними контактами з Римською імперією, підпорядкуванням місцевого слов'янського населення, його захист з боку потужного Остготського королівства.

Отже, скарб бронзових, залізних предметів та фрагментів глиняного посуду, що виявлені у 2013 р. в урочищі «Золоті ключі» біля с. Митки Барського району Вінницької області, свідчить про наявність на території краю потужного черняхівського поселення III–IV ст. н.е. Ми рекомендуємо зусиллями Інституту археології НАН України, археологічним відділом Вінницького обласного краєзнавчого музею та Барського районного історичного музею підготувати відкритий лист для проведення у 2015 р. археологічних розкопок на території урочища «Золотий ключ» з метою подальшого, більш глибокого, дослідження цього поселення.

.....

1. Бакалець О. А. Історія України знайдавніших часів до початку XXI ст. / О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2014. – 573 с.
2. Бакалець О. А. Барський районний історичний музей. Путівник / О. А. Бакалець. – Вінниця, 2014. – 46 с.
3. Бакалець О. А. Археологічні пам'ятки Барської землі Поділля: за музейними матеріалами (VI тис. до н.е. – перша пол. I тис. р. н.е.) // Історичні студії суспільного прогресу [редкол.: Курок О. І. (гол., Гирич Я.М. (заст. гол.), Крижанівський В. М.) (відп. ред.). – № 1. – Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2014. – 63–74.

Роль меджибізької та барської фортець на початковому етапі національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (за письмовими джерелами)

Автор розвідки зробив спробу на основі, письмових джерел, розкрити роль меджибізької та барської фортець на початковому етапі національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, особливості та трагічні наслідки Барської битви 25-31 липня 1648 р.

З початком національно-визвольної війни 1648–1657 рр. та національно-визвольної революції 1648–1676 рр. в Україні розпочинається нова доба української історії.

У ході цих доленосних подій на політичній карті Європи постала нова демократична держава – Військо Запорозьке (Гетьманщина), яка фактично завершила формування української нації, козацько-старшинської еліти, демократичних принципів співжиття та управління державою, дала світу зразок першої демократичної Конституції (1710 р.).

Розгортанню подій національно-визвольної війни влітку-восени 1648 р. на території Барського староства та Західного Поділля, зокрема в районі Меджибожа та його околиць (Пилявці) приділялася значна увага українських істориків минулого – С. Величка, Д. Бантиш-Каменського, Ю. Сіцинського, М. Грушевського, М. Маркевича, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, М. Орловського, В. Марчинського, А. Орановського. Десятки разів згадуються події війни у зазначений період на території Барщини та Меджибіжчини в «Історії русів», насамперед детальний опис штурму М. Кривоносом барської фортеці 25 – 31 липня 1648 р. [4].

Значну увагу розвитку середньовічних міст-фортець, в тому числі самих найпотужніших у середині – другій половині XVII ст. на Поділлі – Кам'янець-Подільської, Вінницької, Барської та Меджибізької, приділила О. Компан у праці «Міста України в другій половині XVII ст.» [8].

Серед сучасних розвідок, пов'язаних із вивченням ролі барської та меджибізької фортець на початковому етапі війни, слід виділити праці В. Смоля, В. Степанкова, Я. Дашкевича, Ю. Тис-Крохмалюка, Л. Баженова, О. Дана, О. Жукової, М. Йолтуховського та інших.

Важливими джерелами вивчення подій національно – визвольної війни є універсали та листи Б. Хмельницького, опубліковані у праці В. Смоля і В. Степанкова – “Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності” (1994), де на підставі численних архівних матеріалів ми дізнаємося про те, що міста Бар, Меджибіж та Брацлав неодноразово у 1649–1653 рр. були резиденціями Б. Хмельницького [12, с. 20; 86].

Детальний опис замку у місті Рів у 1401–1537 рр., барської фортеці, збудованої за наказом польської королеви Бони Сфорци у 1537–1540 рр. на лівому березі р. Рів, а також нової кам'яної фортеці, побудованої Г. Бопланом у 30-х роках XVII ст., зробив Ю. Сіцінський у праці «Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. (Історично-археологічні нариси)» [11, с. 84–89]. Дана розвідка доповнена планами барського замку, міста Бара та декількома світлинами початку XX ст., на яких зображені рештки барського замку.

Неоціненні відомості з точки зору джерелознавства, про досліджуваний період містить фундаментальна праця «Приходи и церкви Подольской епархии под редакцией священника Эвфимия Сечинского» (2009) [14, с. 450 – 455; 622 – 625].

Детальний опис взяття однієї із найпотужніших фортець Поділля – барської, дано у «Історії Малоросії» М. Маркевича [10], у праці М. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» [2], у статті академіка В. Степанкова «Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року» [13]. Але у цих джерелах поряд із синхронним описом підготовки до штурму, штурм міста та барської фортеці, створення барського полку після перемоги повсталих даються різні дані про час проведення, про саму битву і втрати поляків та євреїв (або ці втрати зовсім замовчуються).

Ряд нових публікацій щодо даної проблематики з'явилися у наукових збірках XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 р.), XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення» (25–26 жовтня 2007 р.) та у збірці матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – кризь призму століть» (18 травня 2008 р.).

Як відомо, на початковому етапі національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького вагому роль відіграли переможні битви під Жовтими Водами і Корсуном у травні 1648 р., які завершилися повним розгромом польського війська та розгортанням народної боротьби на Лівобережній та Правобережній Україні.

У другій половині червня повстанням були охоплені південно-західна частина Брацлавщини і східні райони Подільського воеводства. В липні – вересні 1648 р. розгортаються важкі бої козацького війська під керівництвом М. Кривоноса із регулярною армією Речі Посполитої за Тульчин, Брацлав, Вінницю, Меджибіж, Ялтушків, Бар, Старо-Костянтинів, Пилявці.

За наказом Б. Хмельницького в ході війни на території Поділля було сформовано Кам'янецький, Барський, Могилівський, Подільський, Брацлавський, Кальницький та Остропільський полки (вони проіснували до складення військового реєстру у 1649 р., окрім Брацлавського та Кальницького (Вінницького) полків). Меджибіж увійшов до Остропільського полку (за іншими даними – до Подільського полку).

2 липня 1648 р. підрозділи М. Кривоноса зайняли Вінницю, пізніше Бердичів, Меджибіж, Ялтушків, Копайгород і 25 липня розпочали облогу Бара. Під командою коменданта міста перебувало близько 3 тисяч польських жовнірів, 200 німецьких драгун і 200 піхотинців. 28 липня, коли опустився сильний туман,

Максим Кривоніс наказав запалити мокру солому та при допомозі міщан вдерся до міста і фортеці із найбільш укріпленого місця, де його не чекав ворог. У кровопролитному бою ворога було повністю знищено.

Звернемося до опису Барської битви у «Історії русів»: «Од Корсуня був висланий Хмельницьким писар Кривоніс (влітку) з корпусом своїм на місто Бар, в якому, за донесеннями, зібралось чимало поляків та жидів, які збіглися з Волині та Поділля. Він, досягнувши цього міста, знайшов його в оборонному стані, з достатнім гарнізоном. Перший

замах Кривоноса на місто відбито було гарнізоном і міщанами з великою втратою людей з обох сторін. Кривоніс, маючи при собі достатньо артилерії задля формальної облоги міста, вдався до хитрощів: за одну ніч призапасивши чималенько соломи та сіна, звелів усе те перев'язати в гулі і, змочивши частину їх водою, накидати повні рови з однієї сторони міста, а опісля все те запалив.

Витворений мокрою соломою і сіном великий дим натурально оповив одну сторону міста і валів міських, що була за вітром. На це місце приготовлена була піхота з драбинами та полудрабами для штурму валів міських, і як народ і гарнізон міський зібрались на місце пожежі для оборони будівель і в очікуванні сюди ворога, то з боку козацького учинено гарматну стрільбу на самий вогонь; а під шум поповзла піхота козацька на вали міські в тому місці, де на них більше діяла темрява від диму, і, ввійшовши до міста, відбили одну найближчу до них міську браму, в котру також ввійшла піхота з артилерією, і всіма цими силами вчинено на міщан і гарнізон жорстокий і несподіваний напад з флангу і з тилу.

Вони, опісля недовгого спротиву, будучи збиті і розпорошені, повтікали – одні з гарнізоном в замок, а інші поховались по домах. Піхота, переслідуючи втікачів, увійшла слідом за ними до замку і ним заволоділа; і тоді вчинено у місті і замку жакливу різанину, особливо над жидами та їхніми родинами, з яких не зосталося жодного в живих, і викинуто з міста і зарито в одному байраку мерців їхніх близько 15000. Поляків перебито самих військових та лихих начальників народних, решту помиловано і випущено до Польщі; місто пограбовано і залишено під управою тамошніх руських мешканців з Козацьким гарнізоном [4, с. 118 – 119].

Микола Маркевич в «Історії Малоросії» під 27 червням (неточність у місяці) 1648 р. пише про військову хитрість та жорстокість М. Кривоноса наступне: «Нав'язав множество сена и соломы в снопы, ночью набросал их во рвы городские и поутру зажѣг; дым от мокрой соломы, густой и удушливый, покрыл ту сторону валов и города, которая была под ветром. Пехота, выигрывая время, приготовила лестницы для того, чтобы взобраться за дымом на валы; народ и гарнизон кинулись защищать от огня строения, началась пальба по городу, а пехота козацкая под гром орудий и пользуясь дымным мраком, вползла на городской вал. Вошедши в город, казаки отбили ворота и впустили остальные войска с артиллериею. Силы осаждающих внезапно и пылко кинулись резать гарнизон; не долго сопротивлялись осаждѣнные и побежали в замок, но и там не спаслись: погоня ворвалась туда по им п'ятам, и в замке уж началось ужасное истребление, в особенности жидов их и их семейств жидовских. Из них ни одного в живых не осталось. Около 15000 трупов было выкинуто в овраг из города. Поляки, найденные с оружием, были выбиты; остальных отпустили в Польшу. Между пленниками был гетман А. Потоцкий. Город был разграблен, гетман оставил в нём козацкий гарнизон» [10, с. 112–113].

Михайло Грушевський у своїй магістерській дисертації дуже коротко торкається походу М. Кривоноса на Бар та Меджибіж влітку 1648 р.: «После успехов Хмельницкого в Поднепровье восточное Подолье примкнуло к козацкому движению. Когда Кривонос с Волыни двинулся на Меджибож и Бар, мещане барские, доведѣнные до возмущения обращением польского гарнизона, сами впустили козацкое войско в город; замок, снабжѣнный значительным гарнизоном и артиллериею, был взят штурмом; польская шляхта и евреи были избиты в большом числе, хотя молва, повидимому, значительно преувеличивала последнее. Однако уже в следующем году Бар был захвачен внезапно поляками и после этого он несколько раз переходил из рук в руки».

Таким чином, М. Грушевський не дає подробиць Барської битви та її наслідків [2, с.323–332]. Але він неодноразово згадує про економічні, торгівельні зв'язки між Меджибожем та Баром до війни та після війни, коли ці міста-фортеці згідно Зборівської та Білоцерківської угод не ввійшли до Гетьманщини, а опинилися як і раніше в складі Речі Посполитої. Так, на карті «Юго-Восточное Подолье XV–XVIII в.» історик показує володіння Барського староства, які доходять на півночі майже до самого Меджибожа. Зокрема, до староства входили околиці до фортеці села Юрченки, Суслівці, Марківці, Рожновка,

Кольятинці, Щодрова [2]. До сучасної оцінки подій національно-визвольної війни у Подільському воєводстві, зокрема у Меджибожі і Барі, звертається у статтях «Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року» та «Барська облога 1648» [7, с. 195–196] академік В. Степанков. Він детально описує кожний день підготовки та штурму козацькими військами Бара та фортеці: «У другій половині липня помітно погіршилося становище польської залоги у Барі, яку спочатку очолював полковник Броневський, а згодом А. Потоцький. Враховуючи стратегічне значення міста для збереження польського панування на Правобережній Україні, королевич направив сюди 200 німецьких драгун і 200 піхотинців з 4 гарматами, які вступили до Бару 24 липня. У розпорядженні залоги, чисельність якої становила не менше 3 тис. осіб (до міста з'їхалося немало подільської шляхти з озброєними слугами), перебувало щонайменше 50 гармат, 5 тис. мушкетів, 100 бочок пороху, 10 тис. рикалів, а також велика кількість мотик, куль, гноту й інших припасів військового спорядження. Полки повстанців були сформовані з селян та міщан у середині липня у містечку Ялтушків. Невдовзі до Бара підійшли козацькі полки на чолі з полковниками Брацлавським і Габачем. Степанков вважає, що керівництво облогою Барської фортеці взяв на себе Брацлавець, якому вдалося «порозумітися з частиною барських міщан-українців, які пообіцяли допомогу» [13, с. 29].

Подальші події 28 – 31 серпня 1648 р. В. Степанков описує так: «Ранком 28 липня під прикриттям густого туману повстанці пішли на приступ Бара. Вони завдали головного удару з боку Замкових та Іванківських воріт, де їх найменше чекали поляки. За допомогою барських міщан-українців повстанці захопили вали і проникли в Лядське містечко. Польська залога зазнала великих втрат (кількість не вказана). Її рештки заховалися в замку. Наступного дня відбулися переговори з обложеними. Хоча А. Потоцький здався, однак жовніри продовжували чинити опір. Ранком 31 липня повстанці оволоділи замком. Здобуття Бара сприяло розвитку національно-визвольної і соціальної боротьби на Західному Поділлі» [13, с. 196].

За свідченням В. Степанкова, Брацлавець й інші полковники негайно звернулися з листом до М. Кривоноса, прохаючи його з'ясувати у Б. Хмельницького, що їм робити із замком, гарматами, порохом, оловом і А. Потоцьким. Нам не відомо, яку відповідь дав гетьман, але факти свідчать про те, що майже всі солдати та жителі (переважно поляки та євреї були знищені 31 липня 1648 р.). Цей великий успіх повстанців, з одного боку, зумовив розвиток боротьби у західній частині Летичівського й Кам'янецькому повітах, а з другого — посилив панічні настрої серед шляхти, католицького духовенства та євреїв, які масово залишали центральну й західну частину Подільського воєводства й територію Галицького Поділля. 8 серпня теребовлянський підстароста. Я. Тшецький повідомив львівському підкоморю, що з боку Бара й Сатанова розпочалася «справжня Україна», бо «вже там ні шляхтича, ні ксьондза, ні єврея не знайдете і навіть Гусятин такий пустий, що ледве кілька десятків людей є у ньому, а пан Рачинський і той тримає коня напоготові» [1].

Знавець козаччини, подільський краєзнавець О. Дан у своїй монографії «Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність» (2004 р.) значну увагу приділяє Барській битві, формуванню Барського полку, наводить прізвища козаків Барської сотні, яка влилася до Брацлавського полку після знищення в ході кровопролитних боїв із поляками основних сил полку та його розформуванням. Говорячи про масштабність військових операцій в Барському старостві О. Дан підкреслює: «в боях, що розгорнулися між Баром та Матейковим, з обох сторін взяли участь 30 тисяч осіб» [3, с. 82–83]. Також О. Дан припускає те, що барський полковник Олександренко та Кошка – це одна і та ж особа, а Данило Нечай – є вихідцем із м. Бара.

Про значення Барської битви підкреслює В. Смолій у підручнику «Історія України» (1997 р.): «Великим успіхом подолян стало взяття ними 10 серпня резиденції коронних гетьманів в м. Бар» [5, с. 81].

У підручнику з історії УРСР (1953 р.) дається невеличка інформація про взяття Бара: «В результате успешных боёв повстанцев из-под власти польских панов были освобождены

города: Полонное, Чуднов, Бердичев, Черторой, Острог, Заслав, Межиричи и др. В руках польской шляхты оставалась сильная крепость Бар. Хорошо укрепленный Бар, считавшийся ключом к восточной Подолии, имел значительный гарнизон. Однако войско Кривоноса взяло Бар штурмом (25 июля). После взятия Бара Кривонос подошел к сильнейшей крепости того времени – Каменцу-Подольскому» [6, с. 245].

Набагато менше є інформації про події національно-визвольної війни влітку 1648 р. в Меджибожі та його околицях. Так, в посмертній записці генерала А. Орановського «Исторический очерк местечка Меджибожа» (1886) є такі відомості: «Во время казацких войн Меджибожский замок несколько раз подвергался блокаде и осаде. Один из казацких старшин Максим Кривонос известный своей жестокостью, разорил многие города, некоторое время блокировал Меджибожский замок, но не овладел им, сжег местечко, мучил и убивал жителей» [15, с. 12].

Більш детально описав цей період Ю. Сіцінський у праці «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901): «...незадолго до сражения под Пилявой Меджибожский замок вновь подвергался блокаде одного из казацких предводителей – Максима Кривоноса, котрому гетман Богдан Хмельницкий назначил здесь соединение со своїм воском; однако казакам не удалось взять замок, в котром заперся комендант Корф с немцами, зато они совершенно опустошили местечко и перебили много жителей; подоспевший отряд Ляндскоронского принудил казаков отступить. В 1649 г. Сенявский (який повернувся із татарського полону) занял своим полком, к котрому присоединились ещё пешие полки Лятальского; между тем главные силы расположились под Збаражем. Один из полководцев, Николай Остророг, советовал перенести лагерь под Константинов, где Меджибожский замок мог бы служить опорой; но пока в польском стане шли об этом препирательства, Меджибожские полки Латавского и Сенявского были выведены проходившим мимо со своими отрядами Николаем Фирлеем; в тот же день Меджибожский замок без боя заняли казаки и татары, которые совершенно разорили и выжгли местечко. По Збаражскому договору Меджибож остался за Сенявскими, но как только в следующем же году возобновилась война, Меджибожский замок, был занят гетманом Богданом Хмельницким, который отсюда направлялся под Каменец. Последний раз Хмельницкий был в Меджибоже в 1653 г.» [14, с. 452–453].

Степанков В. так описує події початкового етапу війни на Меджибіжчині: «На початку липня спалахнуло повстання в околицях Меджибожа, який незабаром потрапив в облогу повстанців. Почалися його приступи. Міщани, й, очевидно, частина шляхти вирішили визнати владу Б. Хмельницького, щоб таким способом зберегти життя й майно (зрозуміло, що у час масового повстання знаходилося чимало таких осіб, для яких зміст боротьби полягав у грабежах і розбоях). Тому відправили до гетьмана священика з листом, прохаючи надіслати охоронний універсал, щоб «ніхто з козаків не чинив кривди чи спустошень».

Б. Хмельницький привітно зустрів посла й відразу послав козака Якименка з універсалом, погрожуючи карою «суду сурової ради військової» усім, хто б наважився наступати на Меджибіж. Всі навколишні села й пасіки повинні були залишатися вільними і недоторканими, а забрані худоба, пасіки й майно повернені їх власникам». В. Степанков вважає, що гетьманське розпорядження повстанці виконали, бо відомо, що вдячні міщани зібрали з кожного дому по два караваї хліба і відвезли його у табір українського війська.

Ряд письмових документів підтверджують те, що із містами Бар та Меджибіж на початковому етапі визвольної війни тісно пов'язаний визначний полковник, соратник Б. Хмельницького – Данило Нечай (бл. 1610 – 1651). Він народився в м. Бар на Поділлі (за іншою версією – на Київщині). Походив із служилого шляхетського роду, яких М. Грушевський в Барському старостві нарахував понад 30. У 1640-х роках перебував на Запорізькій Січі, займав різні виборні посади. Ймовірно його добре знав Б. Хмельницький, тому що вже на початку війни, про що свідчать численні письмові джерела, козацькі літописи, «Історія русів», Д. Нечай був козацьким полковником. Зустрічається згадка за 1648 р. про те, що Нечай з Бару і люди його з Бару. Перед початком битви під Пилявцями

(нині с. Пилявці Старосинявського району Хмельницької області) у вересні 1648 р. Нечай був на чолі Старокостянтинівського гарнізону, пізніше під час походу козацько-селянської армії в Західну Україну його полк брав активну участь у взятті Бродів та облозі Замостя. У грудні 1648 р. гетьман призначив його Київським, а із січня 1649 р. – був обраний козаками Брацлавським полковником.

За нашими даними протягом травня 1649 р. Д. Нечай утримував добре укріплену Меджибізьку фортецю, брав участь у Збаразькій облозі поляків та у Зборівській битві 1649 р.

На нашу думку, здобуття і утримання Меджибізького замку повсталими відіграло важливу роль у підготовці військ М. Кривоноса до переможної Барської битви у липні та Пилявецької битви у вересні 1648 р.

Про блискуче проведену Б. Хмельницьким Пилявецьку битву у вересні 1648 р., яка проходила за 12 – 15 км на північний Захід від Меджибожа, є детальний опис більшості істориків та літописців XVIII – XX ст.

Ця битва стала переломним моментом в ході усєї польсько-української війни, вона змінила плани гетьмана, закріпила впевненість народу у свої сили та бажання звільнитися від шляхетського та єврейського гніту. Під Глинянами почало збиратися нове польське військо на чолі з Остророгом, Заславським і Конецпольським. Шляхта, за свідченням сучасників, їхала на війну як на весілля, везучи шатра, коштовне начиння й одяг, напої, харчі. На сотисячне військо припадало 100 гармат і обоз зі ста тисячами возів. Хмельницький повів своє військо назустріч полякам з Маслового Ставу через Паволоч, Хмільник і зупинився під Пилявцями над Іквою, у вигідному для битви місці, де збудував укріплений табір. Окремий табір збудувало військо Кривоноса. Загалом козацьке військо дещо перевищувало 100 тисяч (Смолій називає у ворожому таборі цифру 80–90 тисяч), татар було 60 тисяч (основні їхні сили підійшли 12 (22 за новим стилем) вересня). 6 вересня 1648 р. поляки підійшли до Старокостянтинова. Козаки мужньо боронили укріплення, натомість вночі за наказом гетьмана несподівано залишили місто, заманюючи польське військо до Пилявців. 9 вересня польські полки зупинилися за милю від козацького табору, й 11 вересня почалися бої за греблю й шанці над Іквою.

Вирішальна битва відбулася 13 вересня, коли до Хмельницького долучилася 4-тисячна білгородська орда. Вранці 13 вересня українські полки пішли в наступ на центр шляхетського війська. Польська кіннота без команди розпочала безладний бій і була розпорошена. Козаки розгромили Мазовецький і Сандомирський полки, татари розгромили розрізнені групи польської кавалерії. Поляки в паніці втекли.

Рештки польської армії, "пилявчики", зупинилися аж у Львові й тут обрали нового регіментаря: Ярему Вишневецького. Але князь, зібравши гроші на оборону, покинув місто й пішов на Замостя [16, с. 85–100].

Тим часом у козацькому таборі після битви виникло дві концепції подальших дій. Частина старшини вважала, що слід зайняти лінію по річці Случ й укріпитися тут, відпустивши татар з ясирем. Інші, в тому числі й Тугай-бей, радили йти на Львів. Хмельницький змушений був погодитися з міркуваннями свого грізного союзника, а також врахувати настрої мас.

Отже, у кровопролитних боях під Вінницею, Баром, Меджибожем та Пилявцями, Польща втратила своїх полководців, військо, обоз і короля Владислава IV, який після цієї поразки помирає. Б. Хмельницький після Зборівської угоди із Річчю Посполитою виробляє нову стратегію розбудови нової козацької держави – війська Запорозького. Народ, у тому числі подоляни, підтримав свого гетьмана.

.....
1. Бар. Барська земля – крізь призму століть / Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції / відп. редактор О. Бакалець. – Бар: Барська районна типографія, 2008. – 548 с.

2. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.) / М. Грушевський. – Львів, 1996.

3. Дан О. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність / О. Дан. – К, 2004.

4. Історії Русів / за ред. Г. Кониського. – К., 1991. – С. 118 – 119.
5. Історія України / за редакцією В. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997.
6. История Украинской ССР / за редакцією К. Касименка. – Т.1. – К.: АН УССР, 1953.
7. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Голова ред. колегії В. Смолій. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. I.
8. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан – К., 1969.
9. Крип'якевич І. Історія Українського війська / І. Крип'якевич. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1934. – С. 61–62.
10. Маркевич М. А. Історія Малоросії / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 2003.
11. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / Ю. Сіцінський. – К.: Українська Академія Наук, 1928.
12. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В.Смолій, В. Степанков. – К.: Наукова думка, 1994.
13. Степанков В. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року / В. Степанков // Бар. Барська земля – крізь призму століть / Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції / відп. редактор О. Бакалець. – Бар: Барська районна типографія, 2008.
14. Приходы и церкви Подольской епархии / под. редакцией Евфимия Сецинского. – Біла Церква: видавець О. Пшонківський, 2009. – 1256 с.
15. Орановський А. Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского) / А. Орановський. – Хмельницький, 2009.
16. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького / Ю. Тис-Крохмалюк. – Львів, 1994.

Галузінські та Йолтуховські – шляхетські роди барської околичної шляхти XV – XXI ст. (генеалогічний аспекти)

У XV – XVIII ст. м. Рів (у 1538 р. перейменовано на Бар) була центром Барського староства на Поділлі. За свідченням М.С. Грушевського у Подільському воєводстві протягом цього часу існувало чимало острівків непривілейованої (служилої) шляхти, порівняно значне число якої було зосереджене в Барському старостві. Проживала вона тут у селах – «околицях». У деяких «околиця» шляхта становила переважну більшість населення.. Автор статті прослідкував генеалогію найбільших шляхетських родів Барщини – Галузінських та Йолтуховських від XV до початку XXI ст.

Уперше термін “Барщина” для означення території, яка належала Барському старостві, використовує М. С. Грушевський у своєму щоденнику за 6 травня 1893 р., ...“вернувся до Барщини”, тобто розпочав писати свою магістерську дисертацію². Протягом багатьох століть від Литовсько-Руської держави до кінця XVIII ст., тобто до утвердження на Правобережжі російських порядків, значна частина околичних сіл та земель перебувала в руках барської непривілейованої шляхти. Одним із важливих джерел її формування були місцеві землевласники “допольської” доби Поділля, яким після 1434 р. вдалося шляхом отримання королівських привілеїв легалізувати свої маєтки як шляхетські³.

На думку М. Грушевського, який прослідкував генеалогію понад трьох десятків барських шляхетських родів, «барське непривілейоване шляхетство склалося із представників різних суспільних класів». Багато з них походили із селян-слуг (бояр), що відбували військову, сторожову і кур'єрську службу. «Этот класс населения, который «конём служит», находился в полном распоряжении замковой верхности, платили они иногда подымное и пушкарёвщину, иногда сверх того половину стации, иногда и больше, а затем исполняли всякие работы и поручения: «находятся постоянно на услугах», «служат конные или своею особою», «кузнец, обязан ездить со старостою, куда понадобится». По ревизии 1552 г. в Барщине было их 22”⁴. Цей прошарок селян найкраще підходив за своїми обов'язками до класу непривілейованої шляхти, яку часто в документах називали «замковими слугами»⁵.

Захищаючись від постійних набігів кримських татар, барський староста Бернард Претвич організував оборону Барського замку та земель староства. Барське староство висилало воїнів для сторожової служби на два шляхи – Кучманський (Татарський), який проходив через середину староства, та Чорний - через північно-західні околиці. Сторожову службу несли шляхтичі по черзі, всякий раз “нарежались по четыре человека конных на две недели на каждый шлях”⁶. Зважаючи на те, що за переписом 1552 р. шляхтичів, які спроможні були служити, нараховувалося близько 70, то не важко підрахувати, що кожний шляхтич за рік повинен був відбувати 3 черги, тобто шість тижнів. Траплялися випадки, коли шляхтич приймав на свій «грунт» сторонню людину, щоб та допомагала йому відбувати важкі повинності (за 24–30 злотих)⁷.

У V розділі магістерської дисертації «Внутрішній устрій Барського староства в XVI ст.: територія і населення; туземні шляхетські роди М. Грушевський» описує 33 роди околичної шляхти. Історичні джерела фіксують наявність таких родин, починаючи з першої половини XV ст.: Карачів (Карачевських), Буцнів, Козловських, Ляшовських, Кунатовських, Гальчинських, Митків (Митковських), Єлтуховських (Йолтуховських), Радієвських, Волковинських, Галузичів (Галузінських), Неводів, Поповських, Карачинських, Лосковських, Звенигородських, Голодьків, Маличовських, Морозовських, Ярмолинських, Кудієвських, Козярівських, Міхоловських, Петрановських, Васютинських, Коростовських, Лопатинських, Баранівських, Орлінських, П'ятигорок, Войновичів, Бучновят (Бурковських), Петрановських.

Автор статті вибрав для генеалогічного дослідження роди Галузінських та Йолтуховських, які переважно проживали та проживають сьогодні в селах Явтухи, Галузинці Деражнянського району Хмельницької області та в м. Барі.

Джерела для вивчення історії цих родів на протягом XV – поч. XX ст. є досить обмежені та фрагментальні. Найбільше інформації про роди Галузінських та Йолтуховських міститься в працях М. С. Грушевського “Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.” (1894), “Барська околична шляхта XVIII ст.” (1892), Д. К. Лукомського, В. Л. Модзалевського “Малороссийский гербовник” (1914), Є. Сіцінського “Оборонні замки Західного Поділля XVI –XVIII ст.”(1928), “Археографическая карта Подольской губернии //Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 г.” (1901), О. Ю. Дана “Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.)” (2004), Барладина І. Д., Йолтуховського М. П. “Історія рідного краю”(1991), С. Коваленка, О. Пугача “Опис козацької України 1649-го року. Довідник”(2003), в “Довіднику з історії України (А–Я)”(2001). Цікаві повідомлення автор отримав із власних уст, листів, фотоматеріалів сьогоднішніх представників родин Галузінських та Йолтуховських. За допомогою цих джерел автору вдалося в певній мірі прослідкувати генеалогію двох шляхетських родів, їх основні заняття, найяскравіші постаті, показати роди, із якими переплелася їх доля на різних історичних та життєвих етапах, а також скласти генеалогічні таблиці.

Уперше рід Галузінських та с. Галузинці згадуються в литовському реєстрі 1493 р., а в 1512 р. шляхтич Лазар Голузіч разом із своїми синами одержав підтверджуючу грамоту на володіння землями. М. Грушевський зафіксував в 1493 р. в Галузинцях 2 будинки⁸. Родина Галузінських використовувала своє службове становище для розширення земель і не ставала в опозицію проти литовської та польської місцевої влади - “замкової зверхності”. За правління Бони Сфорци в Барському старостві Галузінські були утверджені в праві “ділчного володіння” і одержали нові грамоти, в яких це підтверджувалося (1555, 1623 р.)⁹.

Галузінські не робили спроби вийти із стану служилої шляхти, навіть після укладанням Люблінської унії в 1569 р. між Польщею та Великим князівством Литовським. Тому їх становище не змінювалося до кінця XVIII ст., (час тобто існування Барського староства та перетворення м. Бара в позаштатне містечко Подільської губернії).

За чисельністю рід Галузінських прирівнювався до родів Йолтуховських, Козловських, Поповських, але дещо був менший від роду Волковинських. У ревізії 1552 р. записано три

брати Галузінських, які відбували службу на трьох конях як підтверджує М.Грушевський, вони не виступали у великій кількості.

В “Статистических сведениях о поселениях Барского староства за XVI в.” – додатку до магістерської дисертації М. Грушевського, ми прослідковуємо динаміку розвитку с. Галузинець: так, у 1493 р. там зафіксовано 2 будинки (доми), у 1565 р. – 6 тяглих родин, 1570 р. – 10 тяглих, в 1578 р. – 8 плугів та 15 городників, в 1583 р. – 8 плугів та 9 городників. Таким чином, головними заняттями у родин Галузінських в цей період було землеробство та сторожова служба.

На початку XVII ст. в документах – ревізії за 1607 р. число Галузінських чоловічої статті збільшується до 50 душ, які були готові зі своїм конем та зброєю виступити у військовий похід¹⁰. Але М. Грушевський вважав ці дані дещо перебільшеними.

У 1623 р. просили підтвердження своїх шляхетських прав у короля Речі Посполитої Сигізмунда III Августа (1587 – 1632) найстаріші родини Галузінських переважно по жіночій лінії: Микола і Кузьма Лукашенки, Микола Федоренко, Ілля Харапченко, Федір, Борис, Абрам, Іван Кириленки.

У працях М. Грушевського майже відсутні згадки про Галузінських у середині XVII – на поч. XVIII ст. Але важливі свідчення про участь цього роду у національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) дає праця О.Ю. Дана “Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.)”.

У 1648 р. був створений Барський полк, який у липні 1648 – травні 1649 р. очолював барчанин Іван Олександренко. Пізніше він був сотником Ямпільським (1648 р.), полковником відродженого Подністрянського полку (січень – серпень 1651 р.). У цьому регіоні діяв Кошка, тому О. Дан припускає, що Кошка і Олександренко – це одна особа – Кошка Іван Олександрович. Можна із цією думкою погодитися. У цей час на історичну сцену України виходить рід Нечаїв, який теж походив м. Бар.

У посотенних списках 1649 р. Олександрівської сотні, яка ввійшла до Брацлавського полку, було 16 представників 15 родин покозаченої подільської шляхти, в тому числі із Барського староства: Барський Марко, Богуславський Олексій, Брацлавець Іван, Гутинський Андрій, Залєвський Гаврило, Кобилецький Михайло, Козинський Климко, Куцький Андрушко, Лобода Дем`ян, Маларовський Василь, Малцовський Панас, Матковський Федько, Михайлівський Костянтин, Мормуленко Северин, Наливайко Іван, Скрипка Іван, Скупський Дашко, Уманський Іван, Четверинський Іван та три представники із роду Галузінських – Василь, Іван, Василь¹¹. Подальша їх доля невідома.

Наступні свідчення про рід Галузінських нам дає М.Грушевський, аналізуючи перепис населення Барського староства у 1739 р. Так, в с. Галузинці було зареєстровано 67 сімей, 60 – шляхетських (“неселянських”), в тому числі – 16 Галузінських. У цей час село Галузинці складалося із семи кутків і рід Галузінських з`єднався із багатьма селянськими нешляхетськими родами: Миколаєнками, Котами, Череваненками, Голяками, Голяками-Григоренками, Грицюками. Значна частина членів цих родин одружившись, перебралася на постійне місце проживання до сусіднього с. Явтухи та м. Бара. За свідченнями М.Грушевського, Галузінські і всі споріднені їм родини в XIX ст. були приписані до міщан¹².

Разом із тим, нам вдалося віднайти цікаву інформацію із «Малоросійського гербовника» Д.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського, де серед кількох сотень представників малоросійської козацької старшини (шляхтичів) кінця XVII ст. та дворянських родин кінця XVIII ст. згадується рід Лазаря Галузи (Галузевського) – олишевського городского атамана (1679). На родовому гербі Галузевських зображено щит, розсічений червоним і голубим кольорами, три лілії із одного корення; зверху на надшлемнику зображено п`ять страусиних пір`їн¹³. Однак, ми не можемо із впевненістю стверджувати те, що рід Галузінських та Галузевських має спільне походження так як немає інших документальних свідчень.

Завдяки спогадам одного із найстаріших представників родини Галузінських, які в ХІХ та ХХ ст. проживала переважно в с. Явтухи, Галузінського Олексія Васильовича (1930 р.н.), нам вдалося прослідкувати географічний та генеалогічний аспекти родоvodu Галузінських від другої половини ХІХ ст. до сьогоднішнього дня. Так, Іван Галузінський (1858 – 1948) мав двох синів – Василя (1905–1940) та Захарія і дочку Ганну. Василь Галузінський ще до революції закінчив Барську двохрічну школу, займався землеробством. У період радянсько-фінської війни 1939 – 1940 рр. воював у Прибалтиці, загинув у передостанній день війни.

Василь Іванович Галузінський (1905-1940) Олексій Васильович Галузінський (1930–2010)

Василь Іванович Галузінський в 20-ті роки одружився з Катериною Миколаївною Добрянською, яка народила четверо дітей – Михайла (1927), Олексія (1930), Ніну (1936) та Діну (1939). У Михайла народилося дві дочки – Алла, яка із своєю родиною проживає в м. Хмельницькому та Аліса, яка живе в с. Явтухи. Діна Галузінська (Грузевич після одруження) має сина Михайла, який мешкає м. Кам'янець-Подільську. Ніна Галузінська родини не мала.

Олексій Васильович Галузінський, після загибелі батька, став головним годувальником сім'ї, навчався у Явтухівській семирічній школі, в 1943 р. допомагав партизанам, працював в 1944– 1947 рр. в місцевому колгоспі, потім 4 роки служив в Радянській армії в артилерійських військах. Після демобілізації Олексій Васильович понад 40 років працював шофером на різних підприємствах міст Москви, Деражні та Бара. У даний час перебуває на заслуженому відпочинку. Разом у парі з Йолтуховською Марією Олексіївною (1937 р.н.), живуть понад 50 років. Від їх шлюбу в 1960 р. народилася дочка Надія, а в 1962 р. – син Анатолій. Надія в 1979 р. одружилася із Бакальцем Олексієм (1959). У них народився син Андрій (1982), який взяв шлюб із жителькою м. Бара Грабчак Оксаною (1982). В них у 2002 р. народився син – Бакалець Владислав.

Рід Галузінського Олексія по батьківській лінії продовжив його син Галузінський Анатолій, який, одружившись із Яковлевою Таїсою (1973), мають двох синів – Антона (1991) та Олексія (1999).

Більшість представників із роду Галузінських та їх потомків мають вищу освіту, працюють учителями, інженерами, фінансистами. У Барі та його околицях, за нашими підрахунками, сьогодні проживає близько 20 сімей із прізвищем Галузінський: 8 – в Барі, 1 – в м. Хмельницькому, 10 – в Явтухах та Галузинцях Деражнянського району Хмельницької області. У ХХ ст. Галузінські породичалися із родинами Йолтуховських, Добрянських, Грузевичів, Бакальців та Яковлевих.

Не менш цікавим є родовід Йолтухівських, із якими декілька разів перетинався також рід Галузінських. М. Грушевський у своїй магістерській дисертації досліджує рід Єлтуховських (Йолтуховських) чи Єлтухів, який відомий із ХV ст. У своєму родовому гнізді с. Явтухи, яке розміщене за 20 км від м. Бару, Йолтуховські з'являються при Боні Сфорці у 1537 р. Відомо, що Барський староста Бернад Претвич від імені королеви дав урочище Руду

Парубочу «Ялтуху, и в 1555 г. сыновья его, Иоаким и Йосиф Елтухи, и внуки – Хома и Димитрій были утверждены в этом владении королём» (Сигизмундом II Августом)¹⁴. Місцева легенда виводить рід Йолтуховських від двох козаків – Скарописа і Гавришенка.

Але Грушевський наводить іншу дату – 1481 р, коли Тенофій і Георгій Єлтухи одержали «пустинь» Медвежу Луку, а в 1508 р. Тенофій дав для підтвердження грамоту Великого князя Литовського Ягайла на с. Дашківці (сьогодні Віньковецького р-ну Хмельницької області) його пращурам. Цим братам належало с. Дяківці (сьогодні Летичівський р-н Хмельницької області), яким потім (1517) володів Фома (Хома), син Георгія. Руда Парубоча одержала назву Єлтухов (Явтух), а рід Явтухів – Йолтуховських, який вважався протягом чотирьох-п'яти століть середнім в Барщині.

На думку М. Грушевського, Явтухи із с. Дяківець перетворилися в Дяковських. У 1581 р., окрім с. Явтухи (Руда Парубоча), Йолтуховські володіли Лукою Бучневою (Бущнівцями), але тут їх рід на довго не прижився¹⁵.

В період наступу польських магнатів на українську православну шляхту в 1615 р. за короля Сигизмунда III у Йолтуховських було відібрано частину земель Я. Карботом, а з приходом до влади в Барському старостві Любомирських, їх становище та права як служилої шляхти поліпшилися. Йолтуховські склали окрему «околицю». За ревізією 1607 р. вони для служби виставляли 16 коней, 10 тяглих родин та 6 - городників. Серед Йолтуховських М. Грушевський також зафіксував у 1712 р. 4 дворянські сім'ї. Це переважно Гавришенки-Йолтухівські¹⁶.

За переписом 1739 р. с. Явтухи складалося із трьох частин – Йолтуховських-Скорописів, Гавришенків та Йолтуховських – Броснівських. У цей час було 12 сімей Йолтуховських. Всього зафіксовано 31 шляхетську сім'ю, із яких 25 підданих. Чотири роди по чоловічій лінії: Йолтуховські, Скорописи-Йолтуховські, Григоренки-Йолтуховські та Гавришенки-Йолтуховські проживали в Барі, селах Явтухах та Галузинцях у XIX– XX ст., про що свідчать написи на хрестах і пам'ятниках на місцевих кладовищах. Більшість Йолтухівських були міщанами, селянами, представниками інтелігенції, військовими, за виключенням чотирьох сімей Гавришенків, яким було надано російським царем в XIX ст. дворянство.

Серед Йолтуховських є багато відомих в Україні та Росії людей, а географія їх проживання дуже велика – Київ, Львів, Хмельницький, Острог, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Харків, Санкт-Петербург, Новосибірськ, Бар.

Це насамперед відомий український громадсько-політичний діяч першої половини XX ст. Олександр Філаретович Скоропис-Йолтуховський (1880–1950), автор праць: «На переломі» (1905), «Значення самостійної України для європейської рівноваги» (1913), «Мої злочини» (1920–1921), заарештований в 1945 р. після багатьох років еміграції в Німеччині радянськими спецслужбами. Помер у 1950 р. на засланні¹⁷.

Продовжувачами славних ратних традицій роду Йолтухівських є командувач Північно-Західного напрямку Прикордонних військ України, генерал-лейтенант Микола Михайлович Йолтуховський, який сьогодні проживає в м. Львові; командир полку, підполковник запасу Антон Олексійович Йолтуховський, який із родиною проживає в м. Острозі Рівненської області; капітан I рангу, кандидат історичних наук, професор військово-морського інституту в Санкт-Петербурзі, автор праць: «Первые тральщики российского флота» (1997), «История войн и военно-морского искусства» (1999), співавтор 15 томної праці «Знаменитые люди Санкт-Петербурга» (2005) Віктор Михайлович Йолтуховський.

Автором 13 наукових праць із оптики є кандидат фізико-математичних наук Сибірського відділення Інституту теоретичної і прикладної механіки НАН Російської Федерації Андрій Олександрович Йолтуховський, а Михайло Володимирович Йолтуховський – професор Вінницького державного медичного університету є відомий в області фізіолог, працює на посаді заступника декана по роботі із зарубіжними студентами. Старшим науковим співробітником науково-дослідного інституту виноградарства України працював Михайло Костянтинівич Йолтуховський (1937– 1999). Вихідцем із с. Явтух також

є науковий співробітник Київського національного університету українознавства Лідія Скоропис-Йолтуховська, яка є автором дитячих казок та збірки «Зоресвітні крила часу – прозорлива мрійність»¹⁸.

Гордістю барчан є багаторазовий чемпіон України з лижного спорту на дистанціях 15, 30, 50 км, майстер спорту, викладач і тренер Барського автошляхового технікуму – Юрій Володимирович Йолтуховський (1960 р.н.). Його справу продовжує син Олег та десятки учнів Гармацької ЗОШ І–ІІІ ст. та студентів Барського автошляхового технікуму.

Нащадком роду Іллі Скорописа-Йолтуховського (1858–1922), його сина Василя Ілліча (1892–1970), онука Павла Васильовича (1919–1975) є колишній учитель фізики Барської ЗОШ № 4, відомий на Поділлі краєзнавець, Почесний громадянин м.Бара Йолтуховський Микола Павлович (1941 р.н.).

На світлині зображено Василя Ілліча з сином Павлом Йолтухівським та його дружиною Броніславою Антонівною

Микола Павлович Йолтуховський

Микола Павлович Йолтуховський народився 1941 р. в с. Явтухи Деражнянського району Хмельницької області, середню школу закінчив у м. Барі, фізико-математичний інститут – у м. Вінниці. Одружився у 1964 р. із Ганою Федорівною Янушкевич. Від їх шлюбу народилися дочка Наталя (1967) та син Володимир (1974). Наталя після одруження із Віталієм Душкевичем у 1989 р., народила та виховує дочку Катерину (1990) та сина Сергія (1991).

Микола Павлович є автором десятків наукових статей та газетних публікацій, переважно з історії Поділля, Барщини, генеалогії родів Йолтухівських¹⁹, В. Буняковського, М. Грушевського, А. Ахматової, О. Смогоржевського, І. і В. Гигоровичів-Барських. Разом із місцевим істориком І. Барладином та Ю. Маліновським написав двохтомний краєзнавчий нарис «Історія рідного краю» (1991, 1992), був консультантом п'яти документальних фільмів, співавтором двох книг (2001, 2008) та буклета про м. Бар (2007), а також учасником Всеукраїнської (2004) та двох міжрегіональних наукових конференцій, присвячених М.С. Грушевському (2005, 2006)²⁰.

За підрахунками Миколи Павловича у 2003 р. в с. Явтухах проживало 55 сімей (111 осіб), які носять прізвища Йолтуховський або Ялтуховський, в Барі – 10 сімей (за нашими підрахунками 12), в Санкт-Петербурзі – 13²¹. Ми встановили, що окремі сім'ї Йолтухівських живуть в с. Мигалівці, с. Гармаки, с. Комарівцях Барського р-ну, в с. Галузинці, м. Деражні, м. Хмельницькому, м. Донецьку, м. Острозі.

Таким чином, наша генеалогічна розвідка про родовід барських шляхетських родів Галузінських та Йолтуховських яскраво свідчить про славні й трудові традиції жителів Барщини, а також вона, можливо, стане початком детального вивчення історії інших родів барської служилої православної шляхти.

-
1. ЦДАЛ. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 60. Арк. 138 зв.
 2. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст./ М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 604.
 3. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 257.
 4. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 257.
 5. Грушевський М.С. Там само. – С. 282.
 6. Грушевський М.С. Там само. – С. 354.
 7. Грушевський М.С. Там само. – С. 257.
 8. Грушевський М.С. Там само. – С. 198.
 9. Грушевський М.С. Там само. – С. 198.
 10. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.) / О.Ю. Дан. – К., 2004. – С. 276.
 11. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С. 198.
 12. Лукомський Д.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник / Д.К. Лукомський, В. Л. Модзалевський. – К. – С. 30, Т. XIV.
 13. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С.192.
 14. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст./ М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С.192.
 15. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст./ М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – С.193.
 16. Довідник з історії України (А-Я) / укладачі Шуст Р., Підкова В. – К., 2004. – С. 770.
 17. Йолтуховський М.П. Тут коріння мого роду // Подільський край. – 1 липня 2001. – С.3.
 18. Йолтуховський М.П. Мій рід // Подільський край за 1 лютого 1992. – С.3.
 19. Йолтуховський М.П. Рідне місто моє // Матеріали II міжрегіональної науково-практичної конференції «Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист». – Вінниця, 2006. – С. 223 – 226.
 20. Йолтуховський М.П. Тут коріння мого роду // Подільський край. – 1 липня 2001. – С.3.

Магдебурзьке право на території України в дослідженнях українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст.

Автор робить спробу проаналізувати через призму поглядів українських істориків та краєзнавців XIX – поч. XXI ст. проблеми становлення та специфіку дії Магдебурзького права в Україні, зокрема, і на Поділлі.

Сучасний етап розвитку української історіографії відзначається складними процесами переосмислення й переоцінок існуючих концепцій минулого України і, зокрема, ролі Магдебурзького права в її розвитку.

Історія Магдебурзького права в Україні та на Поділлі залишається на сьогодні малодослідженою проблемою, яка потребує подальшого наукового пошуку сучасних істориків і краєзнавців. Актуальність дослідження полягає в тому, щоб у ході вивчення позитивних рис організації самоврядування міських громад, судочинства за часу дії Магдебурзького права, знайти можливості використання цього досвіду міськими та сільськими територіальними громадами в сучасній Україні.

До проблеми становлення та специфіки дії Магдебурзького права в Україні в тій чи іншій мірі зверталися українські науковці XIX – на початку XX ст.: М. Маркевич [28], М. Орловський [6], В. Антонович [2], М. Грушевський [16;17], М. Владимирський-Буданов

[13], В. Отомановський [32], Ю. Сіцінський [38; 39], Д. Багалій [3], М. Яворовський [6], М. Василенко [10]; у радянський період – О. Компан [24], І. Рибалка [35], М. Белінський [8], Г. Логвин [27], П. Сас [33] та інші. Більшість із цих досліджень присвячені окремим українським містам чи регіонам. Важливий внесок у регіональне вивчення Магдебурзького права зробили сучасні історики-краєзнавці: В. Кульчицький [18], В. Губарев [15], І. Підкова, Р. Шуст [18], Н. Білоус [9], Л. Баженов [4; 6], Ю. Савчук [30], П. Михайлина [28], М. Купчишин, А. Мичак [25], С. Вовк, В. Косаківський, С. Таранець [14], І. Мельничук [29], В. Белашов [7], І. Сюдюков [42], Н. Стрельбіцька [6], М. Йолтуховський [23], О. Бакалець [5; 6], Г. Шенк [40].

Заслуга Михайла Орловського (1807–1887) – визначного духовного пастиря і просвітника, одного із засновників подільського краєзнавства, дослідника історії міст, містечок і сіл полягає в тому, що він перший заклав фундамент у створенні узагальнюючих історичних описів усіх повітових міст, головних містечок і сіл Подільської губернії.

Завдяки газеті «Подольские епархиальные ведомости», яка видавалася в Кам'янці-Подільському із 1862 по 1906 рр., М. Орловський у 60–80-х рр. ХІХ ст. опублікував 42 великих та малих історико-статистичних описів і нарисів про історію, устрій та місцеве самоврядування подільських міст: Брацлава, Сатанова, Проскурова, Вінниці, Могилів-Подільського, Балти, Ольгополя, Летичева, Ямполя, Літина, Смотрича, Меджибожа, Ярмолинець, Шаргорода, Ладжижина, Бара [6. с. 43–44].

У 1842 – 1843 рр. в Москві була опублікована «Історія Малоросії» Миколи Маркевича (1804–1860) – раритетна пам'ятка української історіографії та суспільно-політичної думки ХІХ ст., у якій історичні події на українських теренах розглядаються від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Неодноразово на сторінках праці згадується про Магдебурзьке право в українських містах середньовіччя.

Так, М. Маркевич, описуючи результати Люблінського сейму для України, зазначає, що Сигізмунд ІІ Август узаконив «землю Русскую и княжение Киевское и всех оныя жителей, вообще и каждого особливо. От послушания, владения, должностей и повелений Великого княжества Литовского на вечное время изъедем, освобождаем, и к польскому королевству, как равных к равным и свободных к свободным, к первому и собственному телу, и со всеми вообще и с каждым особливо, и с ея городами, местечками, сёлами поветами и всеми их, каковы б ни были, именями, оную землю и княжение Киевское присоединяем. Обещая равно как римского, так и русского исповедования людям производства сенаторския и прочия все достоинства. Киевский воевода получил право заседать в Сенате, жители освобождены от всех тягостей и налогов: земельные платили по два гроша польских с десятины; безземельные по грошу с трубы; подтверждено свободное веросповедование; городам разным даровано право магдебургское; воеводы киевские были киевскими старостами; воеводство высылало двух депутатов к трибуналу и четырёх посланников к Сейму. Но такие улучшения для края были сделаны при Венцеславе Хмельницком, но он скончался в том же году» [28, с. 31].

М. С. Грушевський у своїй магістерській дисертації «Барське староство. Історичні нариси ХV – ХVІІІ ст.» (1894 р.) акцентує увагу на становленні та діяльності православної служилої шляхти в Барському старостві, на організацію міських общин за часу дії Магдебурзького права, їх права та обов'язки в Барі у 40-х рр. ХVІ – ХVІІІ ст. Також значну увагу вчений звертає на особливості організації місцевого самоврядування у м. Рів (1405–1537 рр.) та надання місту Бар у 1540 р. Магдебурзького права [16, с.78].

Михайло Сергійович детально описує права та обов'язки трьох громад Бара-Польської, Руської (української) та Горної. Про це він пише так: «Все три городския общины – Бар Польский, Русский и Горный получили в 1540 г. немецкое (магдебургское) право и льготы для переселенцев, но с весьма существенными вариациями что до последних. Поселенцы Польского Бара, без различия национальностей, получали пятнадцатилетнюю льготу от всякого рода податей, поселенцы Русского и Горного – двенадцатилетнюю, а прежние жители Рова, продолжающие и во время жительства в Зинькове и Ялтушкове [після

знищення міста татарами – О. Б.] владеть полями и пасеками в ровских грунтах, всего – 6 лет; притом и в продолжении льготных лет жители Русского Бара должны были платить медовую дань с пасек.

По окончании льготы жители всех трёх городов должны были платить ежегодно 15 грошей чиншу, отбывать военную службу при местном старосте и поддерживать греблю на замковом пруде, за что пользовались правом ловить рыбу для себя; сверх того жители Польского Бара обязывались выстроить и поддерживать мост через пруд, с правом собирать на нём мостовое в пользу города; жители Русского Бара – платить медовую дань со всяких пасек и по три четвертки овса с полей и принимать участие в ремонте замка; жители Горного Бара – платить по четвертке овса с дыму и поволовщину (по 6 волов раз в три года со всего города) и отбывать три дня полевых работ на замковом фельварке» [16, с. 89–90].

У своїй праці М. Грушевський детально описує місцеве самоуправління, обов'язки виборних та посадових осіб: «Пожизненный войт имеет полную юрисдикцию над мещанами. А сам подлежит юрисдикции старосты; население всецело изымается из под власти королевских урядников. Польский и Русский Бар имели, очевидно, общего войта. Что касается чемерисов [*найманців татар*- О. Б.], то на них не простирались условия городских жалованных грамот, они были на особом положении: составляя военный контингент, находившийся в распоряжении старосты, они не только были свободны от налогов, но сами получали от него ежегодное жалование по 200 злотых на сукно и имели право безданно заводить пасеки и засеивать поля» [16, с. 90].

Завдяки пільгам королеви та престижу Барського замку заселення Бара збільшувалося, жило досить успішно. За даними М. Грушевського, у 1565 р. Польський Бар мав 102 будинки, Руський – 124, Чемериський – 51 будинок чемерисів та 45 міщанських. Отже, на той час Бар був другим містом на Поділлі після Кам'янця [16, с. 91]. Із праці М. Грушевського ми також дізнаємося про дату одержання Магдебурзького права Ялтушковом (1548 р.) та Деражнею (1614 р.), які входили до володінь Барського староства [16, с. 92].

У праці В. Б. Антоновича «Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432–1798 гг.» (1869 р.) подається характеристика особливостей Магдебурзького права в Україні, зазначаються умови й причини його запровадження та наслідки дії. В. Антонович у своєму дослідженні нараховує близько десятка повинностей міщан: зобов'язання громади виставляти на вимогу князя чи старости міста ополчення для оборони і військових походів, обов'язок захищати замок чи фортецю від ворога, утримувати в них постійну залого, будувати й ремонтувати замки та укріплення, постачати до них зброю й продовольство, утримувати польову розвідку та сторожу від нападів татар, виставляти підводи під час військових походів для перевезення боєприпасів і вантажів, сплачувати грішми або натурою податок князеві чи старості міста як воєначальникам краю, сплачувати грошовий чинш, «поволовщину» тощо. Учений по праву вважав, що жителям міст України, яким надавалося Магдебурзьке право, доводилося викупляти в держави, місцевої знаті свої права та привілеї [2, с. 47].

У праці В. Антоновича ми також знаходимо першу згадку про здобуття міщанами міста Вінниці Магдебурзького права – 1630 р. [2, с. 48].

Дослідник Дмитро Багалій у праці «Магдебурзьке право на Лівобічній Україні» (1904 р.) стверджує, що поява Магдебурзького права в Україні пожвавила міське життя: пільги та привілеї сприяли розвитку ремесел і торгівлі, привернули до міст щойно заснованих або спустошених набігами татар нових мешканців тощо [3, с. 18].

Найкраще розкриває сутність та дію Магдебурзького права в Східному Поділлі дослідження Валентина Отамановського «Вінниця в XIV–XVII ст.» Учений на основі давніх українських та польських джерел найбільш повно описав історію Вінниці, запровадження та особливості дії Магдебурзького права в місті. Разом із тим він висловив припущення, що в 1640 р., коли польський король Владислав IV (1632 – 1648) жалував місту грамоту на німецьке право, були лише відновлені ті права, які мали міщани Вінниці до 1580 р., коли

згорів вінницький замок, а з ним і всі документи. В. Отамановському також належить встановлення дат запровадження Магдебурзького права в більшості подільських міст [35, с. 323].

Перу Євфима Сіцінського (1859–1937), 150-річчя з дня народження якого у 2009 р. відзначала українська громадськість, належить ряд відомих праць з історії містобудування, архітектури, духовного життя Поділля. Але найбільшу цінність для висвітлення нашої теми має праця «Приходы и церкви подольской епархии» (1901 р.), котра, за словами відомого українського історика І. Крип'яковича, є «справді мурашина праця, яка дає пребагатий матеріал до локальної історії значної частини Поділля» [40, с.11].

У його описі нараховується 1401 назва подільських міст, містечок та сіл 12 повітів губернії. Найбільш повно і детально Є. Сіцінський описав історію міст (частково міське самоврядування, ремесла та торгівлю) Кам'янець-Подільського, Меджибожа, Бара, Могилева-Подільського, Проскурова, Сатанова, Гайсина, Немирова, Вінниці, Смотрича, Літина, Летичева, Бакоти, Ямполя, Жванчика та інших [40].

У 1959 р. вийшло друком невелике дослідження доктора мистецтвознавства, архітектора і письменника Григорія Логвина (1910–2001) – «Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.)» [27, с. 6–7]. Автор, окрім історичної довідки про одне із найстаріших міст-фортець України – Меджибіж, який уперше згадується в літописах за 1146 р., а кам'яна фортеця – із 1516 р., детально описує замок, його вежі, оборонну церкву 1540 р., показує роль міста в захисті краю від татар і поляків.

Також Г. Логвин називає дату здобуття Меджибожем Магдебурзького права: «У 1593 р. Меджибожу було надано право самоврядування. Найбільшого розвитку ремесло і торгівля тут досягли у XVI–XVII століттях. Міське населення для захисту своїх прав, крім цехів, організовує при церквах братства. У Меджибожі при міській Успенській церкві існувало братство, яке відіграло певну роль у культурному і політичному житті міста [27, с.6]. Про обов'язки жителів міста Г. Логвин пише так: «... укріплення будувало саме міське населення. Такий висновок можна зробити з «привілею» 1593 р., де сказано, що жителі міста повинні лагодити «перекопи, кобилиці, башти, вежі, паркани, брами і мати свою сторожу» [27, с. 7]. Як ми вже згадували вище подібні обов'язки виконували міщани Бара та Вінниці.

Сучасний дослідник Н. Білоус, характеризуючи історію виникнення Магдебурзького права в Європі та Україні, наголошує, що його джерелами були привілей архієпископа Віхмана (1188 р.) та правові повчання лавників-шефенів з м. Магдебург. Їх доповнив звід саксонського права «Саксонське дзеркало», написаний близько 1233 р. Ейке фон Репковим. Від середини XIII ст. основним джерелом Магдебурзького права вважався «Вайхбільд» [9, с. 126].

Учений вважає, що в часи пізнього середньовіччя Магдебурзьке право пов'язувалося не тільки з німецькою колонізацією, а й з бурхливим урбанізаційним процесом, який супроводжувався наданням локаційних привілеїв. У XIII ст. цей процес охопив дві наймогутніші в Центрально-Східній Європі монархії – Чеське та Угорське королівства. З середини XIII ст. він розгорнувся в усіх землях Польського королівства. Наприкінці XV ст. в центральні та західні землі Польщі були оптимально насичені міськими осередками, яких налічувалося 556 [9, с. 126].

Автор наголошує, що перша хвиля поширення Магдебурзького права на українські землі припала на 2-гу половину XIII ст., коли в Холмі, Перемишлі, Львові, Галичі, Володимирі з'явилися німецькі громади. Із включенням західноукраїнських земель до складу Польщі урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався. Привілеї на Магдебурзьке право дістали Сянок (1339), Львів (1356), Перемишль (1389), а на Поділлі – Кам'янець (1374) і Смотрич (1448).

За підрахунками Н. Білоуса, в кінці XV ст. тут було засновано 48 міст, а на кінець XVI ст. – 125. Учений наголошує, що виникнення міст у цьому регіоні зумовлювалося передусім необхідністю захисту місцевих людей від татарських і турецьких нападів. У XVI ст.

локаційна хвиля посилилася також у Подільському воєводстві, де було засновано 47 міст [9, с. 127].

Наступна велика хвиля надання привілеїв на Магдебурзьке право українським містам відбулася після інкорпорації українських земель до складу Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. М. Білоус наголошує, що не лише великі князі литовські, польські королі, московські царі, російські імператори надавали чи підтверджували Магдебурзьке право, але робили це й окремі українські гетьмани. Так, у 1752 р. гетьман К. Розумовський надав Магдебурзьке право Полтаві, у 1756 р. – Новгороду-Сіверському. У деяких містах існувала змішана форма управління за участю представників козацької старшини. У середині XVIII ст. всі магістрати були звільнені від юрисдикції полкових судів і підпорядковані Генеральному військовому суду, який вважався найвищою апеляційною інстанцією для магістратських судів [9, с.87].

Отже, Н. Білоус підводить нас до висновку про те, що норми Магдебурзького права поряд із Литовським статутом стали основним джерелом для укладення збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743). Але, на жаль, після запровадження «Установлення про губернії» у 1781 р. та створення нової судової системи воно фактично втратило чинність.

Заслугове на увагу монографія глухівського історика Валерія Белашова «Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782))» (2005), у якій він детально описує внутрішнє самоуправління і розвиток міста Глухова в другій половині XVII – XVIII ст. Зокрема, він зазначає: «Від Польщі Глухів одержав Магдебурзьке право у 1635 р., наданням якого вводилось міське самоуправління західноєвропейського типу. Воно було надане владою з метою прискорення економічного зростання і збільшення в ньому ремісників» [7, с.15].

Краєзнавець детально описує систему дії Магдебурзького права: «На чолі міського (ратушного) правління стояв війт. Війта, бурмістрів, райців (радників), які мали право заміщувати війта в час його відсутності, лавників обирали у «звичний час» на зборах всього міського населення: міщан, «цехових людей» і «всього посполства вільними їх голосами». Обраного війта в період Гетьманщини затверджував гетьман. При ратуші (мейському уряді) були і інші обирали урядники: писар, комісар межових справ, підмежовщик, городничий, возний, через якого передавалися усі справи. Усі члени ратуші та урядники за спеціальним текстом приймали присягу. Присягали також судді і інші судові особи. Це повинні бути «чесні, здібні і тверезі, віком не молодшим 25 і не старшим за 70 років», не надмірно багаті і не надто бідні, не іноземці, але місцеві, у всьому достойні і ні в чому не запідозрювані люди» [7, с. 24].

В. Белашов на основі документів розкриває особливості судочинства в гетьманській столиці, де поєднувалися положення Магдебурзького, звичаєвого та козацького права. До складу суду входили війт, бурмістри, райці і лавники.

При розгляді справ у ратушному суді мало бути не менше трьох із цих урядників. Засідання суду відбувалися щодня. Вироки по карних справах, які розглядалися дуже рідко, виконувалися після їх затвердження полковим судом. У таких випадках сотник завжди був присутнім на засіданнях суду.

Важливе місце займало здійснення загального контролю над цехами, зокрема, за правильністю переведення в ранг майстрів і якістю продукції, проведення зборів з майна громадян і записом прибутків з них, веденням торгівлі. Ратушні чиновники здійснювали нагляд над вагами, мірами і ліктями, за якими мірявся товар, трактирами і загальним ладом у місті, санітарним станом, організацією пожежної охорони [7, с. 25–26].

Новий погляд на становлення Магдебурзького права в Україні, внутрішні відносини міст висвітлив історик І. Сюдюков у статті «Привілей не дарований, а виборений: Нотатки до історії Магдебурзького права в Україні» [42, с. 3]. Автор наголошує, що «Магдебурзьке право надавалося передусім іноземцям – полякам і німцям, котрі підсилювали соціальний гніт національно-релігійним. Верховенство майже всюди в містах із Магдебурзьким правом

захопив патриціат, що не допускали у своє коло ані середнього міщанства, ані незаможних передміщан. Вільне виборче право було майже всюди скасовано, багатії тримали свої посади довічно. У Львові вся влада була у руках кільканадцятьох родин багатих купців» [42, с.2].

І. Сюдюков у своєму дослідженні, аналізуючи статuti Магдебурзького права в багатьох містах, зазначає, що західноукраїнські міста служили виключно визнавцями римської віри. Через те від участі в міських правах були виключені передусім українці як визнавці православної віри. До винятків належав, зокрема, Кам'янець на Поділлі, де були три національні громади: українська, польська та вірменська. У малих містечках, де українське населення мало більшість, українці діставали лише одного-двох представників у раді і суді, решту мали поляки. Міщани мали право будувати будинки, на нижніх поверхах у яких було дозволено відкривати крамниці, хлібні засіки. Місту дозволялося мати громадську лазню, шинок, млин та гостинний двір для приїжджих купців. Усі доходи поступали в міську скриню, з якої йшла плата за Магдебурзьке право. За цим правом купці, котрі привозили товари в місто, повинні були продавати їх тільки гуртом, а купівля-продаж вроздріб була монополією місцевих купців. Приїжджі купці могли торгувати вроздріб тільки в дні ярмарок. Ярмарки служили економічному розвитку міст і збагаченню міщан [42, с. 3].

Серед сучасних публікацій про історію міст Поділля і становлення міського самоврядування заслуговують на увагу книги І. Барладина та М. Йолтуховського «Історія рідного краю» (1991–1992 рр.), М. Купчишина та А. Мичака «Шаргородщина. Сторінки історії» (2002 р.) [25], Г. Шенка «Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси» (2001 р.) [39], М. Кушніра та І. Олійника «Сатанів: історико-краєзнавчий довідник» (2008) [26], С. Вовка, С. Таранця, В. Косаківського «Нариси з історії Чечельника» (2000), з яких більш детально можна дізнатися про встановлення і дію Магдебурзького права в подільських містах – Шаргороді, Немирові, Сатанові, Чечельнику, Барі.

Вінницький дослідник Ігор Мельничук у своїй розвідці «Магдебурзьке право на Вінниччині» (2003 р.) справедливо доводить, що дослідження В. Отамановського найкраще розкриває сутність та дію Магдебурзького права на Вінниччині, і лише епізодично дана проблема була висвітлена в окремих розвідках пізніших часів [31, с.122]. Він підкреслює, що в Західній Європі Магдебурзьке право виникає як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст та містечок Поділля, в тому числі Вінниччини, воно надавалося здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. У деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань.

Вирахувати, яка кількість подільських міст та містечок володіла Магдебурзьким правом, дуже важко: значна частина документів була втрачена під час численних війн та стихійних лих. І. Мельничук доводить, що протягом XIV – XVIII ст. Магдебурзьким правом користувалися 52 міста й містечка Поділля [31, с.123], а на території сучасної Вінниччини, яка тоді входила до складу Подільського та Брацлавського воєводств, таких міст нараховувалося з XV до середини XVII ст. десять. У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля. Науковець вважає, що впродовж XV – XVIII ст. на території сучасної Вінницької області було 14 міст-магдебурій [31, с.123].

Провівши власні дослідження, ми одержали дещо інші дані про здобуття українськими містами Магдебурзького права з 1324 до 1787 р. (Див. додаток А). За цей період в Україні Магдебурзьким правом користувалися 103 міста, в тому числі 21 – на Поділлі. У XIV ст. цього права добилися 16 українських міст (на Поділлі у 1374 р. лише Кам'янець-Подільський), у XV ст. – 20 міст (4 подільських – Хмільник, Сатанів, Смотрич, Ярмолинці), у XVI ст. – 44 міста (11 подільських – Бар, Ялтушків, Уланів, Погребище, Шаргород, Брацлав, Ямпіль, Літин, Немирів, Чечельник, Меджибіж), у XVII ст. – 15 міст (із яких 3 на Поділлі – Деражня, Копайгород, Вінниця), у XVIII ст. – 6 міст (із яких 2 подільських – Гайсин і Тульчин). Отже, майже половина всіх міст Поділля Магдебурзьке право здобула в XVI ст.

На основі аналізу письмових джерел XIX – початку XXI ст. та особливостей дії Магдебурзького права ми дійшли ряду висновків: *по-перше*, питання поширення його дії в

Україні та, зокрема, на Поділлі, було об'єктом вивчення кількох десятків вітчизняних науковців та краєзнавців; *по-друге*, більшість авторів лише частково зверталася до цього питання, а тому воно вимагає подальшого наукового вивчення; *по-третє*, накопичений фактичний та аналітичний матеріал дозволяє стверджувати: за п'ять століть в Україні склалися певні традиції та регіональні особливості існування Магдебурзького права, що свідчить про формування своєрідної ментальності та громадської активності населення українських міст; *по-четверте*, прийняття міською владою присяги, вироблення системи дієвого контролю, як це було в минулому, варто впроваджувати в практичну діяльність районних, міських та сільських рад сучасної України; *по-п'яте*, систематичне проведення різного рівня історико-краєзнавчих конференцій у Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Барі, Могилеві-Подільському, Меджибожі, діяльність Центру дослідження історії Поділля та його філіалів у Хмельницькому та Вінниці сприяють збільшенню публікацій із даної проблематики, розширенню кола краєзнавців, зростанню інтересу органів місцевого самоврядування на Поділлі до питання відродження кращих традицій Магдебурзького права для проектування сучасного сталого соціально-політичного розвитку історичних міст Поділля; *по-шосте*, хоча Магдебурзьке право не відіграло в Україні тієї ролі, яку воно мало на Заході, але все ж таки внесло певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, стало одним із важливих чинників культурного і правового наближення України до Західної Європи.

.....

1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – 183 с.
2. Антонович В. Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432–1798 гг. / В. Б. Антонович // АЮЗР, – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – 367 с.
3. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій // В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні – Руси в XV – ХУІІІ вв. – Ч. 2. – Львів, 1904. – 205 с.
4. Баженов Л. В., Баженова С. Історія та духовне життя міста Бара в працях Миколи Яворівського / Л. Баженов, С. Баженова // Бар. Барська земля – крізь призму століть. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – С. 35–39.
5. Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в ХVІІ – ХVІІІ ст. / О. А. Бакалець. – Бар, 2009. – 193 с.
6. Бар. Барська земля – крізь призму століть. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – 448 с.
7. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708–1782)) / В. І. Белашов. – Глухів, 2005. – 220 с.
8. Белінський М. І. Вінницький замок: історичний нарис доби ХV – ХVІІІ ст. / М. І. Белінський. – Вінниця, 1926. – 78 с.
9. Білоус Н. Київ наприкінці ХV – у першій половині ХVІІ ст.: Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К., 2008. – 116 с.
10. Василенко М. Право магдебургское // В кн.: Василенко М. П. Вибрані твори. – Т. 2: Юридичні праці. – К., 2006. – 451 с.
11. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – 203 с.
12. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІ Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 2007. – 404 с.
13. Владимирский–Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве // В кн.: Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. 139–140. – СПб., 1868. – 148 с.
14. Вовк С. Т., Косаківський В. А., Таранець С. В. Нариси з історії Чучельника / С. Т. Вовк, В. А. Косаківський, С. В. Таранець. – Вінниця, 2000. – 118 с.
15. Губарев В. К. Історія України: Довідник школяра і студента / В. К. Губарев. – Донецьк, 2008. – 640 с.
16. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (ХV – ХVІІІ ст.). – Львів, 1996. – 625 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. 5. – 687 с.
18. Довідник з історії України (А-Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К., 2001. – 1136 с.
19. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – 1427 с.
20. Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – 784 с.

21. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – К., 1972. – 690 с.
22. Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. / А. Заєць. – Львів, 2003. – 198 с.
23. Йолтуховський М. П., Меснянкін Є.Й., Бакалець О. А., Нетупський Б. М. Бар – ключ до Східного Поділля. Історико-краєзнавчий нарис / М.П. Йолтуховський, Є.Й. Меснянкін, О. А. Бакалець, Б. М. Нетупський. – Мальборк, 2009. – 72 с.
24. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К., 1963. – 308 с.
25. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії / М. Купчишин, А. Мичак. – К., 2002. – 320 с.
26. Кушнір М., Олійник І. Сатанів: історико-краєзнавчий довідник / М. Кушнір, І. Олійник. – Городок, 2008. – 56 с.
27. Логвин Г. Н. Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.) / Г. Н. Логвин. – Хмельницький, 2009. – 19 с.
28. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич. – К., 2003. – 662 с.
29. Магдебурзьке право Львова // Т. Гошко. Нариси історії магдебурзького права в Україні у XIV – на початку XVII ст. – Львів, 2002. – 203 с.
30. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) / П. В. Михайлина. – К., 1975. – 181 с.
31. Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині // Наукові записки ВДПУ. Серія : історія. Випуск 6. – Вінниця, 2003. – С. 122–124.
32. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля / Ю. К. Савчук. – Вінниця, 1995. – 159 с.
33. Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI в. / П.М. Сас. – К., 1989;
34. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV –XVII ст. / В.Д. Отамановський. – Вінниця, 1993. – 380 с.
35. Танашик Д. Чернівці / Д. Танашик. – 2006. – 128 с.
36. Трубочанінов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С. В. Трубочанінов, І.С. Винокур. Кн. 1. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 68 с.
37. Рибалка І. Історія Української РСР / І. Рибалка. – К., 1987. – 592 с.
38. Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII –XVI ст. / Р. Щигел // В кн.: Проблеми слов'янознавства. Вип. 42. – Львів, 1990. – 205 с.
39. Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. – Вінниця, 2001. – 100с.
40. Сецинский Е. Приходи и церкви Подольской епархии / Е. Сецинский. – Біла Церква, 2009. – 996 с.
41. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. / Ю. Сіцінський. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 68 с.
42. Сюдюков І. Привілей не дарований, а виборений: Нотатки до історії Магдебурзького права в Україні / І. Сюдюков // День. – 2009. – 20 лютого.

Magdeburgske prawo na terytorium Ukrainy u studiach ukraïnskikh naukowcow I znawcow kraju u XIX – I na pozatku XXI stulecia

Autor tego artykułu chce spróbować analizować przez pryzmat poleceń ojczystych historyków ta znawców kraju u XIX – I na początku XXI stulecia tej problematyki uzasadnienia i działalności Prawa Magdeburgskiego u Ukrainie i na Podole szczegolne.

Kljchowi slova: *Magdeburgske prawo.*

Додаток

Здобуття українськими містами Магдебурзького права (підкреслені міста належать до Поділля)

№ п/п	Назва міста	Рік одержання Магдебурзького права	Рік підтвердження Магдебурзького права
1	Володимир-Волинський	1324	
2	Хуст	1329	
3	Вишкове	1329	
4	Тячів	1329	
5	Сянок	1339	
6	Львів	1356	

7	Галич	1367	
8	Кам'янець-Подільський	1374	
9	Кременець	1374	
10	Ярослав	1375	
11	Белз	1377	
12	Перемишль	1389	
13	Городок (Льв. обл.)	1389	
14	Теребовля	1389	
15	Берестя	1390	
16	Самбір	1390	
17	Жидачів	1393	
18	Щирець	1397	
19	Глиняни	1397	
20	Коломия	1405	
21	Рогатин	1415	
22	Сокаль	1424	
23	Кременець	1431	
24	Стрий	1431	
25	Луцьк	1432	
26	Хмільник	1443	
27	Житомир	1444	
28	Мукачеве	1445	
29	Сатанів	1448	
30	Смотрич	1448	
31	Тисмениця	1449	
32	Ярмолинці	1455	
33	Угнів	1462	
34	Бібрка	1469	
35	Куликів	1469	1497, 1654, 1665
36	Чернівці	1488	
37	Рівне	1492	
38	Київ	1494	
39	Потелич	1498	
40	Бучач	1515	
41	Чортків	1522	
42	Золочів	1523	
43	Острог	1528	
44	Хирів	1528	
45	Бережани	1530	
46	Великі Бірки	1530	
47	Підгайці	1539	
48	Бар	1540	
49	Торчин	1540	
50	Ялтушків	1548	
51	Тернопіль	1548	
52	Уланів	1552	
53	Журавко	1563	
54	Олика	1564	
55	Погребище	1569	
56	Брацлав	1564	
57	Крупіль	1570	
58	Качин	1576	
59	Мовчанів	1576	
60	Ямпіль	1578	
61	Літин	1578	
62	Мосор	1578	
63	Немирів	1580	
64	Бишів	1581	1654
65	Черняхів	1583	
66	Білогір'я	1583	
67	Новий Заслав	1583	
68	Корсунь	1584	

69	Броди	1584	1592
70	Переяслав	1585	
71	Брусилів	1585	
72	Васильків	1586	
73	Шаргород	1588	
74	Біла Церква	1589	
75	Чигирин	1589	
76	Паволоч	1589	
77	Коростень	1589	
78	Лубни	1591	1665
79	Пирятин	1592	1654
80	Мошни	1592	
81	Чечельник	1593	1654
82	Меджибіж	1593	1665
83	Деражня	1614	
84	Стародуб	1620	
85	Чернігів	1623	
86	Копайгород	1624	
87	Ніжин	1625	
88	Мглин	1626	1665
89	Миргород	1631	
90	Глухів	1635	
91	Вінниця	1640	
92	Мрин	1647	
93	Станіслав	1663	
94	Остр	1663	
95	Козелець	1663	
96	Канев	1665	
97	Гадяч	1665	
98	Гайсин	1744	
99	Гранів	1744	
100	Кіблич	1744	
101	Полтава	1752	
102	Новгород-Сіверський	1756	
103	Тульчин	1787	

У 2011 році м. Бар відзначає своє 610-річчя

2011 рік є важливою віхою в житті кожного українця, адже 24 серпня нашої молодій демократичній державі виповниться 20 років. Для жителів міста Бара та його околиць це подвійне свято – ми будемо відзначати 610-ту річницю від першої письмової згадки про м. Рів (Бар) та 78-му річницю з часу створення Барського району.

В історико-краєзнавчому нарисі «Бар – ключ до Східного Поділля» (2009 р.) читаємо: «поселення Рів існувало на правому березі однойменної річки до початку XV ст.». Грамота литовського князя Свидригайла, яку відносять до 1401 року, згадує вже власника замку – Альберта Ровського.

М. Грушевський у магістерській дисертації «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» (1894 р.) також пише, що «вже у 1405 р. Рів був населеним містом, так що заселення його слід віднести до попереднього часу, може бути – до часу докорятовічського». Вчений, безперечно, говорить про часи правління в Подільському князівстві (столиця – м. Смотрич) удільного князя Костянтина Каріатовича (1380–1391). На сьогоднішній день в Україні знайдено 6 срібних «подільських полу грошиків» – монет Костянтина, на яких зображено Георгія змієборця та наявний напис: «Монета Костянтина – князя, дідича та господаря Поділля».

Згадується місто Рів у грамотах 1425 р. (до 2001 р. це була енциклопедична дата заснування міста), 1435 р. та 1443 р. У грамоті короля Владислава III від 1435 р. є запис про надання Георгію Кунцовичу поселення Рів, а за 1443 р. знаходимо повідомлення, що Рів переходить у володіння Стогнева Рея із Шумська.

У 1537–1540 рр. сталися важливі історичні зміни в житті рівчан. 1537 р. Бона Сфорца, дружина польського короля Сигізмунда I Старого (1506–1548), дочка міланського герцога Джованні Сфорци, розпочала нову колонізацію Рівщини. Вона викупила, за свідченням М. Грушевського, на сеймі 3 червня 1537 р. у подільського воєводи Станіслава Одровонжа міста Рів та Ялтушків із приналежними селами за 2337 злотих і 80 угорських флоринів.

Будівництво нової фортеці на лівому березі р. Рів, перейменування Рову на Бар, заселення й освоєння спустошених татарами земель, одержання містом Магдебурзького права в 1540 р. – події, які так чи інакше визначали подальший розвиток та історію барського краю.

Творцями історії, як відомо, є народ та окремі непересічні особистості. Гордістю нашого краю стала: староста барський Бернард Претвич, королева Бона Сфорца, козацькі полковники Іван Кошка (Олександренко), Данило Нечай, Максим Кривоніс, Іван Сірко, гетьман Богдан Хмельницький; барський староста у 1658–1664 рр. Іван Виговський; відомий математик Віктор Буняковський, керівники гайдамацького та опришківського руху – Іван Гонта, Максим Залізник, Устим Кармалюк; письменник Михайло Коцюбинський, історик Михайло Грушевський, перший голова Барського ревкому у 1917 р. Микола Врублевський, боцман із крейсера «Аврора» Мутей Стецюк, керівники ялтушківського повстання 1918 р. – Тарас Бабійчук, Анатолій Назаренко; член уряду Української держави 1918 р. Олександр Скоропис-Йолтуховський; голова Директорії УНР Симон Петлюра, який 8 листопада 1920 р. разом з урядом ухвалив у Ялтушкові рішення про створення передпарламенту.

Нам потрібно знати і свято берегти пам'ять і про інших наших земляків, чії імена вписані в історію СРСР та України. Це, зокрема, теоретик ведення сучасного бою генерал Володимир Тріандофілов (у 1917 р. у теперішньому приміщенні Барської ЗОШ № 4 знаходився штаб 7-ї революційної армії, яку він очолював), відомий дипломат, учасник створення ООН у 1944–1945 рр. О. Война, хімік-академік Ю. Делімарський, письменник О. Донченко, вчений-математик О. Смогоржевський, поет-лірик В. Свідзинський, вчений-ядерщик С. Гріншєна, автор посібника з методики математики, керівник партизанського загону П. Горбатий.

Ми гордимось тим, що серед 120 Героїв Радянського Союзу – уродженців Вінниччини, є четверо барчан: М. Медвецький, П. Богатир, О. Якимчук, О. Щербаков; а п'ятеро земляків стали кавалерами трьох орденів Слави: Ф. Вітомський, М. Савчук, Г. Грабовляк, П. Ляховський і М. Бринько.

Із подвигами Віктора Талалихіна та Миколи Гастелло ми часто порівнюємо дії нашого земляка із Копайгорода, льотчика-винищувача Павла Дем'янчука, який ціною власного життя в 1941 р. під Калугою збив німецького винищувача, а іншого – таранив.

Гордістю Барської землі є 11 Героїв Соціалістичної Праці – М. Калинник, А. Легкий, І. Бабич, М. Бубновський, О. Лук'янов, М. Музика, А. Лятовський, М. Хмельницький, А. Серафенюк, В. Осипчук.

Серед сучасників, які прославили наш край, – майор Володимир Герасимчук із с. Митки, який смертю героя загинув в Афганістані, виконуючи інтернаціональний обов'язок; керівник Барського райкому партії в 1962–1971 рр. Микола Тунік; талановитий хірург Валентин Комаров, доктор філософії, заслужений працівник освіти України, перший директор Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського Микола Комісарчук; міський голова Юрій Телега; генерал Віктор Тютюнников, ексміністр оборони України Михайло Єжель та багатьох інших земляків.

За 20 років державної незалежності істориками та краєзнавцями при підтримці місцевої влади було проведено велику дослідницьку, організаційну, науково-пошукову та видавничу роботу з вивчення та увіковічення історії краю, його славних земляків.

У 1991–1992 рр. опубліковані історичні нариси І. Барладина, М. Йолтуховського, Ю. Маліновського, О. Живалова «Історія рідного краю» (у 2-х частинах), розпочав роботу Барський краєзнавчий музей (директор – І. Барладин). Цікаво і творчо почала висвітлювати події в Барському районі нова редакція газети «Подільський край» (у минулому «Червоний промінь»).

Із травня 2013 р. відкрив свою роботу Барський районний історичний музей, у фондах якого збрігається понад 8000 експонатів. На мою думку, впорядкування старих експонатів із краєзнавчого музею (в минулому розміщувався у приміщенні будівельного ліцею), їх інвентаризація, збір нових експонатів, які б відбивали найцікавіші історичні періоди життя нашого краю та його визначних особистостей, є одним із найважливіших завдань у підготовці до відзначення 610-річчя міста Бар. Музей має стати не тільки центром екскурсійної роботи, але й науково-дослідницьким центром нашого міста і району, базою патріотичного виховання учнівської та студентської молоді. Я від імені членів постійної комісії з питань освіти, культури, спорту, роботи з молоддю та духовного відродження Барської районної ради (Ю. Маліновський (голова комісії), О. Бакалець, Н. Гомонюк, В. Атаманчук, В. Лановий, Д. Стецюк, М. Піддубний, Л. Гапонюк), краєзнавців та істориків району закликаю громаду району долучитися до збору історичних, етнографічних та писемних пам'яток з історії краю у новоствореному музеї.

У 1993 р. на телестудії «Укртелефільм» було відзнято документальний фільм «Місто на Кучманському шляху» (автор сценарію – Володимир Рабенчук, консультант – Микола Йолтуховський, режисер – Лорда Червона), в якому ожила історія нашого міста і краю.

З метою активізації регіональних досліджень історії України, популяризації історичної спадщини М. Грушевського за сприяння Барської райдержадміністрації (голова – Анатолій Котлуш), редакції «Українського історика» (Нью-Йорк, редактор Любомир Винар), Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, в 1996 р. у Львові тисячним тиражем вийшло в світ друге видання магістерської дисертації «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» – фундаментальної праці з історичного краєзнавства нашого краю.

15 вересня 2001 р. під час відзначення 600-річчя міста Бар на площі перед корпусом педагогічного училища відбулося урочисте відкриття пам'ятника видатному історичному та державному діячеві України Михайлу Грушевському (автор М. Площанський). У цьому ж році за сприяння міського голови Юрія Телеги та міста-побратима Квідзіна було випущено першу ілюстровану книгу про Бар; також розпочався випуск міської газети «Барчани» (перший редактор С. Навроцький).

У 2004 р. приватний підприємець фірми «Папірус» Ігор Лозинський здійснив перший в історії Бара випуск фотоальбому про історичні місця та духовні святині міста.

25 грудня 2002 р. Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження № 722-р надалі іменувати Барське педагогічне училище – Барським педагогічним училищем імені Михайла Грушевського, а із 25 липня 2003 р. Вінницька обласна рада перейменувала училище в Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського (єдиний заклад із майже 900 вузів України, який носить це високе звання).

Із 29 вересня 2004 р. на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського з ініціативи директора коледжу М. Комісарчука та заступника директора з науково-методичної роботи О. Бакальця започатковується робота науково-практичних конференцій. На високому науковому рівні було проведено 4 міжрегіональні науково-практичні конференції: «Грушевський і Бар» (2004 р.), «Історична та літературна спадщина М. Грушевського» (2005 р.), до 140-річчя з дня народження вченого «Грушевський М.С. – вчений, історик, громадський діяч» (2006 р.), «Постать М. Грушевського в українській історії» (2007р.), які отримали широкий резонанс не тільки в нашому регіоні, але й в усій Україні.

У 2005 р. вийшов у світ путівник «Місто Бар» (упорядник – краєзнавець І. Харитонова) накладом у 100 примірників, ілюстрований кольоровими світлинами й доповнений

матеріалами з історії та сучасності міста (перші два путівники про Бар написав у 70-80-х роках наш земляк А. Подолинний).

Великою подією в Барі стала I Міжнародна конференція «Бар. Барська земля – кризь призму століть» та випуск матеріалів конференції накладом 300 примірників, об'ємом 448 сторінок кожна (науковий редактор – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України М. Дмитрієнко, відповідальний редактор – кандидат історичних наук О. Бакалець, відповідальний секретар – голова циклової комісії соціально-економічних дисциплін М. Мороз, технічний редактор – О. Самборська).

На конференції, яка проходила в Барі 17 травня 2008 р. з ініціативи та фінансової підтримки Барської міської ради (голова О. Козак), гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті, Інституту історії України НАНУ, Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педуніверситету імені М. Коцюбинського, на пленарному та п'яти секційних засіданнях із доповідями про історичне минуле Барщини виступили близько 120 учасників, у тому числі 3 академіки, 8 докторів історичних наук, понад 20 кандидатів історичних, філологічних, економічних, педагогічних наук, 1 кандидат архітектури, краєзнавці, журналісти, працівники навчальних і наукових бібліотек, понад 10 політиків та науковців із Республіки Польща (в тому числі Генеральний консул Польщі в Україні Гжегож Опалінський), представники обласної ради, районної адміністрації, міської та районної ради, а також 19 студентів із провідних вузів України.

На завершення конференції гості мали змогу ознайомитися із експонатами куточка-музею М. Грушевського (на його оформлення, меблювання, освітлення у 2005 р. міський голова Ю. Телега виділив 2,5 тисячі гривень, у 2008 р. – О. Козак направив ще 3,5 тисячі гривень), виставковою залом коледжу, виставкою навчальної, науково-методичної літератури, експонатами Вінницького обласного краєзнавчого музею, виставкою листівок та з пам'ятними місцями міста Бар. Цінним доповненням до матеріалів міжнародної конференції стали кольоровий буклет про місто (автор проекту – О. Іванов, текст – М. Йолтуховський, М. Каюмов, фото – В. Волянук), а також фотопроект і документальний фільм, присвячені 470-річчю заснування Бара (автор – наш земляк кандидат архітектури О. Крижанівський).

Матеріали збірки конференції були розіслані в провідні наукові установи НАНУ, вузи, коледж, технікум, обласні наукові та районну бібліотеки, в усі школи Барського району.

10 липня 2008 р. відбулася презентація нашого історичного міста в Державній науково-будівельній бібліотеці імені В. Заболотного в Києві, де проходило засідання круглого столу на тему «Історія малих міст України: місто Бар Вінницької області». У роботі бібліотечного клубу взяли участь відомі в Україні науковці: М. Дмитрієнко, М. Мосунов, О. Крижанівський, Л. Виногородська, А. Мамітов, Н. Ліфіїнцев, В. Рубцов, директор бібліотеки Г. Войцехівська, а також учасники барської делегації: О. Козак, Є. Меснянкін, О. Бакалець, М. Йолтуховський, А. Сторожук.

31 липня 2008 р. відкрився туристичний маршрут Хмільник-Бар. Улітку 2007 р. та 2008 р. проведено археологічні дослідження Барської фортеці під керівництвом старшого наукового співробітника Інституту археології НАНУ, кандидата історичних наук Лариси Виногородської. Проект діяв до 2011 року включно.

У жовтні 2009 р. в м. Квідзині, а потім у Барській районній бібліотеці відбулася презентація історико-краєзнавчого нарису «Бар – ключ до Східного Поділля» (автори – М. Йолтуховський, Є. Меснянкін, О. Бакалець, Б. Нетупський), у якому простежується шістсотлітня історія Бара, використовуються давні та сучасні світліни, висвітлюються процеси розвитку міста як адміністративного центру Подільського регіону. Поліграфія нариса виконана на найвищому рівні; тираж видання становить 1500 екземплярів.

2010 рік в історії Барщини ознаменувався трьома важливими подіями: у світ вийшов науковий посібник кандидата історичних наук О. Бакальця з грифом МОН «Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст.» (573 с.), який містить ряд документів та персоналій з

історії Бара та посібник із краєзнавства кандидата мистецтвознавства А. Сторожук «Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти)» (282 с.).

30 вересня 2010 р. в міському кінотеатрі та коледжі пройшла II Міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (до 470-річчя надання місту Бар Магдебурзького права) за ініціативи: Барської райдержадміністрації (голова М. Шевчук), Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії, Київського національного університету будівництва і архітектури, Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Заболотного, Інституту інвестиційної стратегії регіонального розвитку, комунального закладу «Барська районна бібліотека», громадської організації «Відродження спадщини».

Тематика виступів на конференції була найрізноманітнішою: від історичних розвідок про історію нашого краю – до проектів сталого регіонального культурного розвитку. Близько десятка доповідей учасників конференції було опубліковані на шпальтах газети «Барчани» (редактор – М. Петрина), пізніше побачив світ науковий збірник матеріалів конференції. Напередодні форуму перед будинком міської ради відбулися урочистості з нагоди відкриття пам'ятного знака на честь 470-ї річниці надання місту Бар Магдебурзького права, участь у яких взяли представники районної та міської влади, громадськості та гості міста.

У жовтні 2010 р. з ініціативи Барської районної адміністрації в центрі нашого міста було урочисто відкрито погруддя видатному поету, етнографу, художнику, який побував у нашому місті у 1846 р. – Т. Шевченку. А громадська організація «Відродження спадщини» (голова – Д. Стецюк) розпочала підготовку проектної документації, збір громадських коштів на реставрацію музею-садиби М. Коцюбинського.

Я від імені членів постійної комісії з питань освіти, культури, спорту, роботи з молоддю та духовного відродження Барської районної ради, від викладачів суспільних дисциплін (голова В. Крушельницькій), звертаюся до Барської районної ради та райдержадміністрації, міської ради з проханням відшукати кошти не лише на ремонт приміщення музею, але для придбання цінних експонатів, сучасних меблів для розміщення нових експозицій, освітлення, оплати посад директора та інших працівників музею. Вагоме місце в музеї мають зайняти експозиції про М. Коцюбинського, М. Грушевського, Т. Г. Шевченка.

Марія Дмитрієнко – видатний історик, науковець, наш земляк

Дана стаття висвітлює наукову та громадську діяльність визначного сучасного історика, науковця, журналіста, знаного фахівця на ниві джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, кавалера Ордена княгині Ольги I – III ступенів, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника науки і техніки України Марії Федорівни Дмитрієнко.

Актуальність даної розвідки полягає у висвітленні наукової діяльності високо інтелекгентної людини, історика, наукова спадщина якого нараховує 800 бібліографічних позицій. Близьке знайомство та десятирічна наукова співпраця автора статті із М.Ф. Дмитрієнко, яка була керівником його кандидатської дисертації, розумним порадином, наставником у нелегкій, але цікавій царині української нумізматики, дає можливість глибше розкрити всі грані нелегкого, але плідного життя вченої.

Історіографія з даної проблеми є не досить різноманітною, хоча в останні роки з'явилися ряд серйозних публікацій про М.Ф. Дмитрієнко.

Ще в радянські часи, коли над дослідженнями М. Дмитрієнко працювала після захисту кандидатської дисертації молодшим науковим співробітником АН України, з'явилися 3 публікації про неї: Коваленка Л. «Автор – моя дочка» у Вінницькій правді за 8 квітня 1966 р.¹, Вярдо Ш. «Обговорюють українські та грузинські історики» у «Літературній Україні» за 13 червня 1969 р.² та Пінчука Ю. А. «Захист докторської дисертації М.Ф. Дмитрієнко» в «Українському історичному журналі» за 1986 р.³

Протягом останніх 20 років у світ вийшли близько 20 публікацій про Марію Федорівну.

Серед них статті Моргун Т. «Борги наші: Науково-практична конференція «Просвіти» на Слобожанщині»(1993 р.)⁴ та «Така собі вартість» в журналі «Культура і життя» (1994 р.)⁵. У журналі «Українське слово» за 12 вересня 1996 р. з'явилася цікава стаття про науковця Кочевської Л. «У серці нашому свято, любов...»⁶.

У 1997 р. в збірці наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», який видається із 1994 р., тобто з часу, коли М.Ф. Дмитрієнко очолила відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України, опублікована велика стаття на пошану вченої «Жінка. Історик. Журналіст» Маркітан Л.⁷

Марія Федорівна, яка у 1993 р. була одним з ініціаторів заснування жіночого всеукраїнського товариства ім. Олени Теліги, 27 лютого 1997 р. виступила на громадському вшануванні пам'яті видатної української поетки, громадської й політичної діячки Олени Теліги в Бабиному Яру. Редакція журналу «Українське слово» опублікувало виступ М.Ф. Дмитрієнко «Пам'яті великої поетки» та коротку інформацію про автора виступу⁸.

У 1998 р. в світ вийшли інформаційні статті Брегі Г. «Дмитрієнко Марія Федорівна. Вчені Інституту історії України в біобібліографічному довіднику та Войцехівської І. «Дмитрієнко Марія Федорівна в довіднику «Джерелознавство історії України»⁹.

«33 канал» (Вінниця) у № 28 за 13 липня 2000 р. опублікував статтю «Великий герб України проектували вінничани», присвячений одному із авторів Великого герба М.Ф. Дмитрієнко – нашій землячці із м. Ямполь¹⁰.

Із 2000 до 2006 рр. важливу інформацію про відомого історика та вченого дають різні видання: «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Історія України. № 48 за 2000 р., «Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник» за 2001 р., «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник за 2003 р., «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Жінки-вчені Києва за 2003 р., Юсов С. Дмитрієнко Марія Федорівна // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія: «Українські історики». Вип. 2, 4. за 2003, «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Кияни: Біографічний словник. за 2004, « Хто є хто в Україні. (7000 біографічних довідок) за 2004 р., «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Інститут історії України Національної Академії наук України за 2006 р.¹¹⁻¹⁹.

До 70-річчя з дня народження М. Ф. Дмитрієнко Інститут історії України Національної академії наук України у 2007 р. випустив біобібліографічне видання «Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка», яке покликане заповнити існуючу інформаційну прогалину та задовольнити поточні потреби з обсягу персональної бібліографічної евристики²⁰.

У виданні висвітлюються основні етапи життя, наукової творчості, організаційної та громадської діяльності української вченої – історика, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата державної премії України, доктора історичних наук, професора Марії Федорівни Дмитрієнко. Вступне слово до видання зробив директор Інституту України НАНУ, академік Смолій В.А., відповідальний редактор – д.і.н. Удод О.А., автори-укладачі – д.і.н. Войцехівська І.Н. та к.і.н. Ясь О.В.

Бібліографія праць М.Ф. Дмитрієнко охоплює період із 1960 до 2006 р. Дана інформація розміщена за хронологічним принципом. У межах кожного року наукові розвідки розподілені за певними видовими рубриками: «Монографії та окремі видання», «Статті у наукових збірниках та часописах», «Розвідки в періодичній пресі», «Рецензії», «Матеріали

доповідей та повідомлень на наукових конференціях», «Статті в енциклопедичних та довідкових виданнях», «Хроніка та інформація» «Рецензування» (титульний рецензент), «Редагування», «Реферати». Окрім того, у виданні вміщені біографічна інформація про основні дати життя та діяльності М.Ф. Дмитрієнко, перелік публікацій про її наукову творчість, а також джерела з родинної іконографії.

Життєвий шлях доктора історичних наук, професора Марії Федорівни Дмитрієнко розпочався 19 березня 1935 року у місті Таганрозі Ростовської області. Вона народилася в сім'ї вчителів-словесників Федора Григоровича Дмитрієнка (1909–1968) та Євгенії Костянтинівни Охріменко (1910–1946). Як відзначив академік Смолій В.А. «Поєднання успадкованих генів стародавнього польсько-литовського роду Биховців та донських козаків-станичників своєрідно позначилося на характері, здібностях та уподобаннях дівчинки. Однак незабаром її дитинство було затьмарене воєнним лихоліттям, яке зруйнувало звичний плін життя. Марії разом з батьками довелося пережити нищівні бомбардування, поспішну евакуацію до Астрахані, а згодом до Казахстану. У 1944 р. родина приїздить у щойно звільнену від ворога Україну»²¹.

У 1944–1953 рр., Марія навчалася у Ямпільській СШ № 1 Вінницької області. У 1946 р. у тридцятишестирічному віці помирає мати Євгенія Костянтинівна, тому усі турботи про дочку взяв на себе батько – Федір Григорович. Як зазначив один із однокласників Марії, нині кандидат філологічних наук, доцент Глухівського державного педагогічного університету Генріх Степанович Ковальчук, який навчався із Дмитрієнко в старших класах; «...Марія вирізнялася серед своїх однокласниць цілеспрямованістю, старанністю у навчанні, була життєрадісною і кмітливою дівчиною, яка мало звертала увагу на нас юнаків-однокласників».

Після закінчення середньої школи дівчина, що вже встигла проявити свої здібності, свій літературний талант, успішно склала вступні іспити на історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, у якому навчалася протягом 1953 – 1958 рр. У 1956 р. Марія – студентка 3-го курсу істфаку перебувала в складі студентського загону в Кустанайському краї на Цілині. Інтенсивні університетські студії, авторитетні викладачі, неповторна атмосфера суспільних перемін хрущовської відлиги відкривали нові перспективи перед молодими істориками. Марію захопила доба європейського Відродження, вона написала свою першу наукову працю, яка присвячувалася видатному іспанському художнику – Дієго Веласкесу. Спершу її було успішно захищено як дипломну роботу у 1958 р., а у 1960 р. вийшла в світ монографія М.Ф. Дмитрієнко «Дієго Веласкес».

Але не зразу Марія Федорівна стала науковцем. У 1958 – 1960 рр. вона працювала молодшим редактором у видавництві «Політвидав України». Згодом стала завідувачкою відділу суспільних наук республіканського часопису «Наука і життя». Ця робота збагатила її корисним досвідом. У 1962 р. Марія Федорівна стає членом національної спілки журналістів України.

Із 1963 до 1965 р. М. Дмитрієнко навчалася в аспірантурі відділу історіографії та допоміжних історичних дисциплін при Інституті історії АН УРСР. Науковим керівником аспірантки став доктор історичних наук, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. Під його керівництвом Марія Федорівна пройшла ґрунтовну наукову школу і стала досвідченим істориком-джерелознавцем. 1965 р. вона достроково захистила кандидатську дисертацію, присвячену більшовицькій пресі України 1917–1918 рр. і отримала ступінь кандидата історичних наук.

У 1965–1971 рр. М. Дмитрієнко працювала на посаді наукового співробітника Інституту Історії АН УРСР. У 1967 р. за матеріалами кандидатської дисертації було підготовлено і випущено друком окреме видання. У цьому ж році вона одружилася із Олегом Олександровичем Васильєвим – полковником у відставці, заслуженим журналістом України, автором книги «Была война». У 1970 р. у них народилася дочка Ярослава, яка в майбутньому теж обрала фах професійного історика.

Наукові інтереси Марії Дмитрієнко розширюються із кожним роком, вона багато друкується у періодичній пресі, історичних збірках, пише нариси про діячів громадянської війни та робітничі династії Донбасу, про угорського революціонера Лайоша Гавро, працює над бібліографією документальних матеріалів з історії УРСР.

На початку 1970-х років дослідниця підготувала довідкове видання про Україну, яке побачило світ чотирма мовами – німецькою, англійською, французькою та іспанською. У 1975 р. вийшла друком у Москві її книга «Лайош Гавро».

М. Дмитрієнко у 1973 – 1976 рр. працювала у відділі стародруків ЦНБ АН УРСР та відділі наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР. У 1983 р. Марія Федорівна отримала вчене звання старшого наукового співробітника, а в результаті тривалих пошуків у архівах вона написала та успішно захистила у 1985 р. докторську дисертацію та отримала ступінь доктора історичних наук.

У 1986 р. М. Дмитрієнко очолила сектор історії відділу наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР та повертається до Інституту історії АН УРСР.

Розпад СРСР та проголошення незалежності України у 1991 р. дозволили повною мірою розкритися творчому таланту Марії Федорівни. Вона концентрує свої наукові інтереси та практичну діяльність на відродженні комплексу спеціальних історичних дисциплін (СІД), у 1992 – 1993 рр. плідно працює як науковий експерт-консультант у складі Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України та над державною і міською геральдикой.

У 1992 р. М. Дмитрієнко у співавторстві із В. Замлинським, Т. Балабушевичем, І. Войцехівською видають перший в Україні навчальний посібник «Спеціальні історичні дисципліни» обсягом 330 сторінок, в якому висвітлено 60 історичних дисциплін. Посібник, виходячи із нових умов розвитку української науки, став настільною книгою для викладачів і студентів історичних факультетів університетів, педагогічних інститутів, бібліотечних і музейних працівників.

У 1994 р. Марія Федорівна обрана завідувачкою новоствореного відділу Спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії НАН України, який очолювала упродовж 1994 – 2006 рр. Протягом цього часу вона підготувала багатьох молодих фахівців з боністики, нумізматики, геральдики, генеалогії, зброєзнавства, сфрагістики, фалеристики, лексикології, тим самим сприяла формуванню молодих українських джерелознавців. Серед них чотири представники із Вінниччини: Юрій Легун (генеалогія), Юрій Савчук (лексикологія), Віталій Перун (сфрагістика), Олексій Бакалець (нумізматика). Вони свого часу закінчили Вінницький державний педагогічний інститут, здобули вчені звання, продовжують займатися науковою діяльністю, всіляко підтримують зв'язки з Інститутом історії України НАН України та особисто із своїм науковим керівником Марією Дмитрієнко.

Марія Федорівна із 1994 р. є редактором-фундатором фахового видання, в якому всебічно розробляються проблеми комплексу СІД – «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». До 2008 р. під її керівництвом у світ вийшло 14 збірок СІД (переважно у двох частинах). Також під редактуванням М. Дмитрієнко поновилося видання спеціалізованого збірника «Історико-географічні дослідження в Україні», в якому вміщуються цінні студії з історичної географії та картографії. До кінця 2007 р. видруковано 10 збірок наукових праць, що є важливим здобутком вченої.

На рубежі ХХ – початку ХХІ ст. за активної участі вченої підготовлено й опубліковано низку фундаментальних праць: «Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т.» (К., 1996), «Гроші в Україні: факти і документи» (К., 1998), написану М. Ф. Дмитрієнко у співавторстві із В.А. Ющенко, В.М. Литвином та Н.Яковенко, «Все про Україну: У 2 т.» (К., 1999), «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (К., 2000), «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (К., 2004).

За великі наукові заслуги перед Україною М.Ф. Дмитрієнко у 1995 р. отримує почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України, у 1998 р. – звання академіка Міжнародної слов'янської академії наук, у 1999 р. – стає лауреатом Державної премії України в галузі

науки і техніки, у 1998 р. її нагороджено Орденом княгині Ольга III, у 2004 р. II та у 2007 р. I ступенів. Марія Федорівна на сьогоднішній день є єдиною жінкою науковцем із 61 інституту НАН України, яка стала повним кавалером Ордена княгині Ольги.

Ми по праву пишаємося нашою землячкою, визнаним в Україні істориком та науковцем. Такій високій активності та працездатності вченої можна лише по доброму позаздрити. Людина веселої вдачі, цілеспрямована, багатогранна, енергійна, уважна, чуйна, розумна, є дуже простою у повсякденному спілкуванні, готова завжди прийти на допомогу, розрадити, підтримати.

Приємно відзначити той факт, що незважаючи на велику зайнятість і проживання в м. Києві понад 50 років, М.Ф. Дмитрієнко ніколи не забуває про своїх земляків, часто надає методичну та практичну допомогу у підготовці до видання збірок науково-практичних конференцій, які проходять на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, Вінницького обласного краєзнавчого музею, обласної наукової бібліотеки імені Тімірязєва, друкує свої наукові статті у цих збірках. Зокрема, у 1993 р. в «Подільській старовині» (Вінниця) опубліковано статтю М. Дмитрієнко «Дивовижний світ червоних коралів: добре намисто у спадщину»²², а в збірнику матеріалів I міжрегіональної науково-практичної конференції «Історична та літературна спадщина М. С. Грушевського» (Бар, 2005) видрукувані дві розвідки вченої – «Доба Української Народної Республіки. Карбованці і гривні у грошовій системі держави»²³ і «Дизайн та елементи захисту державних грошових знаків УНР (1917– 1918 рр.)»²⁴.

15 травня 2008 р. Марія Федорівна була в ролі наукового редактора збірки матеріалів I Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Бар. Барська земля – кризь призму століть», присвяченій 607-річниці м. Бара та 85-річниці з часу створення Барського району Вінницької області²⁵, а 10 червня 2008 р. вчена виступила на підтримку барських науковців на засіданні клубу національних святинь України в м. Києві на тему «Історія малих міст України. м. Бар Вінницької області»²⁶.

Отже, Марія Федорівна Дмитрієнко належить до тих особистостей, які прожили цікаве, активне життя, часто із трагічними сторінками, досягли значних наукових висот, продовжують служити нашій науці та є прикладом для нових поколінь істориків і науковців.

-
1. Коваленко Л. Автор – моя дочка / Л. Коваленко // Вінницька правда. – 1966. 8 квіт. – № 82. – С. 2.
 2. Вярдо Ш. Обговорюють українські та грузинські історики / Ш. Вярдо // Літературна Україна. – 1969. – 13 черв. № 45 (2641). – С. 2.
 3. Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації М. Ф. Дмитрієнко / Ю. Пінчук Ю. // Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 160.
 4. Моргун Т. Борги наші: Науково-практична конференція «Просвіти» на Слобожанщині / Т. Моргун // Культура і життя. – 1993. 27 берез. – № 8 (3389). – С. 2.
 5. Моргун Т. Така собі вартість / Т. Моргун // Культура і життя. – 1994, 3 груд. – № 44. – С. 4.
 6. Кочевська Л. У серці нашому свято, любов... / Л. Кочевська // Українське слово. – 1996. – 12 верес. – № 36 (2836). – С. 12.
 7. Маркітан Л. Жінка. Історик. Журналіст / Л. Маркітан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук праць (На пошану М. Ф. Дмитрієнко). – К.: НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1997. – Ч.1. – С. 6–15.
 8. Пам'яті великої поетки (виступ М. Дмитрієнко на громадському вшануванні пам'яті видатної української поетки, громадської й політичної діячки Олени Теліги, 21 лютого 1997 р., Бабий Яр // Українське слово. – 1997. 27 лют. – № 9. – С. 6.
 9. Войцехівська І. Н. Дмитрієнко Марія Федорівна / І. Войцехівська // Джерелознавство історії України: Довідник. К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – 1998. – С. 165.
 10. Великий герб України проектували вінничани // 33 канал (Вінниця). – 2000, 13 лип. № 28 (455). – С. 2.
 11. Брега Г. Дмитрієнко Марія Федорівна / Г. Брега // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Вип. 1. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1998. – С. 89.

12. Дмитрієнко Марія Федорівна // Історія України (К.). – 2000. – № 48 (208). Груд. – С. 2.
13. Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник. К.: Вид-во „Фенікс», 2001. – С. 124–125.
14. Дмитрієнко Марія Федорівна // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Т. 1. – Київ-Кам'янець-Подільський, ВСК. – 2003. – С. 62– 63.
15. Дмитрієнко Марія Федорівна // Жінки-вчені Києва. – К., 2003. – С. 164.
16. Юсов С. Дмитрієнко Марія Федорівна / С. Юсов // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія: «Українські історики». Вип. 2, 4. 1. К.; Львів: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 101– 102.
17. Дмитрієнко Марія Федорівна // Кияни: Біографічний словник. – К.: Фенікс, 2004. – С. 119 (фото).
18. Хто є хто в Україні. (7000 біографічних довідок). – К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. – С. 233.
19. Дмитрієнко Марія Федорівна // Інститут історії України Національної Академії наук України 1936–2006. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006. – С. 533 – 534.
20. Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка // Вступне слово до видання академ. Смолій В. А., відп. ред. д.і.н. Удод О. А., автори-укладачі – д.і.н. Войцехівська І. Н., к.і.н. Ясь О. В. – К., 2007. – 168 с.
21. Там само. – С.6.
22. Дмитрієнко М. Ф. Дивовижний світ червоних коралів: добре намисто у спадщину // Подільська старовина (На пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отомановського). – Вінниця, 1993. – С. 419–422.
23. Дмитрієнко М. Ф. Доба Української Народної Республіки. Карбованці і гривні у грошовій системі держави // Історична та літературна спадщина М.С. Грушевського. Зб. матеріалів І міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С. 65–78.
24. Дмитрієнко М.Ф. Дизайн та елементи захисту державних грошових знаків УНР (1917– 1918 рр.) // Історична та літературна спадщина М.С. Грушевського. Зб. матеріалів І міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С. 78–85.
25. Бар. Барська земля – крізь призму століть //Зб. наукових праць І міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – 448 с.
26. Меснянкін Є.Й. Місто Бар – у клубі національних святинь України / Є.Й. Меснянкін // Барчани. – № 24 за 13 червня 2008 р. – С. 12–13.

Підпільники та партизани Барщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941– 1945 рр.

У цьому році, 15 вересня, 2012 р. мешканці України, зокрема й Бара, відзначили 70-річчя з часу створення Українського штабу партизанського руху. Автор статті робить спробу узагальнити вже відомі та нові факти з історії партизанського та підпільного руху на території Барщини та в її околицях у 1941-1944 рр.

Безперечно, радянський та національний рух Опору в роки фашистської окупації був одним із важливих чинників у здобутті перемоги над гітлерівською Німеччиною та її сателітами. Разом з тим, варто зазначити, що рух Опору він часто носив суперечливий характер, і це послаблювало його можливості та авторитет серед українського народу.

Серед праць, присвячених партизанському та підпільному рухові, які змінили погляд радянської історіографії на дану проблему, належать праці українських істориків В. Косика [9], О. Субтельного [15], В. Литвина [11]. Уцілому є багато історичних праць та мемуарів [8; 14; 18; 21] про найважливіші операції партизан та підпільників на території України в роки війни, цікава інформація про Героїв Радянського Союзу – уродженців тієї чи іншої області [19], але фундаментальних наукових досліджень про ті чи інші регіони України є обмаль.

Краєм партизанської слави є Вінниччина. Тут в роки ВВВ діяло два підпільних обкоми партії, 10 партизанських загонів, 6 партизанських з'єднань, десятки підпільних організацій і груп. 19,3 тисяч партизан та підпільників на території області знищили понад 34 тисячі німецьких та румунських солдатів, офіцерів та поліцаїв, пустили під укіс 265 ешелонів з

живою силою і технікою, висадили у повітря 369 залізничних і шосейних мостів, знищили 1500 автомашин ворога, врятували від вивезення до Німеччини тисячі молодих людей [3].

Із 120 Героїв Радянського Союзу, уродженців Вінниччини, трьом підпільникам і партизанам було присвоєно посмертно це високе звання – Івану Бевзу – секретарю Вінницького міського партії, керівнику підпілля, Лялі Ратушній – зв'язківцю-підпільниці, Петру Волинцю – комісару партизанського з'єднання імені В. Леніна, який підірвав себе і ворожих солдатів останньою гранатою [1].

Окремим сторінкам партизанської слави в м. Барі та його околицях присвятили свої наукові розвідки відомі на Вінниччині дослідники-красзнавці: І. Барладин, А. Гонтмахер, М. Йолтуховський, В. Прядун, О. Гуліватий Б. Любуня, А. Сторожук, А. Лисий, О. Мамай, Є. Меснянкін, О. Бакалець, А. Подолинний. На жаль, окремого фундаментального видання з даної проблеми немає. Автор даної статті робить спробу узагальнити вже відомі та нові факти з історії партизанського та підпільного руху на території Барщини та в її околицях.

22 червня 1941 р. розпочалася війна, а вже 16 липня німці окупували Барський район та м. Бар. На окупованій території німці встановили новий порядок. Крали, знущалися, вбивали невинних цивільних людей та військовополонених червоноармійців.

У нашому розпорядженні є немало документів, котрі проливають світло на незліченні звірства фашистських загарбників у роки окупації на території краю. Ось один такий акт, який склав і підписав голова районної комісії по розгляду злодіянь німецько-фашистських загарбників у Барському районі К. Д. Гресь; член комісії М. І. Мещук уповноважений обкому КПУ Ю.Р. Кошевий. У ньому зазначається, що у період окупації з липня 1941 року по березень 1944 року німецько-фашистські органи використовували різноманітні засоби знищення людей. Усього в районі було знищено 7500 цивільних людей, 4700 військовополонених, 96 підпільників та партизан [13]. Особливо масовими були розстріли в місті Барі, містечку Ялтушкові, оскільки в даних населених пунктах проживало багато єврейського населення.

На території району у 1941– 1942 рр. було створено 2 єврейських гетто. Так, у наказі № 21 голови Барської Районної управи Конвеприка від 15 грудня 1941 р. зазначалося:

1. Жидівське населення Барського району з 20 грудня ц. р. розміщується в ізольованих місцях (Гетто) м. м. Бару та Ялтушкові.

2. Жидівське населення пунктів району повинно до 20 грудня переселитись до м. Бару та Ялтушкова (куди буде зручніше)...

5. Усьому жидівському населенню району у зв'язку з переходом у Гетто, забороняється руйнування житлових та нежитлих приміщень, які вони залишають.

6. Українському населенню, що живе в місцях, які відведені під Гетто, звільняти свої приміщення і з'явитися до житлового відділу Районної управи для одержання іншого приміщення.

8. На органи безпеки м. Бару та в районі покладено відповідальність та організацію вищезгаданого міроприємства та застереження від грабунків [17].

Розстріли проводили в різних місцях: у полі, ярах, лісах, вибалках та інших. Групи заковували на місцях розстрілів. Особливо характерні були єврейські погроми в серпні-жовтні 1941 року та на початку 1942 р. в м. Барі і Ялтушкові.

Населені пункти були оточені та проведені облави. Затриманих виводили і розстрілювали, тіла звозили до спільної могили. Усі зазначені факти розстрілів підтверджуються актами виконкомів сільських рад і додатком до них списків розстріляних. Але особи багатьох (близько 3690 чоловік) встановити не вдалося, тому що вони були мешканцями того чи іншого пункту тимчасово.

У 1942 – 1943 рр. фашисти замучили в м. Барі 28 підпільників, на Балках в концтаборі – 700 чоловік, у Верхівці – 37, Журавлівці – 13 чоловік у німецьку неволю було відправлено з Бара 1200 чоловік, з Балок – 26, з Біличина – 105, з Гармак – 143, Козарівки – 41, Шпирок – 50, Журавлівки – 113 [3].

Мирне населення не могло з цим змиритися. Відразу ж після окупації району в Барі організовується партизанський загін. Восени 1941 року виникає підпільна організація в Ялтушкові, у лютому 1942 р. з'являється підпільна організація в Барі. Підпільні групи діяли в селах Митки, Мартинівці, Верхівці, Примощаниці [2].

Першу підпільну групу у містечку Ялтушкові організували у жовтні 1941 р. інженер цукрового заводу В.С. Банос, агроном О. Ф. Ченчик і бухгалтер кооперації Г. С. Кришталь. Потім в їхню групу включилися робітники і службовці, найбільше учителів місцевої школи та медпрацівників. Очолював групу В. С. Банос. У нього на квартирі був радіоприймач.

У квітні 1942 р. в Ялтушкові була створена ще одна підпільна група під керівництвом директора школи І. М. Щербацького, яка поширювала свої зв'язки із с. Гулі та іншими селами. В лютому 1943 р. обидві групи встановили між собою зв'язок і далі координували свої дії проти окупантів спільно. У травні 1942 р. учитель М. Гринник та лейтенант П. Кривда створили підпільну групу у с. Примощаниці, яка поширила свою діяльність на с. Мартинівку, Верхівку, Митки, Матійків, Трудолюбівку. Трохи пізніше у Матійківському лісі відбулася таємна міжрайонна нарада представників Барського, Жмеринського та Шаргородського районів для координації спільних дій [2]. В лютому 1942 р. створюється підпільна група в м. Барі, а в червні – підпільний штаб, до якого ввійшли С. Козловський, Г. Колесніченко, Л. Гуменний, В. Банос та К. Шкарлет.

Ще на початку війни молодому учителю В. Вільчинському було дано партійне доручення організувати партизанський загін. Через велику кількість військ та жандармів і поліцаїв, які перебували на території Барщини, йому це зробити не вдалося у 1941 – 1942 рр. Влаштувавшись лісником у с. Бригідівка В. Вільчинський разом із Р. Чулковим в лютому 1943 р. створюють в с. Гармаках підпільну групу, а в подальшому невеликий партизанський загін. Першою стала їх операція по розгрому карателів на Говорівському кінному заводі Віньковецького району Кам'янець-Подільської області, в результаті якої було знищено десятки фашистів, забрано зброю та в загін влилося багато військовополонених, які працювали на кінному заводі. Місцем дислокації загону став Конищівський ліс. Так виник партизанський загін «Червоний Наддністріянець», який після об'єднання із диверсійною групою Соболева (була заслана у Волковинецькі ліси в кінці 1943 р. Українським штабом партизанського руху) у велике партизанське з'єднання [2].

Перед війною першим секретарем Барського районного комітету партії був А.Ф. Маняк. Він залишився теж для організації в районі підпільної та партизанської боротьби. Але його невеличкий партизанський загін з 15 чоловік в першій же сутичці із ворогами був розгромлений. А. Маняку вдалося перейти фронт та влитися до лав Червоної армії. Згодом його викликали до Москви і призначили начальником штабу Вінницького партизанського з'єднання, яке тоді дислокувалося в білоруських лісах. У травні 1943 р. капітан А. Маняк, долетівши зі своєю групою до розташування свого з'єднання і стрибнувши з літака, загинув: не розкрився парашут [16].

Руху опору на Вінниччині доводилося боротися в дуже складних умовах.

По-перше, Барський район в серпні 1941 р. було розділено на німецьку та румунську зони окупації по лінії річок Рів та Лядова. Південна частина Вінницької області, в тому числі частина Барського та Копайгородського районів, відійшла до румунської зони окупації «Трансдністрії» з центром у м. Одесі, а північна частина разом із м. Бар – до «Рейхскомісаріату Україна» з центром у м. Рівному. Далі смуга кордону йшла по р. Рів аж до впадіння її в р. Південний Буг. Німецька частина Барського району була включена в склад Кам'янець-Подільської області. На ній було утворено Барський округ, в який входили населені пункти Муровано-Куриловецького та Яришівського районів.

В румунській зоні було утворено два райони (претури): Барський з центром на ст. Бар і Копайгородський. У селах почали діяти сільські управи – примарії, під керівництвом місцевих поліцаїв. У більшості сіл району, особливо в прикордонній зоні, були розташовані румунські та німецькі військові підрозділи від 30 до кількох сот солдатів та офіцерів.

По-друге, есесівці, гестапо, поліцаї докладали усіх зусиль щоб знищити партизанські загони і підпільні групи. Під Вінницею біля села Коло-Михайлівки знаходилась польова ставка Гітлера «Вервольф» фашистам була небажана присутність підпільних груп і партизанських загонів на території Вінницької області .

По-третє, перші партизанські загони та підпільні групи виникли самостійно, тому що із 3500 загонів і груп, створених у червні-липні 1941 р. на території України до кінця першого року війни залишилося лише 22 [1]. Пізніше із осені 1942 р. налагоджуються їх зв'язки із диверсійними групами, скинутими із «Великої землі», та з Українським штабом партизанського руху на чолі із Т. Строкачем. У 1943 та 1944 р. під його керівництвом розгортається на Поділлі масовий партизанський рух.

Для боротьби з партизанами були мобілізовані всі карні органи, провокатори, мережу таємні агентів гестапо. Вони викривали і знищували учасників збройного опору. Впали смертю героїв П. М. Гапонов, В. С. Банос, Т. П. Сідлецька, А. К. Фольберк та інші. Тільки у грудні 1942 р. – на початку 1943 р. було розстріляно 96 підпільників. А всього за час окупації загинуло 150 бійців Барського підпілля [3]. Серед загиблих також були закатовані в застінках Жмеринського гестапо барські підпільники Микола Гринник, Костя Андріяш, Марія Загребельна, Микола Шелінін. За зв'язок із партизанами вороги стратили колишню ланкову, члена Всеукраїнського Виконавчого комітету П. Я. Бугу [16].

Але задушити волелюбний український народ німцям не вдалося.

У 1943 році партизанські загони активізують свою діяльність. На початку серпня 1943 р. розпочався Перший рейд Вінницького партизанського загону під командуванням Я. І. Мельника і комісара Д. Т. Бурченка по Поділлу. Проведено 16 бойових операцій, пройдено 1500 км. Так, 31 грудня 1943 р. загін В. Ф. Слюсаренка в складі 45 партизанів, переодягнених у німецьку форму, влаштував засідку на Барському шосе в районі с. Пултовець і Демидівського лісу. Було атаковано і повністю спалено колону із 50 автомашин, 4 мотоцикли і 12 тонн пального. У двогодинному бою, загинуло 220 фашистів. Потім партизани непомітно зникли в лісі. На півдоби було зупинено рух на цьому шосе, де зібралось близько семисот машин з солдатами і вантажем.

Вдала операція все ж коштувала партизанам трьох убитих і двох поранених. Полягли тут командир взводу Омелян Лисенко та німець-антифашист Генріх Шаубе, які першими зупинили ворожу колону. Озвірілі фашисти вилили всю свою злість на мирне населення Пултовець, заарештувавши всіх чоловіків села і розстріляли їх на місці бою [7].

У ніч на 15 лютого 1944 р. три загони партизанського з'єднання мали здійснити диверсії на залізничних станціях Немерче та Вендичани, а також на шосейній дорозі Могилів-Подільський-Вінниця. Два мости на шосейній дорозі спалив загін ім. Чапаєва. Підступи до станції Вендичани охороняв численний ворожий гарнізон, і партизани загону ім. Суворова не стали її штурмувати. На станцію Немерче партизанів загону ім. Щорса, який переважно складався із жителів Барського району, провів житель села Сліди. Подолавши близько двох десятків кілометрів польового бездоріжжя вершники наблизились до станції. Спішившись в яру попрямували до залізничної будки. Знешкодивши охоронника і захопивши стрілочника, група партизан, частина яких була переодягнена в німецьку форму, попрямувала до вокзалу. Без пострілів захопили чотирьох вартових, а сплячих ворогів обеззброїли в приміщенні. Вивівши з ладу прилади зв'язку й іншу апаратуру, месники замінували ділянку залізниці, де незабаром й підірвався ешелон противника.

Партизанська розвідка тоді зробила спробу проникнути в Бар, але була обстріляна ворогами на Лисій горі біля теперішнього с. Гайового. Загинув один партизан, якого захоронили в с. Явтухах. Пізніше, 22 лютого, біля с. Матейкова партизанський загін знищив 78 ворожих солдатів, взяв у полон трьох фашистів, захопив у ворога 39 гвинтівок 5 автоматів 2 ручних кулемети 34 гранати понад 500 патронів і 37 підвід [6].

8 березня біля с. Верхівки Барського району відбувся жорстокий бій партизанського з'єднання з німецько-румунськими військами. Партизани знищили понад 500 фашистів та 37 захопили в полон. Наступного дня для штурму Верхівки ворог висадив на станції Копай з

двох ешелонів понад дві тисячі піхотинців і кіннотників. Крім того, сюди було підтягнуто шість танків і артилерію.

У цей час диверсійна група пустила під укіс поміж станціями Бар і Митки військовий ешелон, який ішов на допомогу ворогу до ст. Копай. Загибло сотні ворогів, на багато метрів була розкидана по лісі бойова техніка, зброя та боєприпаси. Пізніше, влітку–восени 1944 р., після визволення в березні Барського району, в с. Терешки за наказом радянської влади місцеві селяни зібрали десятки підвід із німецькою зброєю та боєприпасами і висипали їх у ставок та рівчаки поблизу села. Залишки зброї, запасних частин до автоматів, кулеметів, зеніток, знешкоджені боєприпаси завдяки місцевим красзнавцям у 2012 р. поповнили колекцію Барського районного історичного музею.

Зберігаючи сили для диверсій, партизани під прикриттям ночі непомітно для противника залишили Верхівку і вирушили в останній етап рейду на схід до фронту Через Долиняни, Котюжани, Степанки, Конатківці.

З 28 грудня 1943 року по 26 березня 1944 р розгорнулися кровопролитні бої за визволення Вінниччини. Німці чинили шалений опір військам Червоної Армії. 20 лютого 1944 року партизани зайняли села Матейків, Трудолобівку, Павлівку, паралізували залізницю Жмеринка-Могилів-Подільський. 19–26 березня війська 18, 38, 40 армій вели бої за визволення району від фашистських загарбників. Значна частина партизанів поповнивши армійські підрозділи, брала участь у завершальних боях на території області [6].

Останні ворожі вояки, залишивши майже всю техніку на дорозі Іванівці-Бар-Ялтушків 26 березня 1944 р., ледве вирвалися з барського котла в напрямку сіл Явтухи-Женишківці сусідньої області [19].

Таким чином, підпільний та партизанський рух на території Вінниччини та Барщини зокрема, відіграли важливу роль у розгромі німецьких та румунських загарбників у роки ВВВ.

-
1. Бакалець О.А. історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. / О. А. Бакалець.– Л., 2010. – С. 410.
 2. Барладин І. М. У ті грізні роки / І. М. Барладин. – Червоний промінь. – 1983 р. за 31 жовтня.
 3. Бойчук А. У вдячній пам'яті нащадків / А. Бойчук. – Подільський край. – 2008 р. за 5 лютого.
 4. Гонтмахер А. Герой вогненого Ельтігена / А. Гонтмахер . – Червоний промінь. – 1985 р. за 19 березня.
 5. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
 6. Йолтуховський М. Рейд визволення / М. Йолтуховський. – Подільський край. – 2004. за 23 березня.
 7. Йолтуховський М., Прядун В. Весна визволення / М. Йолтуховський, В. Прядун. – Подільський край. – 1993 р. за 23 березня.
 8. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К., 1985.
 9. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів у 2-х т. / В. Косик – Т. 2. – Львів, 1998.
 10. Лисий А. З історії Барського спиртзаводу (1941– 1944) / А. Лисий // Бар. Барська земля – кризь призму століть. – Бар, 2008.
 11. Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1941) / В. Литвин. – К., 2004.
 12. Любуня Б. Вони захищали Батьківщину / Б. Любуня. – Подільський край. – 1999 р. за 8 травня.
 13. Любуня Б. Вони визволяли наш край / Б. Любуня. – Барчани. – 2005 р. за 19 березня.
 14. Строкач Т. М. Наш позивний свобода / Т. М. Строкач. – К., 1979.
 15. Субтельний О. (Історія: Україна/ О. Субтельний. – К., 1992.
 16. Подолинний А. У полум'ї Великої Вітчизняної війни / А. Подолинний. Подільський край за 5, 9 лютого 2008 р.
 17. Меснянкін Є, Бакалець О., Йолтуховський М., Нетупський Б. Бар – ключ до Східного Поділля. Історико-красознавчий нарис / Є. Меснянкін, О. Бакалець, М. Йолтуховський, Б. Нетупський. – Квідзин, 2009. – 72 с.
 18. Медведєв Д. Сильні духом / Д. Медведєв. – К., 1965.
 19. Овіяні славою імена. Герої Вінниччини. – Вінниця, 1985.

Творчі зв'язки М. Коцюбинського та М. Грушевського

(до 100-річчя від дня смерті та 150-річчя з дня народження М.М. Коцюбинського)

Автор статті зупиняється на дружніх і творчих зв'язках фундаторів української класичної літератури та сучасної новітньої історії – М. Коцюбинського і М. Грушевського, життя яких тісно пов'язане із подільським містом Бар. Значна увага в розвідці приділена літературній та епістолярній спадщині М. Коцюбинського та М. Грушевського, проблемам вшанування пам'яті і творчості нашого видатного земляка в Україні сьогодні.

12 (25) квітня 2013 р. вся прогресивна громадськість України та світу відзначила 100-річчя з дня смерті видатного українського письменника і громадського діяча Михайла Коцюбинського (1864–1913). У вересні 2014 р. виповнилося 150 років від дня його народження. Михайло Михайлович народився 5 (17) вересня 1864 р. у м. Вінниці. Весною 1874 р. Михайло разом зі своєю родиною переїхав до м. Бара, де спочатку брав приватні уроки в місцевого вчителя Я. Богачевського, а з вересня наступного року навчався в третьому класі Барської початкової школи. Одноліток майбутнього письменника М. Морейніс у своїй публікації «З школярських літ» згадує про десятирічного Михайла: «Вчився він добре, був дуже уважний і старанний. Знав завжди лекції краще за нас усіх, був узагалі зосереджений та серйозний не на свої літа» [1, с. 429].

Письменник про барський період свого життя в листі до літературознавця М. Мочульського згадував: «Хоч в нашій родині усе жили українські традиції та національна свідомість прийшла до мене аж на 12-му році життя. Сталося се так. Коли я скінчив 11 літ, я сильно закохався у 16-літню дівчину. Щоб бути гідним своєї коханої, яка не дуже звертала увагу на адорацію дитини, я поклав собі зробитися великою людиною і накинувся на книжки. Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробили на мене Марко Вовчок, а потому Тарас Шевченко. Вже тоді я почав складати вірші і писати повісті...» [2, с. 29].

Сім'я Коцюбинських винаймала один із найкрасивіших будинків у центрі Бара поблизу старовинної фортеці та Свято-Успенської церкви. На жаль, сьогодні цей будинок напівзруйнований та стоїть пустою, хоча громадськість міста і Барського району неодноразово робила спроби зібрати кошти на реставраційні роботи й відкрити музей нашому всесвітньо відомому землякові. Питання про виготовлення кошторисної документації та відновлювальні роботи активно обговорювалися на I та II Міжнародних конференціях в Барі у 2008 та 2010 рр., на сесії районної ради, на численних круглих столах і засіданнях громадської організації «Відродження спадщини» [3; 4; 5].

Не зважаючи на зусилля громадськості, з листопада 2011 р. згідно рішення Барської міської ради, будинок М. Коцюбинського та прилегла територія площею 0,45 га передані у безстрокове користування Браїлівському жіночому монастирю.

Будинок-музей М. Коцюбинського в Барі у 60-х роках ХХ ст.

Із вересня 1876 до 1880 року М. Коцюбинський навчався в Шаргородському духовному училищі, але з м. Бар не поривав. Як засвідчує професор А. По долинний, «там залишилася жити його родина, звідти до нього приїздила його любляча мати. Батько лише через рік був звільнений із посади поліцейного наглядача у Барі» [7, с. 30]. Михайло згодом навчався в духовній семінарії у Кам'янці-Подільському, де зблизився з народовольською молоддю. У 1882 р. він був заарештований, але незабаром звільнений. Повернувшись до Вінниці, не зміг через національні переконання вступити на державну службу і змушений був заробляти на життя приватними уроками. Із 1886 р. за М. Коцюбинським було встановлено таємний поліцейський нагляд, який не припинявся протягом всього його життя.

Пізніше, у 1890 р., він виїхав до Львова, де познайомився з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом, М. Грушевським. У львівських журналах «Дзвінок», «Діло», «Зоря» почали друкуватися його перші літературні твори: «Наша хата» (1890 р.), «Причинок до біографії Шевченка» (1891 р.), «Шевченкова могила» (1891) та інші [8, с. 360]. У 1891 р. при Вінницькому реальному училищі Михайло Михайлович склав іспит на народного вчителя, деякий час учителював у с. Лопатинцях (тепер Муркуриловецького району), збирав фольклорний матеріал. Через переслідування поліції був змушений залишити вчителювання. У 1893 р. Коцюбинському вдалося знайти роботу у філоксерній комісії. У 1893 – 1897 рр. він працював у Бессарабії та Криму. Із 1897 р., залишивши роботу в комісії, разом зі своєю сім'єю переїхав у Чернігів. Деякий час працював у редакції газети «Волинь», із 1909 р. – статистом у земській управі [9, с. 360].

У 1906 – 1908 рр. М. Коцюбинського обирають головою товариства «Просвіта». Для громадськості Чернігова він влаштовував вечори, присвячені Т. Шевченку, театральні вистави, читання лекцій з історії та літератури, згуртовував навколо себе молодих українських письменників, проводив літературні вечори – так звані «суботи».

Хворий на астму і серце, Коцюбинський був змушений декілька разів виїжджати на лікування за кордон, зокрема в Італію, Австрію, Швейцарію. У 1911 р. з ініціативи М. Грушевського Товариство прихильників української науки і штуки встановило для М. Коцюбинського довічну пенсію, що дало можливість письменникові залишити службу і зайнятися літературною діяльністю. Із жовтня 1912 по січень 1913 р. він лікувався в Києві. Помер Михайло Михайлович у Чернігові 12 квітня 1913 р. Похований на Болдиній горі [10, с. 361].

У фондах Барського районного історичного музею (відкритий у 2013 р.) нещодавно з'явився цікавий документ – художньо-літературний журнал «Новая иллюстрация» (С.-Петербург), у якому за 8 (21 травня) 1913 р. надрукований некролог із портретом М. Коцюбинського. Під портретом читаємо: «Недавно скончался известный украинский писатель М. М. Коцюбинский, пользовавшийся громадной популярностью в Малороссии. Его рассказы переведены не только на русский и польский, но так же на французский,

итальянський, німецький, японський і норвезький мови» [11, с. 119.]. Ця публікація ще сто років тому засвідчила зростаючу популярність у світі нашого славетного земляка.

Некролог та ювілейна монета України, присвячені М. Коцюбинському

Важливою сторінкою в житті та творчості М. Коцюбинського стало знайомство та подальша велика дружба з автором магістерської дисертації «Барське староство. Історичні нариси XV–XVII ст.» (1894 р.), десяти томної «Історії України-Руси», «Ілюстрованої історії України», «Історії української літератури» в 6-ти томах істориком М.С. Грушевським (1866–1934), пам'ятник якому в 2001 р. встановлено в центрі м. Бара.

Мені випала нагода ознайомитися зі змістом деяких листів М. Грушевського до М. Коцюбинського (вони зберігаються у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського), з працями Й. Куп'янського «Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського», В. Гориня «Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського», з окремими листами М. Коцюбинського до М. Грушевського, які знаходяться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України та в Центральному державному історичному архіві України в Києві.

Безперечно, взаємини цих двох діячів національної культури – найвидатнішого вченого-історика М. Грушевського і найбільшого новатора-прозаїка М. Коцюбинського в його найважчий «чернігівський період» – важлива сторінка в історії української духовності кінця XIX – початку XX ст. Ці взаємини засвідчують велике єднання світочів нашої духовності, сердечну приязнь і глибоку взаємоповагу професора-історика і майстра літератури. Водночас вони розкривають значення діяльності та творчості кожного для української культури, національного самоусвідомлення народу, формування української національної ідеї серед передової української інтелігенції.

Хочу виділити деякі загальні моменти із окремих листів, наголосити на суттєвому, зробити деякі узагальнюючі характеристики, зацитувати деякі із них. Співпраця і переписка між М. Грушевським та М. Коцюбинським тривала із 1908 до 1913 р. Вони пов'язані співпрацею в журналі «Літературно-науковий вісник», із участю в національно-визвольного руху на Наддніпрянській Україні, обранням у 1908 р. М. Грушевського головою Товариства українських поступовців.

М. Грушевський як виразник провідних ідей національного руху, організатор видавничої справи, знавець джерел з історії української історії та літератури глибоко усвідомлював значення Коцюбинського – письменника, розумів місце його творчості в контексті національному і європейському, а тому постійно запрошував до співпраці, рекомендував йому свою "літературну продукцію сконцентрувати у «Віснику».

Відомий історик також спонукав М. Коцюбинського до активної публіцистичної праці, усвідомлюючи її значення в суспільному житті України, просив надсилати статті на суспільні та літературні теми, рецензії, нариси про українських культурних діячів. Завдяки, власне, цій співпраці, в "Літературно-науковому віснику" і зав'язалося їхнє тривале листування, яке продовжувалося до останніх років життя М. Коцюбинського і яке сприяло публікації оповідань і новел письменника: «Intermezzo» (1908 р.), «Коні не винні» (1912 р.)

повісті «Fata morgana» (1910 pp.); пройнятих високим гуманізмом і поезією творів останніх років: «Тіні забутих предків» (1911), «На острові» (1913), «Хвала життю» (1913 р.).

Зустрічі двох велетів думки сприяють великій приязні між ними, що переростає в щирю дружбу, взаємоповагу, глибоку стурбованість проблемами один одного. Так, зокрема, з боку М. Грушевського це була постійна турбота про матеріальне становище Михайла Михайловича, фінансова підтримка його, виплата гонорарів, призначення допомоги від Товариства прихильників української літератури для лікування письменника на півдні.

Коцюбинський М. зі свого боку схвально поставився до літературних спроб М. Грушевського, радів виходові у світ «Ілюстрованої історії України» (на початку 1913 р.) – «новорічного подарунку народові», чекав появи чергового тому «Історії України-Руси» М. Грушевського [12, с. 438].

Із листів М. Грушевського до М. Коцюбинського довідуємося про сприяння історика в публікації в «ЛНВ» першого вірша П. Тичини «Ви чуєте, як липа шелестить», про справи часописів, що виходили за участю М. Грушевського.

Грушевський М. цікавиться суспільним і культурним життям Чернігова, справами видавництв, перекладачів, меценатів, обговорює з М. Коцюбинським плани можливої співпраці з російськими журналами «Мисль» і «Современник».

Саме в листах до М. Коцюбинського М. Грушевський щиро ділиться з письменником своїми роздумами про суспільного життя в Галичині, про подолання "тяжкої полоси" в його житті. Спокійний, виважений стиль листів тепер змінюється на більш збуджений, імпульсивний.

У цей період М. Коцюбинський був уже важкохворий і потребував постійного лікування. М. Грушевський переживає за стан здоров'я українського письменника і завжди хвалив "гадку про лікування на півдні", в Італії; радив брати тривалу відпустку, радів, коли Михайло Михайлович одужував.

Михайло Коцюбинський також у своїх листах просить Грушевського берегти сили, шанувати своє здоров'я, бо «се є скарб приватний»: «Будьте здорові і сильні, щоб бадьоро двигать працю, на яку Ви тільки здатні у нас» (із листа 12. 01. 1911 р.).

Багато місця в листуванні займає тема Криворівні (Станіславщина), куди саме Грушевський і Гнатюк постійно запрошували на відпочинок Коцюбинського, якого давно тягнуло «в гори, до гуцулів». Відвідавши цей чарівний закуток Гуцульщини, що приваблював письменника «спокоєм, добрим повітрям, красою», він згодом зізнається: «Криворівня мене так зачарувала, що я цілий рік тільки й марив про неї, навіть у сні бачив її (з листа від 2. 07. 1911 р.); «я все живу згадками з Криворівні, де зазнав так багато хорошого і од людей, і од природи» (з листа від 4. 06. 1911 р.) [13, с. 439]. На нашу думку, «Тіні забутих предків» – це данина великого майстра-живописця гуцулам, і їх традиціям, і живописній українській природі.

Влітку 1912 р. М. Грушевський і М. Коцюбинський востаннє разом відпочивали в Криворівні: обмінювались думками, планами, вели щирі розмови, але не втамували потреби спілкування. М. Грушевський згодом напише: "Мені тепер дуже прикро, дорогий Михайле Михайловичу, що живучи так близько, так мало бачилися разом і вже не знати, чи будемо мати сю нагоду" (із листа від 10. 08. 1912 р.) [14, с. 439].

Листи Грушевського закінчуються сердечними привітаннями і щирими побажаннями сім'ї, поздоровленнями від його дружини Марії Сильвестрівни, запрошеннями до себе в гості. Нагода така трапилася восени цього ж року, але вже в Києві, у клініці, де лежав тяжко хворий Михайло Михайлович, його кілька разів відвідав Михайло Сергійович. Але тепер розмови були іншими.

Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського носять переважно діловий характер, переповнені інформацією про організаційні справи, побут; у них піднято багато важливих політичних і громадських питань, проблем культури і літератури. Саме листування для обох було великою приємністю, своєрідним духовним взаємозбагаченням.

Ось зміст одного з листів, написаний істориком 10.10.1910 р.:

«Дорогий Михайло Михайлович! Ваше довге мовчання починає мене непокоїти. Як ваше здоров'я, Ваші заняття і Ваші плани? Треба приступити до друку Ваших оповідань; кілька разів питав Лаврова, чи він умовився з вами щодо порядку оповідань і титулів, але не знаю і по нинішній день. Напишіть мені скоренько, в якому порядку мають йти оповідання і чи будуть які зміни проти друкованого тексту. Чи, може, Ви передали справлений текст Лаврову? Друкувати будемо в Петербурзі, – Мойка, 54, друкарня училища глухонімих. Щирий привіт усім Вашим!

Ваш щирий М. Грушевський») [15, с. 462].

В іншому листі, написаному у Львові 5. 05. 1911 р., Грушевський пише:

« Дорогий Михайло Михайлович!

Дуже дякую Вам за другий том, одержаний нами на виїзді з Києва. Не знаю, чи одержали Ви обіцяну брошуру, котру я Вам вислав незадовго перед тим. Буду вас просити для плану «Л. Н. Вісника» на 1-ге півріччя написати мені титул Вашого оповідання, а також сповістити, коли його можна більше-менше сподіватися. Передайте наш привіт Високоповажній родині Вашій та Іллі Людвиговичу. Щиро Вам прихильний М. Грушевський» [16, с 464].

Із цих листів зрозуміло те, що адресати високо цінували й поважали один одного: літературний талант і новаторський стиль М. Коцюбинського; надзвичайну працездатність, аналітичний розум та світогляд М. Грушевського. Грушевський писав Коцюбинському, завжди пам'ятаючи про його місце в українській літературі й високо цінуючи його творчий смак. Коцюбинський бачив в особі Грушевського найбільшого історика України, який поряд із науковою працею займався публіцистичною, культурно-освітньою та громадською діяльністю. Листи цих великих Українців розширюють наші знання про славні постаті української науки і літератури, вони ще раз повертають нас у період українського суспільного життя на межі ХІХ – ХХ ст. Поза сумнівом, переписка М. Грушевського і М. Коцюбинського дає можливість детальніше відтворити громадські та культурні їх стосунки, уточнити окремі деталі життєвого і творчого шляху історика і письменника з точки зору історії повсякденності, усвідомити їх велич і значення для сучасної української історії та літератури, для сучасних та майбутніх поколінь.

Твори М. Коцюбинського вивчаються в школах та вишах України, його іменем названо Вінницький державний педагогічний університет, праці письменника перекладені мовами майже 100 народів світу. За його оповіданнями і повістями створено кінофільми «Коні не винні» (1956 р.), «Кривавий світанок» (1956 р.), «Дорогою ціною», (1957 р.), «Тіні забутих предків» (1967 р.), відкрито літературно-меморіальний музей письменника у Вінниці (1927 р.), Чернігові (1934 р.), Барі (1964 р.), встановлено десятки пам'ятників та бюстів у Вінниці, Чернігові та інших містах України.

Велику цінність для дослідників спадку нашого земляка, усіх подолян та гостей міста Вінниці становлять фонди Вінницького літературно-меморіального музею-заповідника, які нараховують 9 тис. одиниць збереження. Тут є прижиттєві видання творів М. Коцюбинського, їх переклади, спогади сучасників, архівні матеріали, предмети побуту, етнографії. Зібрано колекцію ілюстрацій українських майстрів пензля до творів Коцюбинського – І. Їжакевича, В. Касіяна, І. Білонова, Т. Якутовича, М. Бурачека. Щороку музей відвідує близько 30 тис. чоловік [17, с. 2].

Робочий кабінет письменника у Вінниці Експозиція Барського районного музею

Важливою сторінкою в історії нашого краю стало відкриття музею письменника у Вінницькому державному педагогічному університеті імені М. Коцюбинського, який у жовтні 2012 р. відзначив своє 100-річчя [18]. У 2013 р. в Барському районному історичному музеї відкрито нову експозицію, присвячену життю та творчості М. Коцюбинського.

1. Подолинний А. М. «Сей період життя найбільш для мене важний...» Місто Бар у житті М. Коцюбинського // Бар. Барська земля – крізь призму століть // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції.. – Бар: БРД, 2008. – 448 с.;
2. Там само. – С. 29.
3. Бар. Барська земля – крізь призму століть // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар: БРД, 2008. – 448 с.;
4. Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи // Матеріали засідання круглого столу, м. Київ, ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, 2 липня 2009 р. – Київ, 2010. – 88 с.;
5. Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар магдебурзького права) // Наукові записки Вінницького ДП у ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. – Випуск XVI. – Вінниця, 2010. – 390 с.
6. Нормативні документи до II Міжнародної конференції Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар магдебурзького права). – Бар: РВВ Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського. – 155 с.
7. Подолинний А. М. «Сей період життя найбільш для мене важний...» Місто Бар у житті М. Коцюбинського // Бар. Барська земля – крізь призму століть // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. – Бар: БРД, 2008. – 448 с.;
8. Довідник з історії України (А–Я) / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – Київ: Генеза, 2001. – 1135 с.
9. Там само. – С. 360.
10. Там само. – С. 361.
11. Новая иллюстрация. Художественно-литературный журнал. – № 19 за 8 (21) мая 1913 г.
12. Горинь В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. Журнал українського історичного товариства. Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість / Під заг. ред. Л. Винара. – Т. XXXIX. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Торонто – Париж, 2002. – 577 с.
13. Там само. – С. 439.
14. Там само. – С. 439.
15. Там само. – С. 462.
16. Там само. – С. 464.
17. Вінниця. Історія – культура – туризм. Путівник / Автор проекту О. Іванов. – Вінниця: Наш світ, 2007. – 14 с.
18. Інститут історії, етнології і права Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2012. – 208 с.: фото.

«Мемуари» барського старости Бернарда Претвича – важливе джерело вивчення історії оборони степового порубіжжя середини XVI ст.
(співавтор О. Курок)

Автори статті на основі праці М. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV– XVIII ст.», «Спогадів» барського старости Бернарда Претвича роблять спробу встановити історичний зв'язок між засновниками українського козацтва Д. Вишневецьким, К. Острозьким та Б. Претвичем розкрити їх роль в розбудові та захисті степового порубіжжя середини XVI ст., зокрема барської землі Поділля; намагаючись показати актуальність проблем укріплення гарнізонів способів їх захисту від сусідів – агресорів у XVI ст., та в наш час – розбудови незалежної України.

Ключові слова: козацтво, барська служила шляхта, чемериси, барський староста, Д. Вишневецький, К. Острозький, Б. Претвич, «спогади», порубіжжя.

Сьогодні проблема формування єдиної, консолідованої нації, здатної захистити свої кровні інтереси, свою державу, її кордони піднімаються в нашій незалежній Україні з новою силою. В умовах російської агресії на Півдні і на Сході України гостро постало питання про захист кордонів України, про розбудову нової національної армії, формування загонів місцевої самооборони, про збереження цілісності кордонів. Ще актуальнішим нині є вислів: «Якщо не хочеш годувати свою армію – будеш годувати чужу».

Постать барського старости Бернарда Претвича є унікальною в історії України, Польщі, Литви середини XVI ст. своєю неординарністю, сміливістю, винахідливістю, творчістю, непересічністю. Претвича в народі називали «Муром подільським» і не випадково. В історіографії його ставлять на рівень із такими захисниками українського Порубіжжя, ініціаторами створення перших козацьких загонів, які стали щитом для українців, поляків, білорусів, литовців від набігів кримських татар, як Богум Карецький, Федір Сангушка, Василь (Іванович) Острозький, Дмитро Вишневецький.

Претвич залишив по собі унікальний за своїм значенням твір «Спогади», який переносить нас до порубіжних українських земель – Рівського (із 1546 р. Барського) староства та його околиць середини XVI ст., особливість якого полягає в тому, що це одна із рідкісних пам'яток, написаних безпосереднім учасником формування українського козацтва, організатором боротьби проти татар, який провів 70 переможних походів і битв. Праця барського старости описує малодосліджений період нашої історії – події 1535 – 1550 рр. на українському степовому кордоні.

Постаті Бернарда Претвича приділяли увагу ряд польських та українських істориків, джерелознавців та краєзнавців. Так, у 60-х роках XIX ст. «Спогади були опубліковані Я. Т. Любомирським [11, с. 44-59]. У 1906 р. польський історик К. Пуласький у своїй праці «Старі осади в землі Кам'янецькій» описав землеволодіння Претвича, одержані за службу від Бони Сфорца, в с. Шаровці на Поділлі [12, с. 15 – 31].

Деяких аспектів праці Б. Претвича також торкалися Ф. Равіта-Гавронський (1924 р.), Т. Корзон (1923 р.), О. Галецький (1923 р.), В. Потіха (1946 р.). Діяльності Б. Претвича присвятили свої розвідки відомі барські краєзнавці: І. Барладин, М. Йолтуховський у краєзнавчих нарисах «Історія рідного краю» (1991 р.) [7, с.50 – 52], М. Йолтуховський, Є.Меснянкін, О. Бакалець, Б. Нетупський в історико-краєзнавчому нарисі «Бар – ключ до Східного Поділля» (2009 р.) та інші.

Неодноразово роль Б. Претвича в історії захисту Барщини розглядалися різними авторами на сторінках наукових збірок I і II міжнародних наукових конференцій: «Бар. Барська земля Поділля – кризь призму століть» (2008 р.) та «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (до 470-ї річниці надання місту Бар магдебурзького права) (2010 р), зокрема у працях О. А. Бакальця «Галузінські та Йолтуховські: шляхетські роди барської околичної шляхти XV – XXI ст. (генеалогічний аспекти)» [4], Магдебурзьке право на території Поділля в дослідженнях науковців і

краєзнавців XIX – початку XXI ст. [3], Є. Меснянкіна «Роль особистостей Бони Сфорца та Бернарда Претвича в становленні магдебурзького права у м. Бар» [8].

Із українських істориків XIX ст. найбільш повно «Спогади» дослідив М.С. Грушевський, працюючи над магістерською дисертацією «Барське староство. Історичні нариси XV– XVIII ст. (1894 р.)» [5]. Вчений з великою шанобою і повагою ставиться до діяльності Б. Претвича в Тереховлі та Барі, де він ніс старостинську службу як відважний воїн і дипломат, господарник і захисник краю. Зокрема, він пише «в 1546 г. за эти заслуги (борьбу с татарами)» записано йому 1000 злотых на Шаравке, с обязательством выстроить здесь замок, а в 1550 г. он получил на него донацию; эта последняя грамота в особенно лестных выражениях изображает заслуги Претвича «с юношеского возраста всеми силами и помислами отдался служению королю и не щадя трудов, с опасностью жизни, противостоял нападениям волохов, татар и турок, отражая их от пределов государства и часто отбивая из пасти торжествующего врага добычу и скот» [5, с. 103 – 104].

М. Грушевський описує найбільш успішні походи барського старости на Південь, наводить цифри і факти про повернутих з неволі українців, худобу тощо. Незважаючи на успішну оборону та нищівні походи козаків і чемерисів на чолі з Претвичом у степи, татари невеликими загонами доходили до Барського староства. Про це він пише наступне: «Несмотря на все меры предосторожности, на бдительность Претвича и его сподвижников, татары прокрадывались довольно часто под Бар, как видно из мемуаров Претвича, но это были отдельные разбойничьи отряды, не причинявшие серьезного вреда, но за всё время Претвича я не встретил указания на разорения в Барщине какого-либо села татарами; исключение составляет известие о разорении Елтушкова в 1549 г.» [5, с.103]. У «Спогадах» Б. Претвич згадує про спустошення 5000 загонем волохів у 1550 р. Ялтушкова, Берлинців, Маньковець, невдалу спробу взяти Барську фортецю. Як відзначає, М. Грушевський «На этот раз могли себя показать барская фортификация и артиллерия» [5, с.103].

З різних джерел відомо про те, що Б. Претвич для оборони староства використовував козацькі наймані загони числом до 500 осіб, черемисів (марійців), які проживали на правому березі р. Рів в Горному Барі (на місці спаленого колись татарами міста Рів) та барську службу шляхту. Так, О. Є. Мальченко – укладач «Спогадів» Б. Претвича пише: «Сили, якими керував Б. Претвич, для цього прикордонного регіону були досить значними, формувалися з різних елементів могли доходити до 500 вояків. Як ротмістр він мав загін, що складався в середньому з 150 чоловік. Крім того, Б. Претвич на свій кошт завжди утримував збройний загін. Так у 1551 р. в одному із листів до пруського князя Альбрехта він писав, що утримує понад 300 людей, більшість з яких вже 20 років перебувають з ним на українських кордонах» [9, с. 8].

Як видно із «Спогадів» барського старости та із магістерської дисертації М. Грушевського, у Претвича служила як місцева, так і прибула з центральних районів королівська шляхта і козаки. Протягом багатьох століть від Литовсько-Руської держави до кінця XVIII ст., тобто до утвердження на Правобережжі російських порядків, значна частина околичних сіл та земель перебувала в руках барської непривілейованої шляхти. Одним із важливих джерел її формування були місцеві землевласники «допольської» доби Поділля, яким після 1434 р. вдалося шляхом отримання королівських привілеїв легалізувати свої маєтки як шляхетські [2, с.79 – 80].

На думку М. Грушевського, який прослідкував генеологію понад трьох десятків барських шляхетських родів, «барське непривілейоване шляхетство склалося із представників різних суспільних класів». Багато із них походило із селян-слуг (бояр), що відбували військову, сторожову і кур'єрську службу. «Этот класс населения, который «конём служит», находился в полном распоряжении замковой зверхности, платили они иногдрства, використовувала подымное и пушкарёвщину, иногда сверх того половину стации, иногда и больше, а затем исполняли всякие работы и поручения: «находятся постоянно на услугах», «служат конные или своею особою», «кузнец, обязан ездить со старостою, куда понадобится». По ревизии 1552 г. в Барщине было их 22» [5]. Цей прошарок селян найкраще

близько підходив за своїми повинностями до класу непривілейованої шляхти, яку часто в документах називали «замковими слугами» [2].

Враховуючи постійні набіги на староство кримських татар, барський староста Бернард Претвич організовував оборону Барського замку та земель староства. Барське староство висилало воїнів для сторожової служби на два шляхи – Кучманський (Татарський), який проходив через середину староства, та Чорний, який проходив через північно-західні околиці Барського староства. Сторожову службу відбували шляхтичі по черзі, всякий раз «нарежались по чотири человека конных на две недели на каждый шлях» [5]. Зважаючи те, що за переписом 1552 р. шляхтичів, які були спроможні виконувати службу в старостві близько 70, то не важко підрахувати, що кожний шляхтич за рік повинен був відбувати 3 черги, тобто шість тижнів. Траплялися випадки, коли шляхтич приймав на свій «грунт» сторонню людину, щоб та допомагала йому відбувати важкі повинності (за 24 – 30 злотих) [5].

У розділі V магістерської дисертації «Внутрішній устрій Барського староства в XVI ст.: територія і населення; туземні шляхетські роди» М. Грушевський описує 33 роди околичної шляхти. Історичні джерела фіксують такі шляхетські прізвища, починаючи з першої половини XV ст. Це насамперед родини: Карачів (Карачевських), Буцнів, Козловських, Ляшовських, Кунатовських, Гальчинських, Митків (Митковських), Єлтуховських (Йолтуховських), Радієвських, Волковинських, Галузичів (Галузінських), Неводів, Поповських, Карачинських, Лосковських, Звенигородських, Голодьків, Маличовських, Морозовських, Ярмолинських, Кудієвських, Козярівських, Міхоловських, Петрановських, Васютинських, Коростовських, Лопатинських, Баранівських, Орлінських, П'ятигорок, Войновичів, Бучновят (Бурковських), Петрановських.

У «Статистических сведениях о поселениях Барского староства за XVI в.» – додатку до магістерської дисертації М. Грушевського, ми прослідковуємо динаміку розвитку с. Галузинець, як родового села Галузінських: так, у 1493 р. там зафіксовано 2 будинки (доми), у 1565 р. – 6 тяглих родин, 1570 р. – 10 тяглих, в 1578 р. – 8 плугів та 15 городників, в 1583 р. – 8 плугів та 9 городників. Таким чином, головними заняттями в родинях Галузінських у цей період було землеробство та сторожова служба.

На початку XVII ст. в документах – ревізії за 1607 р. число Галузінських чоловічої статі збільшується до 50 душ, які були готові із своїм конем та зброєю виступити у військовий похід [4]. Як барський староста, Б. Претвич управляв певними збройними силами, що склалися з чемериської кіноти. За ревізією 1552 р. чемериси надавали в розпорядження старости 68 вершників. У переслідуванні татар зобов'язані були брати участь і міщани Польського та Українського Барів, для чого спеціально утримували коней [9, с. 8]. Вони були у більш привілейованому становищі ніж польські та українські міщани.

На нашу думку, завдання прикордонної оборони на Поділлі, Черкащині, Волині, де проходило формування українського козацтва в першій половині XVI ст., полягало насамперед, у тому, щоб відзначити шлях татар до заселених територій України. Проблема визначалася тим, що татари нападали раптово невеликими загонами, а також важко було охороняти величезні кордони Порубіжжя порівняно невеликими силами. Цей вакуум швидко почали заповнювати козаки-уходники, які створювали зимівники та формували розрізнені січі у так званому «Дикому полі».

Цьому процесу освоєння степу також сприяли українські князі В. Острозький, Ф. Сангушка та Д. (Байда) Вишневецький, який у 1553 – 1556 рр. створив на о. Хортиця добре захищену фортецю і фактично об'єднав розрізнені козацькі січі в єдину Запорозьку Січ. Цю ж справу до них розпочав барський староста Бернард Претвич. Поєднання в своїх обов'язках функцій прикордонного старости (1540–1551 рр.) королеви Бони Сфорца, а також ротмістра поточної оборони давало можливість Б. Претвичу проводити степові рейди, маючи в тилу міцний пункт оборони в Барі та стабільну продовольчу базу, прихильність королеви Бони і Сигізмунда I Старого.

Отже, «Спогади» Бернарда Претвича є важливим писемним джерелом для вивчення процесів захисту степового кордону від татар з історії початків козаччини, з історії повсякденності. Нова публікація на польській і українській мовах, здійснена культурним центром «Хортиця», інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, науково-дослідною лабораторією історії південної України ЗДУ у 1997 р. під назвою «Український степовий кордон в середині XVI ст. (Спогади барського старости Бернарда Претвича)» має неоціненне значення для осмислення історичних процесів в Україні та нашому краї як у далекому минулому, так і сьогодні.

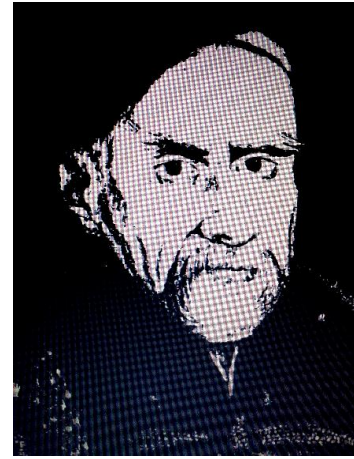
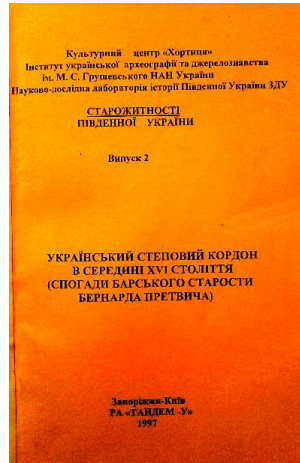
1. Антонович В. Б. Про козацькі часи в Україні / В. Б. Антонович. – К., 1990. – 98 с.
2. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до поч. XXI ст. / О. А. Бакалець. – Львів, 2010. – 573 с.
3. Бакалець О. А. Магдебурзьке право на території Поділля в дослідженнях українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст. / О. А. Бакалець // Збірка матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар магдебурзького права)». Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск XIX. – Вінниця-Бар, 2011. – С. 202 – 209.
4. Бакалець О. А. Галузінські та Йолтуховські: шляхетські роди барської околичної шляхти XV – XXI ст. (генеалогічний аспект) / О. А. Бакалець // Бар. Барська земля Поділля. Збірка матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції. (17 травня 2008 р.). – Бар: БРТ, 2008. – 450 с.
5. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. / М. С. Грушевський. – Львів, 1996. – 625 с.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К., 1918. – 576 с.
7. Барладін І., Йолтуховський М., Маліновський Ю. Історія рідного краю / І. Барладін, М. Йолтуховський М., Маліновський. Ч. I. – Бар, 1991. – 70 с.
8. Йолтуховський, Є. Меснянкін, О. А. Бакалець, Б. Нетупський Б. Історико-краєзнавчий нарис «Бар – ключ до Східного Поділля». – Мальборк, 2009. – 72 с.
9. Меснянкін Є. Й. Роль особистостей Бони Сфорца та в становленні Магдебурзького права у м. Бар Є. Й. Меснянкін // Збірка матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку (до 470-ї річниці надання місту Бар магдебурзького права)». Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск XIX. – Вінниця-Бар, 2011. – С. 15 – 20.
10. Український степовий кордон в середині XVI ст. (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-Київ, 1997.
11. Bernard Pretwich i ego apologia na sejmie 1550 r. Spisal J.T. Lubomirski // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – т. 3. S. 44 – 59.
12. Pulaski K.. Stare osady w ziemi Kamienieskiej. – Krakow, 1906. – Seria 3. – S. 15 – 31.

Bar Headman Bernard Pretwich's "Memoirs" Is an Important Source for Studying the History of Defense Steppe Frontier in the Middle of the XVI Century.

The author of the article, on the basis of Lithuanian metrics, M. Grushevsky's works "Bar Headmanship. Historical sketches of the XV – XVIII centuries", Bar Headman Bernard Pretwich's "Memoirs", makes an attempt to establish a historical link between the founders of the Ukrainian Cossacks D. Vishnevetsky, K. Ostrog and B. Pretwich in the development of the steppe frontier in the middle of the XVI century.

Key words: Cossacks, Bar served nobility, Bar Headman, D. Vishnevetsky, K. Ostrog, B. Pretwich's, "memoirs".

Додатки

Історичні портрети та мемуари Б. Претвича

СПИСОК

наукових та навчально-методичних праць к. і. н., доцента кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, члена НСКУ

Бакальця Олексія Андрійовича

№ п/п	Назва публікації	Характер роботи	Вихідні дані	Обсяг (стор.)	Спів автори
Розділ 1. Наукові та навчально-методичні праці, опубліковані до захисту дисертації					
1.	Нарис історії грошового обігу в Україні (VI ст. до н.е. – кінець XX ст.)	Монографія	Бар, районна типографія, 2000. – 100 с.	100	
2.	Гроші античних міст-держав Північного Причорномор'я	Стаття	// Хочу все знати. За 26 березня 2003. – С.4.	1	
3.	Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст.	Стаття	//Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. кон. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Число 7. – С. 325 – 30. Фахове видання.	6	
4.	Українські літописи XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини	Стаття	//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць. У 2-х част. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Число 11. – Част. 1. – С. 234 – 266. Фахове видання.	33	
5.	Українські ювілейні монети із серії «Герої козацької доби»	Стаття	//Історичні витоки козацького роду в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практ. Конференції : У 8 част. – Вінниця, 2004. – Ч.5 : Козацькі традиції в Україні. – С.28 –30.	3	
6.	Організація фінансової справи та спроба карбування монет за гетьмана Б. Хмельницького	Стаття	//Наукові записки Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія історія : Зб. наук. праць – Вінниця, 2004. – Вип. VII. – С. 12 –18. Фахове видання.	7	
7.	Талер в грошовому обігу України	Брошура	Бар, редакційно-видавничий відділ Барського ГПК, 2004. – 46 с.	46	
8.	Російська срібна копія в грошовому обігу України другої пол. XVII – першій чверті XVIII ст.	Стаття	//Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. кон. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Число 8. – С. 308 –342 Фахове видання.	34	
9.	Михайло Грушевський –	Стаття	// Подільський край за 20	1	

	найвидатніша української історії	постать	вересня 2005 р. – С. 3.		
10.	Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст.	Стаття	//Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії і методики. Зб. наук. праць : У 2-х част. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Число 12. – Част. 2. – С. 142–171. Фахове видання.	29	
11.	Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIII ст.	Стаття	//Наукові записки Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – Випуск – X. – С. 139–155 Фахове видання.	16	
12.	Грошовий обіг на Поділлі в XVII ст. (за скарбовими матеріалами 1844 – 2005 рр.)	Стаття	//Вінниччина: минуле і сьогодення. Кращі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 2005. – С. 84 – 96 .	12	
13.	Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII –XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами)	Монографія	Бар, редакційно-видавничий відділ Барського ГПК, 2005. – 90с.	90	
14.	Грошова політика Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським у 1917–1918 рр.	Стаття	//Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Зб. матеріалів міжрегіональної наук. прак. конф. – Бар, РВВ Барського ГПК, 2005. – С. 85– 93	9	
15.	М. Грушевський про господарство та грошові відносини в Барському старостві у XVI –XVIII ст.	Стаття	//Грушевський М. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. Зб. мат. II регіональної наук.-практик. конф., присвяченої 140 – річчю з дня народження М. Грушевського. – Вінниця, 2006. –С.169–184.	16/8	Павлін І.
16.	Міжрегіональна науково-практична конференція «Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського»	Стаття	//Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 235–236. Фахове видання.	2	
17.	Монетні скарби XVII – XVIII ст. Хмельниччини	Стаття	//Кам'янець-Подільський в контексті європейського простору. Матеріали Подільської конференції. Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – Кам'янець– Подільський, 2006. – С. 20 – 41. Фахове видання.	22	
18.	М. Грушевський про господарський розвиток та грошовий обіг в Барському	Стаття	//Михайло Грушевський: стан і перспективи дослідження творчої	20	

	старостві у XV – XVIII ст.		спадщини та діяльності. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної конференції, присвяченої 140-й річниці від дня народження М. Грушевського. – К., 2006. – С. 81–100.		
19.	Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIII ст.	Стаття	//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць : У 2-х част. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Число 12. – Част. 2. – С. 97–126. Фахове видання.	29	
20.	Барські скарби західноєвропейських монет XVII ст.	Стаття	// Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Число 9. – С. 311–329. Фахове видання.	18	
21.	«Барське старовто. Історичні нариси XV – XVIII ст.» М. Грушевського як джерело вивчення грошового обігу в Барському старостві у період пізнього середньовіччя.	Стаття	//Зб. наук. праць і матеріалів міжнародної наук.-практичної конференції «М. Грушевський і Поділля», присвяченій 140-й річниці з дня народження М. Грушевського. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 35–49.	14/7	Павліна І
Розділ 2. Наукові та навчально-методичні праці, опубліковані після захисту дисертації					
22.	Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст.	Стаття	//Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 25–26 жовтня 2007 р. – Вінниця, 2007. – С. 111–115.	6	
23.	III Міжрегіональна міжвузівська науково-практична конференція «Постать М. Грушевського в українській історії»	Стаття	//Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 198–200. Фахове видання.	3	
24.	Галузінські та Йолтуховські: шляхетські роди барської околичної шляхти XV – поч. XXI ст. (генеалогічний аспект).	Стаття	//Бар. Барська земля – крізь призму століть. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2008 р. – Бар, Барська районна типографія, 2008. – С. 80 – 87.	8	
25.	Роль науково-пошукової роботи в патріотичному вихованні студентів.	Стаття	//Сучасний учитель початкових класів як вихователь. Матеріали IV міжрегіональної науково-практ. конференції. – Бар – Вінниця – Глухів – Хмельницький, – Бар,	7	

			PBB, 2008. – С. 62 – 67.		
26.	Бар. Барська земля – кризь призму століть	Збірка наукових праць	//Бар. Барська земля – кризь призму століть. Матеріали I Міжнародної наук.-практичної конференції. – Бар, Барська районна типографія, 2008.	450/24	Відповідальний редактор
27.	Марія Дмитрієнко – визначний історик з Поділля.	Стаття	//Наукові записки Вінницького ДПУ імені М.Коцюбинського. Серія історія: Зб. наук. праць – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 343 – 346. Фахове видання.	4	
28.	I Міжнародна наук. –практ. конференція «Бар. Барська земля – кризь призму століть», присвячена 607-річчю м. Бар.	Стаття	//Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С.198 – 200. Фахове видання.	4	
29.	Українська національна ідея як основа громадянського виховання молоді	Стаття	//Наукові записки Вінницького ДПУ. Серія : Педагогіка і психологія : Зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – Вип. 26. – С. 228 – 232. Матеріали V Міжвузівської наук.-практ. конф. «Сучасні вимоги до навчально-виховної діяльності вчителя початкових класів». Фахове видання.	4	
30.	Історія України з найдавніших часів до поч. XXI ст.	Навчальний посібник	Глухів, РВВ, 2009. – 370 с.	370	
31.	Роль Меджибізької та Барської фортець на початковому етапі національно-визвольної війни (1648 р.) під проводом Б. Хмельницького.	Стаття	//Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України //Матеріали Другої наук. краєзн. конференції. – в 2-х ч. – Ч. 1. – Меджибіж – Хмельницький, 2009. – С. 198 – 208.	11	
32.	Бар – ключ до Східного Поділля.	Історико-краєзнавчий нарис	– Мальборк (Польща), 2009. – 72 с.	72/18	Є. Меснянкін, М. Йолтуховський, Б. Нетупський
33.	Велико-Бушівський скарб 2004 р. західноєвропейських монет XVII ст. з Немирівського району Вінницької області	Стаття	//Історико– географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2009. – Число 11. – С. 197 – 209. Фахове видання.	13	
34.	Скарб європейських монет XVII ст. із с. Серебринці Могилів-Подільського району	Стаття	//Третя Могилів-Подільська наук.-краєзн. конф. Зб. наук. праць. – Могилів-Подільський–	5	

			Кам'янець-Подільський, 2009. – С.74–78.		
35.	Праця Є. Сіцінського «Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.» – важливе джерело вивчення грошового обігу на Поділлі у XVII – XVIII ст.	Стаття	//Матеріали Міжнародної наук.-краєзнавчої конференції «Поділля в житті, діяльності і творчості Є.Сіцінського та В.Січинського». – Кам'янець-Подільський. – 2010.– С.139 – 150. Фахове видання.	12	
36.	Нові скарби західноєвропейських монет XVII ст. із Західного Поділля	Стаття	/Історико– географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 12. – С. 201 – 209. Фахове видання	8	
37.	І на всім Поділлі найкраще місто – то наш рідний Бар (до 610-ї річниці заснування міста Бар).	Стаття	//Подільський край. – За 18 лютого 2011 р. – С. 6.	1	
38.	Магдебурзьке право на території України в дослідженнях українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст.	Стаття	//Наукові записки Вінницького ДПУ імені М.Коцюбинського. Серія: історія : Зб. наук. праць II Міжнародної наук. конференції. – Бар – Вінниця, 2011. – Вип. XIX. – С. 295 – 301. Фахове видання.	7	
39.	З історії однієї рідкісної монети Катерини I (1725-1727).	Стаття	//Нумізматики і фалеристика. – № 2. – 2011. – С. 13–15.	3	
40.	З Грушевським у серці. Хроніка наукового життя краю. До 145-ї річниці з дня народження Великого Українця.	Стаття	//Барчани. – За 23 вересня 2011 р. – С.3	1	
41.	Копійка Катерини I (1725–1727) із м. Кременчука	Стаття	//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук.праць /Відп. ред. Г.Боряк.К. : НАНУ, Інститут історії України, 2011. – Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Мат. Міжн. науково-практ. конф. -Кіровоград- Київ, 2011. – С.7–12. Фахове видання.	6	
42.	Козацькі літописи та щоденники XVII – XVIII ст. – важливі джерела вивчення економіки та повсякденного життя Гетьманщини.	Стаття	//Мова твору в контексті проблем вивчення художньої літератури. Зб. наук. праць II Всеукраїнської наук. практ. конф. (16 листопада 2012 р.) Барський ГПК ім. М. Грушевського. – Бар, 2012.	8	

43.	Скарби західноєвропейських монет другої половини XVII ст. із фондів Чернігівського історичного музею ім. М. Тарновського	Стаття	//Збірка матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле, сучасне і майбутнє» (1 березня 2013 р. м. Глухів). – Глухів, 2013. – С.6-12;	7	
44.	Скарби монет XV–XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн.	Стаття	//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць: – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2013. – Число 22-23. – С. 310 – 320. Фахове видання.	11/6	О.Курок
45.	Партизанський та підпільний рух на території Барщини в 1941-1944 рр.	Стаття	// Партизанський рух в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945рр.». Зб. наук. праць. Всеукр. наук. конф. (5 жовтня 2012 р.). ГНПУ ім. О. Довженка. – Глухів, 2012. – С. 8 – 15.	8	
46.	Нові знахідки західноєвропейських монет другої половини XVII – поч. XVIII ст.	Стаття	//Збірка наукових праць Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянина: минуле і сучасне» (21 березня 2013 р.) – Деражня, 2013. – С. 77 – 82	7	
47.	Румунський окупаційний режим на Барщині у 1941 р.	Доповідь	«Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., присвяченій 105-річчю з дня народження партизанського командира М. Наумова та 70-річчю звільнення Сумщини від німецьких окупантів (19 вересня 2013 р.). – Глухів,РВВ.	5	
48.	Волковинський скарб європейських монет XVII – початку XVIII ст.	Стаття	// Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 138 – 146. Фахове видання	9/5	О.Курок
49.	Вшановуємо велич і талант Великого Кобзаря (До 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка)	Стаття	//Подільський край. – № 8 за 21 лютого 2014.	1	
50.	Лисогірський та Юринський монетні скарби як джерела вивчення грошового обігу Поділля в XIII - початку XVII ст.	Стаття	//Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2013. – 22. – С. 90 – 96.	7	

			Фахове видання.		
51.	«Мемуари» барського старости Бернарда Претвича – важливе джерело вивчення історії оборони степового порубіжжя середини XVI ст.	Стаття	// Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст.». – Бар-Київ: БРТ, 2014.– С. 221– 225	5/3	О.Курок
52.	Творчі зв'язки М. Коцюбинського та М. Грушевського	Стаття	//Збірка матеріалів V всеукраїнської наукової конференції «Осінні читання», присвяченої 150-річчю з дня народження М. М. Коцюбинського. (16 – 17 вересня 2014 р.) – Вінниця, 2014.	8	
53.	Археологічні пам'ятки Барської землі Поділля: за музейними матеріалами (VI тис. до н.е. – VI ст. н.е.)	Стаття	// Історичні студії суспільного прогресу [редкол.: Курок О. І. (гол., Гирич Я.М. (заст. гол.), Крижанівський В. М.) (відп. ред.)]. – № 1. – Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2014. – 63 – 74.	12	
54.	Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. Бар-Київ: Барська районна типографія.	Збірник наукових праць III Міжнародної конференції	Бар-Київ: Барська районна типографія, 2014. – 352 с.	352/5	Відповід. редактор
55.	Нові знахідки пражських грошів XIV–XV ст. на території Поділля	Стаття	//Вісник Черкаського національного університету: історичні науки та джерелознавство. – Черкаси, 2014. – 23. – С. 80 – 88.	8	
56.	Івчинський скарб 1976 р. срібних європейських монет кінця XIV – першої третини XVI ст. із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею	Стаття	Фахове видання. //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць: – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2015. – Число 26-27. – С. 339-347. Фахове видання.	9	

Розділ 3. Основні навчально-методичні роботи (за період науково-педагогічної діяльності)					
57.	Малий історико-нумізматичний довідник	Навчальний посібник	Бар: РВВ Барського ГПК, 2003. – 145 с. (гриф МОН, Лист № 14/18.2–1303 від 17.07.03 р.)	145	
58.	Нарис історії грошового обігу в Україні (VI ст. до н.е. – початок XXI ст.).	Навчальний посібник	Бар: РВВ Барського ГПК, 2003.– 111 с. (гриф МОН, лист № 14/18.2-1303 від 17. 07. 03р.)	111	
59.	Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст.	Стаття	// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць: – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Число 14. – С. 310 – 340. Фахове видання.	31	
60.	Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII – XVIII ст.	Монографія	Бар, вид. 2-ге, доповнене, 2009. – 193 с.	193	
61.	Історія України з найдавніших часів до поч. XXI ст.	Навчальний посібник	//Навч. посібник. – Львів: «Магнолія 2006», 2010. – 573 с. (гриф МОН, лист № 1/11-108 від 19. 01. 2010 р.) .+ 2-ге вид. 2015 р.	573 (576)	
62.	Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648– 1781 рр.)	Монографія	Київ: Стилос, 2012. – 333 с.	333	
63.	Методичні рекомендації з вивчення історії середніх віків для студентів напряму підготовки 6.020302 Історія	Методичний посібник	РВВ Брського ГПК ім. М. Грушевського, Бар, 2013. – 116с.	116	
64.	Барський районний історичний музей	Путівник	Вінниця: ФОП Рогальська І.О., 2014. – 46 с.	46	
65.	Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства <i>(за письмовими та скарбовими джерелами)</i>	Збірник наукових статей	Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.	232	

Наукове видання
Збірник наукових статей

Бакалець Олексій Андрійович

**Актуальні проблеми української нумізматики,
генеалогії та історичного краєзнавства
(за письмовими та скарбовими джерелами)**

Обкладинка: Бакалець О. А.
Комп'ютерна верстка: Бакалець О. А.
Коректор: Коновалюк Г. Ф.

Здано до складання 11. 02. 2015 р.
Підписано до друку 15. 02. 2015 р.
Формат 60 x 84 /16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman
Умовн. Друк арк. 14,5
Наклад 100 прим.

Видавець: ПП «Магнолія 2006»,
Львів, 2015. – 232 с.

Надруковано в друкарні видавництва «Магнолія 2006»
м. Львів, вул. Луганська 1Б

Бакалець Олексій Андрійович (1959 р. н.)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, здобувач вченого ступеня доктора історичних наук відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, член НСКУ. Автор 65 друкованих праць з актуальних проблем археології, історії України, нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства.

Автор навчальних посібників з Грифом МОН: «Грошовий обіг на території України (VI ст. до н. е. – початок XXI ст.)» (2003), «Історико-нумізматичний довідник» (2003), «Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст.» (2010), монографій «Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях» (2009), «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.)» (2012), співавтор історико-краєзнавчого нарису «Бар – ключ до Східного Поділля» (2009), відповідальний редактор та співавтор збірників наукових праць I Міжнародної науково-практичної конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть» (2008), III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку», присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорци та 120-річчю виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське старство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» (2014), автор путівника «Барський районний історичний музей» (2014).